

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
सं. क्र. 2200

REFBK-0021166

REFBK-0021166

भास्कर रामचंद्र तांबे
यांची
समग्र कविता

प्रस्तावना
रा. श्री. जोग, एम्. ए.

मूल्य ५ रुपये

व्ही न स प्र का श न : पु णे

आवृत्ति पहिली १९३५
आवृत्ति दुसरी १९३९
आवृत्ति तिसरी १९४५
आवृत्ति चौथी १९५३
आवृत्ति पांचवी १९६१

★ ★ ★

सर्व हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन

★ ★ ★

प्रकाशक :

स. कृ. पाध्ये

व्ही न स प्र का श न

४१० शनवार पेठ : पुणे २

★ ★ ★

मुद्रक :

य. गो. जोशी

आ नं द मु द्र णा ल य

१५२३ सदाशिव पेठ : पुणे २.

माझ्या परमपूज्य मातामही
श्री. मथूबाई डोंगरे
यांच्या
पुण्यस्मृतीस
समर्पण

—भा. रा. तांबे

REFBK-0021166

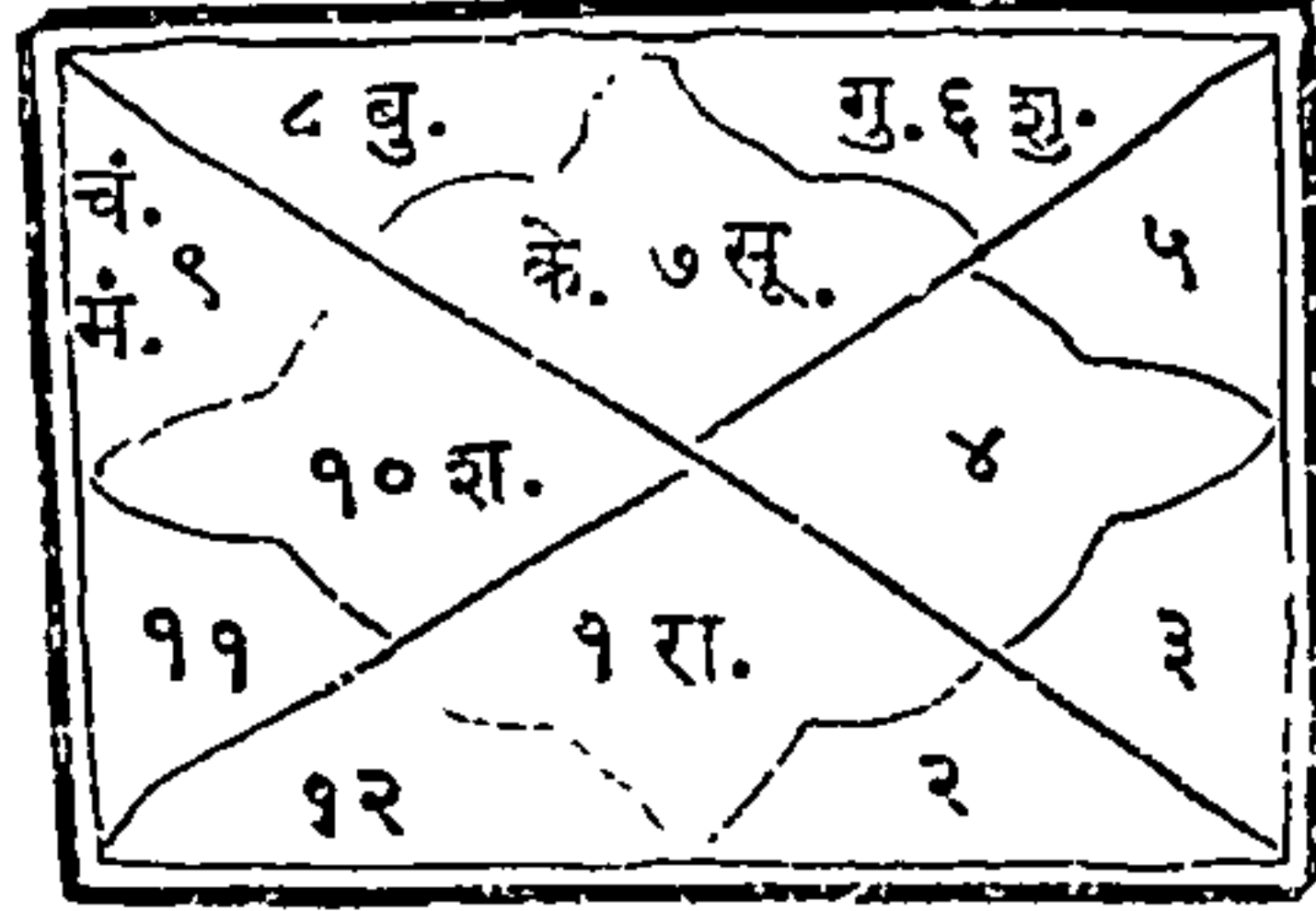
नि वे द न

कविवर्य तांबे यांच्या समग्र कवितेची ही चौथी आवृत्ति प्रकाशित करण्यास आम्हांस आनंद होत आहे.

ह्या आवृत्तींत डॉ. माधवराव पटवर्धन यांनी भास्कररावांना विचारून ज्या कविता व जे पाठ निश्चित केले तेच ठेवले आहेत. दुसऱ्या आवृत्ती-नंतरच्या नवीन कविता या आवृत्तींत संग्रहित केल्या आहेत. कवितांचा अनुक्रम अगदी शेवटच्या कांही कवितांखेरीज बदललेला नाही. कवितांचे लेखन उच्चारित पद्धतीने केलेले नसून रूढ व सर्वमान्य पद्धतीने केले आहे. विरामचिन्हे बहुतांशी पटवर्धनांचे आवृत्तीप्रमाणे ठेवली आहेत. कवितांचा अनुक्रम मथळे देऊन छापला आहे. कवितांचे नांवाखाली पटवर्धनांनी मुक्रर केलेली वृत्ते, जाति अगर राग ठेवले आहेत. कवितांवर शेवटी थोड्या टीपा दिल्या आहेत. कवितांच्या प्रथम-चरणांची सूचीही जोडली आहे. तांबे यांच्या कवितांत इतर कवींच्या उद्गारांसारखीं अनेक स्थळे सापडतात, परंतु त्यांत उचलेगिरीचा पुसटहि संशय नसल्याचा निर्वाळा खुद्द डॉ. पटवर्धनांनी दिला असल्यामुळे असलीं साम्य-स्थळे देण्याचा खटाटोप टीपांतून केलेला नाही. परिचयांत तांबे यांचे चरित्र, काव्यनिर्मिति व काव्यगुणविशेष सांगितले आहेत.

ह्या आवृत्तीस प्रा. रा. श्री. जोग यांनी प्रस्तावना लिहिली असून कविवर्य तांबे यांच्या अभ्यासकास उपयोगी पडाव्या म्हणून कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन व प्रा. वा. गो. मायदेव यांनी लिहिलेल्या पूर्वीच्या आवृत्तीच्या प्रस्तावना परिशिष्टांत दिल्या आहेत.

कै. राजकवि भास्करराव तांबे
यांची कुंडली

कार्तिक शुद्ध ६, सोमवार, शके १७९५, सं. १९३० सूर्योदयादिष्ट घटि ३-४४

जन्मस्थान मुगावली : लग्न ६-२९

ह्या पुस्तकांतील कविता, भाषान्तर वा रूपान्तर
करणे-करविणे, आकाशवाणी, ध्वनिमुद्रण, चलच्चित्र,
विश्वविद्यालयीन, तसेंच शालेय क्रमिक व इतर
वेचांचा संग्रह इत्यादीकरिता उपयोग करण्याचे
सर्व हक्क ग्रंथमालक श्री. म. भा. तांबे, ग्वाल्हेर,
यांचेकडे आहेत. सदर हक्कांची पायमल्ली कोणी
केल्यास त्यावर कायदेशीर इलाज केला जाईल.

—प्रकाशक

“ कै. भास्करराव तांबे ”

श्री. प. केळकर

जन्म : २७ नोव्हेंबर १८७४

मृत्यू : ७ डिसेंबर १९४१

मधुघटामधील मधु

आधुनिक कवींत तांब्यांइतका भाग्यवान कवि दुसरा कोणीहि झाला नाही. लहानपणीं सहजगत्या रचिलेल्या काव्यपंक्तींवरून त्यांच्या अंगी असलेला कविप्रतिभेचा स्फुल्लिंग ओळखून, तो फुलवून, त्याचें संवर्धन करणारा गुरु त्यांना लाभला. गुरूने शिष्याच्या कवित्वासंबंधाने दाखविलेली आस्था स्वतः शिष्याने मात्र स्वतःच्या काव्यरचनेबाबत वाळगिली नाही. तांब्यांनी स्वतःच सांगितल्याप्रमाणे कविता लिहून झाल्यावर तिचें काय होतें याविषयी ते वेफिकीर असत. त्या कवितांचें मोठ्या साक्षेपाने संकलन करून त्या प्रकाशित करणारा एक भक्त, व तोहि स्वतः कवि असणारा, त्यांना मिळाला. कवि म्हणून तांब्यांच्या भाग्याला येथून सुरुवात झाली, आणि अखेरपर्यंत तें वृद्धिंगतच होत गेलें. त्यांच्या कवितेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला, आणि तांबे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले. या यशाने त्यांच्या काव्यरचनेस अधिकच तेज चढलें व कवियशहि वाढत गेलें. यानंतरच्या काव्यरचनेस संपादक म्हणून त्यांना दुसरा एक कवि लाभला, व तांब्यांचा काव्यौघ अप्रतिहत चालू राहिला. कविप्रतिभेचा पुरापुरा उन्मेष होण्याच्या आधीच दत्तकवि गेले, उन्मेष होऊनहि तिला स्थिर पक्कता येण्याच्या आधीच गोविंदाग्रज व बालकवि दिवंगत झाले; अशी पक्कता येऊनहि तिचीं फळें पूर्णपणें हातीं लागण्यापूर्वीच केशवसुत आणि माधव जूलियन् यांस काळाने ओढून नेलें. कांही कालपर्यंत काळ तांब्यांच्या समोर येऊन उभा ठाकला होता, पण तो परत गेला व तांब्यांच्या प्रतिभेच्या विलासाला त्याने पूर्णपणें वाव दिला. कवीची पष्टयब्दि साजरी होण्याचे प्रसंग महाराष्ट्रांत तरी विरलच होत, पण तांब्यांच्या बाबतींत ती साजरी झाली व आपला गौरव त्यांना आपल्या डोळ्यांनी पाहावयास मिळाला. त्यानंतर त्यांचा समग्र काव्यसंग्रह परिश्रमपूर्वक संपादण्यास तिसरा एक कवि पुढे सरसावला. ही गोष्ट त्यांच्या आजवरच्या भाग्याचा कळस समजावयास हवी. एकदा मध्यभारतीय कविसंमेलनाचें व पुढे कोल्हापूर येथील संमेलनाच्या

काव्यविभागाचें अध्यक्षपद मिळून तांब्यांच्या कवियशावर शिक्षा-मोर्तव झालें ही गोष्टहि अनेक कवींना अनुभवावयास न मिळणारी आहे. इतर अनेक कवींच्यावावत अनुकूल-प्रतिकूल असे स्पष्ट पक्ष पडतात, पण तांब्यांच्याबद्दल मात्र एकवाक्यता आढळते. समकालीन अनेक कवींच्या-प्रमाणे जीवनांत व विशेषतः प्रेमाच्या वावतींत निराशा पदरीं न येतां समाधानाचाच अनुभव तांब्यांना आला ही गोष्ट अल्प भाग्याची म्हणतां येईल काय ? या साऱ्या भाग्यापुढे जीवनाच्या अखेरीस लोकमान्यतेवरोवर राजमान्यताहि आणि तीवरोवर राजकविपद मिळालें हें यश खरोखर ठेंगणेंच वाटावें. तेव्हा जीवनाध्वरांत पूर्णाहुति देण्याची वेळ येतांच आपण 'कृती' असल्याची भावना तांब्यांना व्हावी यांत नवल नाही ! आधुनिक कवींत तांब्यांइतका भाग्यवान कवि दुसरा कोणी झाला नाही याला अधिक पुरावा तो कोणता पाहिजे ?

तांब्यांच्या यशांत केवळ भाग्याचाच भाग होता असें समजणें मात्र चुकीचें होईल. त्यांची काव्यनिष्ठा आणि त्यांच्या काव्यांतील गुणसंपदा यांचा भरीव आधार त्याला होता म्हणून तें यश त्यांना मिळूं शकलें. तांब्यांच्या दैवाने त्यांच्याकरिता नियोजिलेला उपजीविकेचा व्यवसाय व त्यांच्या भोवतालचें वातावरण हीं काव्यनिर्मितीस विशेष पोषक होतीं असें म्हणतां येणार नाही. प्रारंभीचा शिक्षकाचा व्यवसाय वाङ्मयाच्या अभ्यासास अनुकूल असला तरी पुढील जीवनांत त्यांना ज्या भूमिका स्वीकाराव्या लागल्या त्या मात्र काव्यरचनेस प्रतिकूलच म्हणाव्या लागतील. संस्थानी वकील, दिवाण, न्यायाधीश, सुपरिंटेंडंट व रजिस्ट्रार ऑफ् एक्झॅमिनेशन्स हीं पदे कामाच्या गर्दीमुळेच नव्हे तर, स्वरूपामुळेहि काव्यवृत्तीस विरोधीच होतीं असें दिसतें; व राजपुरुष व राजकारण या गोष्टी तर नुसत्या विरोधीच नव्हे तर तिला घातकहि ठरण्याचा संभवच अधिक. मूळची काव्यनिष्ठा यामुळे लुप्त झाल्याचें उदाहरण तांब्यांच्या समकालीनांतच व मध्यभारतांतहि आढळण्यासारखें आहे. तांब्यांचें वैशिष्ट्य हें की, आपल्या निर्मित कवितेच्या भवितव्याबद्दल जरी ते वेफिकीर असले, तरी तिची निर्मिति त्यांनी सोडून दिली असें झालें नाही. 'काव्याकरिता काव्यरचना' किंवा 'स्वतःच्या समाधानार्थ काव्यलेखन' या गोष्टीवर कोणाचा विश्वास असो वा नसो,

तांब्यांच्या बाबत या गोष्टी खऱ्या होत्या असें म्हणण्यास प्रत्ययाय नाही. कवि या नात्याने लक्षांत घेण्यासारखें यश त्यांना त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाल्यानंतर म्हणजे १९०० नंतरच लाभलें. तोंपर्यंत पन्नाशी दिसूं लागली होती व त्यांच्या कवितेचा रसिकवर्ग हा मर्यादितच होता. पण त्यांच्या कवितेचा नवा नवा उन्मेष यापुढे बराच कालपर्यंत होत राहिला. ' मधुघट रिकामे पडले आहेत ' असें स्वतः तांबे यांनी म्हटल्यानंतरहि काव्यमधूचे ४०-४५ द्रोण त्यांनी रसिकांच्या हातांत दिले, यावरून तांब्यांच्या काव्यप्रतिभेचा झरा जिवंत होता व अखेरपर्यंत तो तसा राहिला हीच गोष्ट स्पष्ट होते. तांबे हे प्रकृत्या कवि होते व कवि राहिले यांत शंका नाही.

तांबे आणि केशवसुत यांचे संप्रदाय एक आहेत कीं भिन्न आहेत अशा स्वरूपाचा वाद मुंबई येथे १९५० सालीं झालेल्या साहित्यसंमेलनामध्ये उपस्थित करण्यांत आला होता. या दोनहि संप्रदायांमध्ये कित्येक बाबतींत साधर्म्य आहे. पहिली महत्त्वाची बाब म्हणजे भावगीत-रचना ही आहे. तांबे यांची बहुतेक सारी रचना, त्यांचीं नाट्यगीतें धरूनहि, भावगीत-स्वरूपाची आहे. दीर्घ काव्यरचनेचे जे प्रयत्न त्यांनी आपल्या काव्यजीवनाच्या प्रारंभीं केले, ते काव्यदृष्ट्या विशेष वरच्या दर्जाचे उतरले आहेत असें म्हणतां येणार नाही. आधुनिक कवितेचें दुसरें एक महत्त्वाचें अंग म्हणजे तीमधील रोमान्सवाद होय. तांब्यांची कविता रोमँटिक कवितेमध्ये बसते याविषयी मतभेद होण्याचें कारण दिसत नाही. आधुनिक कवितेचें वाहन प्राधान्याने जातिरचना आहे ही गोष्टहि तांब्यांच्या कवितेवरून अधिकच ठसण्यासारखी आहे. भावगीतानुकूल आणि रोमँटिक वृत्ति, व रचनेकरिता जातिरचनेचा अधिकांश उपयोग केल्याने आलेलें बाह्यरूपसाम्य, या कारणांनी तांबे हे आधुनिक कविपंचकांत न बसले तरी, नवीन काव्याच्या संप्रदायांत बसतात, व चंद्रशेखर आणि त्यांची कविता यांच्याप्रमाणे वेगळे उठून पडत नाहीत. तथापि थोड्या अधिक विचारान्तीं तांब्यांचें वेगळेपण लक्षांत येऊं लागतें. तांब्यांनी आधुनिक कवींच्या तीनहि पिढ्या पाहिल्या, पण तीमधील कोणत्याहि एका पिढीचें प्रतिनिधिपण त्यांना देतां येत नाही. पहिल्या पिढींतील केशवसुत व त्यांचे समकालीन कवि दत्त, माधवानुज, विनायक आणि टिळक यांच्यांत आणि तांबे यांच्यांत विशेष निकटत्व दिसत नाही. टिळकांच्याप्रमाणे तांबे सश्रद्ध असले तरी

बोधवादी नव्हते. विनायकांच्याप्रमाणे गेय रचना करणारे असले, तरी कथा-कवि नव्हते. दत्तांच्याप्रमाणे केवळ आत्मलक्ष्मी नव्हते. केशवसुतांची व त्यांची काव्यविषयक मतेंहि भिन्न असल्याचें प्रसिद्धच आहे. आधुनिक कवींच्या दुसऱ्या पिढीतील गोविंदाग्रज, वी, बालकवि, रेंदाळकर इत्यादींचें तांब्यांशीं निकटत्व दाखविण्याचा विचारहि कोणाच्या मनांत येणार नाही. या दोनहि पिढ्यांतील कवींचा तांब्यांच्या बरोबर विशेष परिचय असल्याचें नमूद नाही. आधुनिक कवींच्या तिसऱ्या पिढीतील, म्हणजे रविकिरण मंडळ आणि समकालीन कवींतील, कांहींचा त्यांच्याशीं दृढ परिचय होता हें खरें, तथापि या कवींच्या कवितेचा तांब्यांच्या कवितेवर परिणाम होण्याइतके तांबे नवे राहिले नव्हते; उलट तांब्यांच्याच कवितेचा या कवींवर परिणाम झाला हें उघड आहे. सारांश, मध्यभारतांतील या कवीने काव्याच्या नवीन प्रथेचा स्वीकार केला खरा, परंतु तो बहुतांशीं स्वतंत्रपणें केला होता. कोणाच्या संप्रदायांत शिरून त्याच्या छायेखाली काव्यरचना करीत तांबे राहिले नसल्याने, १९२० सालीं जेव्हा श्री. मायदेव यांनी त्यांचा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला, तेव्हा महाराष्ट्रांतील रसिकांना त्यांची कविता वेगळी वाटली व ते तिजकडे आकृष्ट झाले. तांब्यांच्या कवितेचें वेगळेपण कशांत आहे हें कळण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या कवितेचें स्वरूप कसें बनत गेलें हें जरा सूक्ष्मपणे पाहणें आवश्यक आहे.

कोणत्याहि कवीच्या प्रतिभेचा जिऱ्हाळा कितीहि जिवंत आणि जोरदार असला, तरी तिचा पहिला आविष्कार तो कवि काव्यरचनेस प्रारंभ करतो त्या वेळीं जे आदर्श त्याच्या डोळ्यांपुढे असतात त्यांच्या अनुकरणानेच होतो. गेल्या शतकाच्या शेवटच्या पादामध्ये ज्या मराठी कवींनी काव्य-लेखनास प्रारंभ केला, त्यांच्यापुढे अभ्यासाच्या क्रमांत 'नवनीता' मधील मोरोपंतादि जुने कवि तर असतच; पण त्या वेळीं काव्यरचना करणारे लेंभे, आगाशे, आठल्ये, कानिटकर, वा. वा. खरे इत्यादि कवीहि अभ्यासक्रमांत नसले तरी वाचनांत असत. अभ्यासक्रमांत इंग्रजी कवि, व त्यांतहि भावगीतकवि शेली, वायरन्, वर्ड्सवर्थ, टेनिसन् ह्यांची कविताहि त्यांना वाचावी लागे. पाल्ग्रेव्हच्या 'हैमकोशा' चा आधुनिक मराठी काव्य-निर्मितीस जेवढा हातभार लागला, तेवढा 'नवनीता' चा लागलेला नाही

ही गोष्ट कोणालाहि मान्य करावी लागेल. याशिवाय संस्कृत काव्याचेंहि वाचन होई. बहुतेक कवींची प्रारंभींची पुंजी एवढीच असे. कालान्तराने इतर संस्कृत किंवा इंग्रजी काव्याच्या वाचनाची भर पडे व त्याचाहि कांही परिणाम होई; पण तो विचारग्रहणापुरताच असे. त्या त्या कवीची काव्याची मूस पहिल्या कांही वर्षांत तयार होई व पुढे त्याच मुर्शीतून त्याची कविता बाहेर पडत राही.

तांब्यांच्या कवितेकडे धावती नजर टाकणारालाहि त्यांच्या कवितेची 'मूस' ही 'पद' रचनेच्या स्वरूपाची होती हें सहज ध्यानांत येतें. या पदांच्या रचनेंत प्रारंभीं एक धरूपद येई, आणि त्यानंतर चार, पांच, सहा किंवा केव्हा केव्हा अधिकहि कडवीं येत. कवितेची मुख्य कल्पना ही बहुधा धरूपदामध्ये ग्रथित होई, व त्या कल्पनेचें विशदीकरण वा विस्तार उपमा-दृष्टान्तांच्या साहाय्याने पुढील कडव्यांमध्ये करण्यांत येई. तांब्यांच्या काव्यजीवनाच्या उत्तरार्धांत तर त्यांच्या कवितेचें बाह्यरूप वा आकार वरील स्वरूपाचा ठरून गेल्यासारखा झाला होता. कविता आत्मलक्ष्मी असो की परलक्ष्मी असो, शुद्ध भावगीत असो वा नाट्यगीत असो, प्रासंगिक असो किंवा शाश्वत भावनेचें दर्शन करणारी असो, ती बहुधा याच स्वरूपांत आविर्भूत होई. ही रचना बहुतेक रागदारीमध्ये म्हणतां येईल इतकी गेय असे. अनेक वेळा तिला कवितेपेक्षा 'गीता'चें स्वरूप मिळालेलें असे. तांब्यांच्या कवितेची मूस ही अशी उतरण्यास जीं कांही कारणें झालीं त्यांचें स्थूल स्वरूप पुढे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कवीचें पौगंडावस्थेचें वय अत्यंत संस्कारक्षम असतें, व काव्यरचनेकडे त्याची पाहिली प्रवृत्तीहि याच वयांत होते. तांब्यांच्या ज्यु पंक्तींनी त्यांच्या गुरूला त्यांच्या प्रतिभेंतील स्फुलिंगाचें दर्शन झालें, त्या कविता मोरोपंतांच्या 'केकावली'चें अनुकरण असाव्या असें वाटतें. तांब्यांनी पुढे 'वियोगिनी'या नांवाचें एक सुमारें ६०० श्लोकांचें ऐतिहासिक खंडकाव्य लिहिलें, तें कदाचित् खरे शास्त्रांच्या 'यशवंतराय' महाकाव्याच्या वाचनामुळे असेल, तथापि तांब्यांच्या मनावर समकालीन नाटकांतील पदांचा परिणाम बराच झालेला असावा. १८९५ च्या सुमारास त्यांची आणि नाटककार देवल यांची

मृच्छकटिकाविषयी चर्चा झाल्याचें तांब्यांचे चरित्रकार सांगतात. याआधी किलोस्करांच्या शाकुंतल-सौभद्रांनी व देवलांच्या मृच्छकटिक व शापसंभ्रम या नाटकांनी महाराष्ट्रीय रसिकांचें मन मोहून टाकलें होतें व त्यांतील पदें सर्वांच्या तोंडीं जाऊन वसलीं होतीं. नाटकांतील पदांच्या चालींवर काव्य-रचना करण्यास कवींनीहि प्रारंभ केला होता. केशवसुतांनी 'वीरा भ्रमरा' ही शाकुंतलांतील व कवि विनायकांनी मृच्छकटिक, सौभद्र इत्यादि नाटकां-तील अनेक चालींचा उपयोग केलेला दिसून येतो. तांब्यांसारख्या संगीत-लुब्ध कवीनेहि त्या चालींचा उपयोग केल्यास तें अगदी स्वाभाविक होतें. त्यांची पहिली गीतस्वरूपाची उपलब्ध कविता 'डोळे हे जुल्लिम गडे' ही मृच्छकटिकांतील 'दासी ऐसें मानुनिया' या चालीवरील आहे; 'भपती खरे ते' ही त्यांची दुसरी आवडती चालहि त्याच नाटकांतील आहे. 'मुनिकन्या' जातींतील त्यांच्या कवितांची मूळ चाल किलोस्करांच्या शाकुंतलांतील आहे. नाटकांतील या चालींबरोबर उद्धव, अकरूर, चंद्रकांत, अंजनीगीत या रूढ, प्रसिद्ध गाण्यांच्या चालीहि इतर कवींप्रमाणे तांबे यांनाहि आकृष्ट करित्या झाल्या. याशिवाय 'मुद्रिका' व 'अभिमन्यु' या इतर कवींनी फारशा न योजिलेल्या स्त्रीगीतांच्या चालींचाहि स्वीकार व उद्धार तांबे यांनी केलेला दिसतो. केशवसुतांनी नाटकांतील चालींपेक्षा वेगळ्या 'पादाकुलक' आणि 'बालानन्द' या चरणांतील विविध रचनाप्रकार निर्माण करून काव्यरचना केली. तांब्यांनी इतरत्र उपलब्ध झालेल्या, पण अधिक गेय प्रकारांचाच उपयोग केला. काव्यांतील गेयतेबद्दलचें स्वाभाविक आकर्षण हेंच याचें कारण असावें.

पदें किंवा गीतें यांच्याबद्दलची ही आवड दृढ होण्यास आणखी एक-दोन कारणें झालीं असावीं. तांब्यांच्या काव्यवाचनांत संस्कृत कवि जयदेव याच्या 'गीतगोविंदा'चाहि अंतर्भाव झालेला दिसतो. 'गीतगोविंदा'मध्ये मुख्य भाग अष्टपद्यांचा आहे हें सर्वास परिचित आहेच. या अष्टपद्यांमधून धरूपद आणि इतर आठ कडवीं अशी सामान्यतः रचना असते. ही सर्व रचना कोणत्या तरी रागांत व तालांत म्हणावयाची अशा स्वरूपाची आहे, व त्या त्या रागाचा आणि तालाचा निर्देश त्या त्या अष्टपदीच्या प्रारंभी करण्यांत आलेला आहे. तांब्यांनी आपली कविता अशीच रागदारीमध्ये

म्हणण्याच्या कल्पनेने लिहिली असावी असें अनुमान त्यांच्या 'समग्र कविते'-मध्येच नव्हे, तर श्री. मायदेव यांनी १९२० सालीं प्रकशित केलेल्या पहिल्या भागांतील कवितांवरूनहि होतें. 'समग्र कवितें' त चाली न देतां राग व जातिनाम दिलेलें आहे, तर पहिल्या भागांत १०-१२ कवितांत नुसते रागच दिले आहेत ही गोष्ट वरील अनुमानास पोषकच आहे. पण नुसत्या राग देण्यावरूनच हें अनुमान करावयाचें असें नाही. तांवे यांनी कांही कविता जयदेवाच्याप्रमाणेच अनुप्रास-प्रचुर आणि शृंगारप्रधान अशा लिहिल्या आहेत व त्या आठ आठ कडव्यांच्या आहेत ही गोष्ट अधिक अर्थपूर्ण आहे. त्यांची 'ललने चल, चलुं लवलाही' ही कविता (समग्र कविता, क्र० ५०) ही या दृष्टीने अवश्य पाहण्यासारखी आहे. त्याचें पुढील धरूपद हें जयदेव कवीच्या रचनेची आठवण करून दिल्याविना राहणार नाही:—

ललितलताकुंजीं स्मरमंजरि, चल चलुं लवलाही,
ललने, चल चलुं लवलाही !

रुचिराधर-धृत्-मधुर-नवामृत-लोलुप बहु होई ॥ धरु ॥

या कवितेंत पुढे आठ कडवीं आलीं आहेत. त्यांतील पुढील ओळी त्या कवितेमधील अनुप्रास-प्रचुरता सहज व्यक्त करतात. (१) मनोभिरामीं या आरामीं, (२) अर्धोन्मीलित कुवलय-कलिका, अलसाकुंचित लोचन-तिलका, (३) निशिगंधांचा सुगंध सुंदरि । मुखगंधें तव मंद खरोखरि इ०. संबंध कविता उत्तान शृंगारात्मक आहेत. या कवितेप्रमाणेच 'समग्र कविते' मधील क्र. २० ची 'कारे जाशी मज त्यजुनी ?' क्र. ४० ची 'कळ्याकळ्यांत विहार', व 'आठवती ते दिन अजुनी' या कविताहि पाहण्यासारख्या आहेत. इ. स. १९०२-३ च्या सुमारास या कविता लिहिल्या गेल्या आहेत हेंहि लक्षांत घेण्यासारखें आहे. तांवे यांचा काव्यरूप-निश्चितीचा हा काल होता. पुढे १९२० सालानंतरहि अष्टपदीशीं रचना-दृष्ट्या व विषयदृष्ट्या सादृश्य असणाऱ्या कविता तांब्यांनी लिहिल्या आहेत. 'आज तो कुठे जिवाचा चोर ?' (क्र. ११५), 'वैरिण झाली नदी' (क्र. ११७), 'निष्ठुर किती पुरुषांची जात !' (क्र. १२७), 'कवणे मुलखा जाशी ?' (क्र. १३०), 'रतलें परपुरुषाशीं' (क्र. १३१)

‘ तं कवण जगांतिल ललना ? ’ (क्र. १४४) या कविता अशा म्हणतां येतील. क्र. १५८, १६०, १६०, १६२ यांत भक्ति हा विषय आहे खरा, पण अष्टपदी-रचना आहे. इतका तपशील देण्याचें कारण जयदेवाच्या रचनेची तांब्यांच्या मनावर असलेली पकड स्पष्ट व्हावी हेंच आहे. जयदेवाच्या गीतगोविन्दामधील पहिली अष्टपदी ११ कडव्यांची दुसरी ९ कडव्यांची, व दहावी ५ कडव्यांची आहे. यांत कडव्यांच्याबाबत घेतलें गेलेलें स्वातंत्र्य तांबे यांनीहि घेतलें असल्याचें दिसतें. ‘ फसवणूक ’ (क्र. १८१, ७ कडवीं) ‘ उडाला हंस ’ (क्र. १४७, ९ कडवीं) हीं उदाहरणें अशीं आहेत.

यांतूनच तांबे यांची ७, ६, ५, ४ अशा कडव्यांच्या कवितांची निर्मिति झालेली दिसते. ‘ कोठे मुली जासि ’, ‘ तें कोण या ठायिं ’, ‘ ग्रीष्म ’, ‘ पहा हो कसा हा कारागीर ’, ‘ दरडीवरील बाला ’, ‘ विरहांतील चित्तरंजन ’, ‘ दृष्ट हिला लागली ’, ‘ पक्षी पिंजऱ्यांतुनि उडाला ’, इत्यादि त्यांच्या कविता ‘ सप्तपदी ’ असल्या तर ‘ वायो खुणव तीस ’, ‘ पूर्णाहुति ’, ‘ आज फिरुनि कां दारिं ’, ‘ कां उभी तूं तरी ’, ‘ अवमानिता ’, ‘ रुणुझुणु ये ’, ‘ घट तिचा रिकामा ’, ‘ फेरीवाला ’, ‘ जन म्हणति सावळी ’, ‘ मरणांत खरोखर जग जगतें ’, ‘ पोषाख नवनवा ’, ‘ बघुनि तथा मज होय कसेसें ’, इत्यादि कविता ‘ षट्पदी ’ आहेत. पण ‘ सप्तपदी ’ किंवा ‘ षट्पदी ’ यांपेक्षा तांब्यांनी ‘ पंचपदी ’ च अधिक लिहिल्या असें दिसतें. ‘ अनंतस्तोत्र ’, ‘ चल जळो ज्ञानविज्ञान ’, ‘ जीवनसंगीत ’, ‘ घट भरे प्रवाहीं ’, ‘ नववधू प्रिया मी ’, ‘ घन तमीं शुक्र ’, ‘ सोन्याची घेउनि करिं झारी ’, ‘ रे अजात अज्ञान सखेजन ’, ‘ या वेळीं माझ्या रमणा ’, ‘ गे शपथ तुझी ’, ‘ घातली एकदा अता उडी ’, ‘ आलों थांबव शिंग ’, ‘ जन पळभर म्हणतिल ’, ‘ तुझे लोचन ’, ‘ उखळांत दिलें शिर ’ इत्यादि अनेक कविता ‘ पंचपदी ’ च आहेत. किंबहुना जयदेवाची अष्टपदी म्हटली, तर तांब्यांची ‘ पंचपदी ’ असें म्हणावयासहि हरकत नाही. पंचपदीपेक्षा संख्येने कमी, पण षट्पदी, सप्तपदी इतक्या ‘ चतुष्पदी ’ हि तांब्यांच्या कवितेंत आहेत.

तांब्यांच्या कवितेचा बाह्याकार बऱ्याच अशीं जयदेवाच्या कवितेवरून

ठरला. जयदेवाची ही कविता नुसती काव्यस्वरूपाची असण्यापेक्षा गीत-स्वरूपाची होती हें उघड आहे. तांब्यांच्या पुष्कळशा कवितेचें स्वरूप तसें आहे. त्यांचा टेनिसन्चा अभ्यासहि त्यांच्या कवितेचें गीतस्वरूप ठरण्यास कांही प्रमाणांत तरी कारण झाला असावा. टेनिसन् हा आपला आवडता कवि असल्याचें तांवे यांनीच आपल्या 'पाडवा' या कवितेच्या शेवटीं सूचित केलें आहे. त्याच्या 'ब्रूक' या कवितेचें त्यांनी रूपान्तर केलें होतें. त्याप्रमाणे 'प्रिन्सेस्' काव्यांतील 'Come down, O Maid' या गीताचें 'प्रीतीचा वास' या कवितेंत केलें होतें. टेनिसन्ची स्वतःची 'गीत' (Song) विषयक आवड तांवे यांना समानधर्मीयाची जाणीव करून देणारी झाली असावी. टेनिसन्चें 'इन् मेमोरियम्' मुखोद्गत असणाऱ्या या टेनिसन्भक्ताच्या कवितेंत आपल्या आदर्शामधील गीतानुरक्ति उतरावी हें अगदी साहजिकच होतें.

तांवे यांच्या व्रन्याच कवितेचें रूप नाट्यगीताचें आहे ही गोष्टहि येथे विचारांत घेतली पाहिजे. नवीन संप्रदायांतील बहुतेक कवींचें काव्य हें आत्मनिष्ठ व आत्मलक्षी असतां तांवे यांची कविता अनेक वेळा इतरांच्या अंतःकरणांत प्रवेश करून त्यांच्या भावना प्रकट करिती झाली हेंहि आधुनिक कवींच्या पहिल्या दोन पिढ्यांच्यापेक्षा तांब्यांचें वेगळेपण व्यक्तविणारें आहे. या नाट्यगीतांना इंग्रजीमध्ये 'ड्रॅमॅटिक् लिरिक्स' अशी संज्ञा आहे; आणि या विशिष्ट संज्ञेखाली अशी रचना करणारा पहिला प्रमुख कवि ब्राउनिंग् हा होता. तांवे यांनी ब्राउनिंग्च्या कवितेचा चांगला अभ्यास केला होता. तेव्हा भावगीत तर खरेच, पण आपल्या भावनेचा आविष्कार करण्यापेक्षा पर-भावनेचें आविष्करण करणारें असें नाट्यगीत, हा रचना-प्रकार तांवे यांनीहि आपल्या काव्यांत आणावा ही गोष्ट त्यांच्या ब्राउनिंग्च्या अभ्यासाचें फल म्हणतां येईल. तांब्यांच्या विधवा-विषयक कविता विधवेच्या मनांतील सूक्ष्म भावनांचें दर्शन करणारीं नाट्यगीतेंच होत. त्याप्रमाणेच 'अवमानिता', 'माहेरची आठवण', 'वाटेच्या वाटसरा', 'ग्रीष्म', 'वायो ! खुणव तीस', 'पन्नास वर्षांनंतर', 'चौघडा झडतो' इत्यादि प्रसिद्ध कविता नाट्यगीतेंच आहेत. नाट्याचा एक विशेष जो संवाद तोहि 'जमादार', 'दिव्यांगनेची ओढ', 'आज फिरुनि कां दारिं',

‘ माळिण ’, ‘ अहो धन्वंतरी ! ’, ‘ राजकन्या व तिची दासी ’, इत्यादि कवितांतून आला आहे. ब्राउनिंग्च्या डॅमॅटिक् लिरिक्मधून एकीकडे गद्यांत नाट्यछटा व दुसरीकडे पद्यांत नाट्यगीत अशा दोन वाङ्मयप्रकारांची भर मराठी वाङ्मयांत पडली आहे. तांब्यांच्या कवितेची गीतात्मक, व त्यांतहि नाट्यगीतात्मक मूस ही या प्रक्रियेने तयार झाली आहे. ही या मूस १९०२ ते १९०८ या कालखंडांत पक्की होऊन त्यापुढील कालांतील त्यांची कविता ब्राह्मरूपाच्या दृष्टीने प्राधान्याने जवळजवळ याच एका प्रकारची उतरली आहे असें दिसून येतें. रचनावैविध्याच्या दृष्टीने त्या प्रमाणांत तींत उणेपणा आला हें अर्थात् सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. आधुनिक काव्यांतील तांबे—पद्धतीचें ब्राह्मरूप हें असें आहे.

आपल्या काव्यलेखनाला तांबे यांनी १८९० च्या सुमारास प्रारंभ केला; पण त्याला गति येण्याला चार—पांच वर्षे जावीं लागलीं असावीं. प्रारंभींच्या या कवितेंत ‘ संस्कृतप्रचुर रचना, पदलालित्य, बहिर्मुखता, थोडा—फार उत्तान शृंगार, कल्पनीयाचा अभाव ’ इत्यादि गोष्टी असाव्यात असें त्यांचे चरित्रकार सांगतात व तें खरें असावें. ‘ त्यांत ब्राह्म सौंदर्याचीच प्रतिष्ठा ’ अधिक असावी, म्हणजे तरुण वयांत ज्या रसाची आवड असावयाची, त्यांत प्रधान असणाऱ्या सौंदर्याचें वर्णन अधिक असण्याचा संभव होता. असेंहि सांगण्यांत येतें की, “ कांही जुन्या लावण्यांतील भावनावेग व अनुरूप शब्दयोजना यांच्या संयोगाने त्यांत आलेला उठावदारपणा पाहून भास्कररावांना स्वतःची रचना हिणकस वाटूं लागली, व ते आपल्या ‘ निर्जीव ’ कवितांची होळी करण्यास सिद्ध झाले. ” उत्तान शृंगार हा त्या कवितांचा एक विशेष, त्याहि कविता जुन्या शाहीरांच्या मानाने हिणकस वाटाव्या यावरून त्यांच्या स्वरूपाची कल्पना काय येईल ती येवो, पण एवढी गोष्ट खरी की, तांबे यांनी या कालांतील आपली रचना नष्ट करून टाकली, व १८९० ते १९०० या १० वर्षांच्या कालखंडांतील फारच थोडी कविता आज उपलब्ध आहे. त्यामुळे त्यांच्या काव्यलतिकेचा पहिला बहर १९०२—३ या सालांतील होय असें म्हणावें लागतें. या दोन वर्षांतील सुमारे चाळीस कविता आज उपलब्ध आहेत. पण १९०३ नंतर हा बहर ओसरला व पुढील ५—६ वर्षे वर्षाकाठीं दोन—चार—सहा

यापेक्षा अधिक काव्यनिष्पत्ति होऊं शकली नाही. तांबे हे आपल्या काव्य-निर्मितीविषयी बेफिकीर असल्याने कांही कविता गहाळ झाल्या असं म्हटलें तरीहि हीं वर्षे काव्यनिर्मितीदृष्ट्या अवर्षणाचींच समजावयास हवीत. १९०३ ते १९०८ या कालांत तांबे यांनी वाचन मात्र खूप केलें. इंग्रजी व संस्कृत मूळ वाङ्मयकृति व टीकावाङ्मय आणि साहित्यशास्त्र या सर्वांचाच व्यासंग तांबे या वेळीं करीत होते. कदाचित् इतरांच्छ वाङ्मयाच्या वाचनांत स्वतः अवतंत्र निर्मिती करण्याकडे दुर्लक्ष झालें असेल. पण थोडथोडी का होईना, १९१० पर्यंत काव्यरचना होत तरी होती. १९१० ते १९१८ यामधील कालांतील एकहि कविता उपलब्ध असूं नये ही गोष्ट मात्र लक्षांत घेण्याजोगी आहे. तिची कारणमीमांसा आजवर कोणीं केलेली दिसत नाही. १९१८ मध्ये लिहिलेल्या २-३ कविता आहेत. याच सुमारास मायदेवांनी त्यांचा संग्रह प्रकाशित करण्याचें मनावर घेतलें व १९२० अखेर तो प्रसिद्धहि झाला. योगायोग असा की याच वर्षीं तांबे यांच्या सर्वांत अधिक कविता लिहिल्या गेल्या. त्यांपैकी कांही थोड्याच या पहिल्या संग्रहांत आलेल्या असल्या, तरी आपल्या कवितेस एक रसिक मिळाला असून संग्रहरूपाने तो आपली कविता इतर रसिकांपुढे ठेवणार आहे या कल्पनेने प्रोत्साहन मिळून त्यांच्याकडून बरीच काव्यरचना झाली असणें अगदी शक्य आहे. अकस्मात् आलेला हा प्रतिभेचा बहर पुढील दोन वर्षे टिकला व या तीन वर्षांच्या कालांत तांब्यांनी सुमारे ७५ कविता लिहिल्या. मरणविषयक त्यांच्या ९-१० कविता याच कालांतील आहेत, यानंतर हा बहर ओसरला तो १९३५ पर्यंत असं म्हणावें लागतें. मध्यंतरींच्या कालांत पांच-सात कविता दर वर्षीं लिहिल्या जात असल्या, तरी एखाद्या वर्षीं मुळींच लेखन झालें नाही, किंवा १९३० ते १९३२ या तीन वर्षांतहि कांही लिहिलें नाही, असंहि झालें. स्वतः तांबे यांनाहि 'मधुघट रिकामे' पडत असल्यासारखें वाटूं लागलें होतें. पण पुनः काय झालें कोणास ठाऊक, १९३५ सालीं अखेरचा मोठा बहर येऊन या वर्षीं त्यांच्याकडून ३० कविता लिहिल्या गेल्या. पुनः १९३७ ते ४० या वर्षांत कांहीहि लिहिलें गेलें नाही. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचा काव्यरचनेवरहि

परिणाम झाला असावा. शेवटच्या वर्षीं म्हणजे १९४१ सालीं ज्या चार कविता लिहिल्या आहेत, त्यांतील अखेरच्या कविता परमेश्वरास उद्देशून होत्या. त्यांतून पर-पुरुषाचा वेध लागलेला स्पष्ट दिसतो. तांब्यांच्या कविता-रचनेचा कालेतिहास असा आहे.

आपल्या स्वाभाविक प्रवृत्तीमुळे, आणि इतरांच्या काव्याचे जे संस्कार झाले त्यांच्याहि परिणामाने, तांबे यांनी आपल्या कवितेची जी मूस तयार केली, तीमध्ये त्यांनी जो रस ओतला, तो प्राधान्याने प्रणयाचाच होता. तांब्यांच्या बहुसंख्य कविता प्रेमाची कोणती ना कोणती तरी छटा रंगविणाऱ्या आहेत. आधुनिक काव्यावर घेण्यांत येणारा प्रणयप्राधान्याचा आक्षेप तांबे यांच्या कवितेवरहि येतो. पण त्यामुळे त्यांची मनोवृत्ति रोगट झालेली होती असें मात्र कोणी म्हणू शकत नाही, कोणीं म्हटलेंहि नाही. याचें कारण तांबे हे स्वतः प्रेमाच्या बाबतींत आत्मतृप्त असल्याने ('एक सखीच्या हृदयिं पूर्णता मज लाभे संसारीं ' असें ते म्हणतात) आपल्या वैयक्तिक नैराश्याचीं किंवा तन्मूलक वैफल्यचीं गाणीं लिहिण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर कधीहि आला नाही हें होय. आपल्या प्रारंभींच्या विवाहपूर्व कवितांत त्यांनी काय लिहिलें हें आज सांगतां येत नसलें तरी, त्यांत नैराश्य नसून सफल सुखी प्रेमाचीं चित्रें असण्याचाच संभव, त्यांच्या त्यांपैकी आज उपलब्ध असलेल्या ' डोळे हे जुलुमिं गडे ' या कवितेवरून वाटतो; व जी कविता उत्तानपणामुळे तांबे यांनी नष्ट केली, ती नैराश्य वर्णन करणारी असणें सामान्यतः अशक्यच म्हणावयास हवें. विवाहोत्तर पत्नीवरील प्रेमाच्या ज्या अनेक कविता त्यांनी लिहिल्या त्यावरून त्यांचें प्रेमविषयक समाधानच उत्कटत्वाने व्यक्त होत आहे. ' कान्ते ! त्वन्मूर्ति येतां अनुपम शयनाग र लागे खुलाया, ' किंवा ' सहज तुझी हालचाल मन्त्रें जणुं मोहिते ' असेच उद्गार तांबे यांनी आपल्या पत्नीविषयी काढावे, व ' हें माझे भाग्य बघुन जळफळतिल देव ते ' अशी धन्यता त्यांना वाटावी असें प्रेमजीवन वैयक्तिक जीवनांत लाभल्यावर वैयक्तिक नैराश्याचें प्रकटन काव्यांत होण्याचें कारणहि नव्हतें, व वैफल्य किंवा पीडितत्व हे आक्षेपहि येण्यासारखे नव्हते. असें असूनहि प्रणय हाच त्यांच्या काव्याचा प्रधान विषय होता ही गोष्ट तितकीच खरी आहे. आपल्या प्रेमाच्या बाबतींत संपूर्ण समाधान लाभल्याने केवळ

आपल्याच प्रेमांत ते गुरफटून राहिले असें मात्र झालें नाही. कदाचित् त्याचमुळे इतरत्र जेथे जेथे काव्यास योग्य अशी प्रेमाची छटा त्यांना दिसली तेथे तेथे नेमकें बोट ठेवून त्याचें चित्र त्यांनी काढलें आहे. स्वतःच्या प्रेम-तृप्तीच्या धुंदींत इतरांच्या प्रेमनिराशेबद्दल सहानुभूतीचा अभाव त्यांनी कधी प्रकट केलेला नाही. सफल प्रेमाइतकेंच विफल प्रेमाच्या दर्शनाने त्यांचें मन आकृष्ट होई, व मग, 'पन्नास वर्षानंतर' किंवा 'वाटेच्या वाटसरा' यां-सारख्या हृदयास हात घालणाऱ्या कविता निर्माण होत. प्रेमभावनेचें सूक्ष्म असें दर्शनहि तांबे यांना लक्षवेधक वाटे, मग ती उंच गडावर असो की खाली दरींत असो, अगदीं अखेरच्या वर्षीं लिहिलेल्या कवितांतहि 'कोठे मुली जासि' म्हणून त्यांनी एका प्रणयिनीस हटकलेलें दिसतें. वयाची साठी उलटून गेल्यावरहि तरुणांच्या मनांतील प्रेमाच्या हालचालींबद्दल त्यांना कुतूहल वाटे, हें १९३५ सालीं १५-२० प्रेमविषयक कविता त्यांनी लिहिल्या यावरून दिसून येतें. स्वतःच्या किंवा इतरांच्या प्रणयभावनेबद्दल त्यांना कधी ओशाळगत किंवा अनुचितत्व वाटलें नाही. म्हणून पहिल्या-पासून अखेरपर्यंत त्यांनी आपल्या कवितेचा तोच प्रधान विषय ठेवला. प्रेमकवितांची संख्या, प्रेमविषयास प्राधान्य व प्रेमाच्या विविध छटांचें दर्शन या सर्व दृष्टींनी खरोखरच तांबे यांनाच 'प्रेमाचे शाहीर' म्हणावयास हवें.

तांबे यांच्या कवितांतील प्रेमदर्शनांतील विविधता खरोखर लक्षणीय आहे. प्रेमाच्या बाबतींत ते जितके अंतर्मुख, तितकेच, किंबहुना अधिकच, बहिर्मुख असल्याने ही विविधता आली आहे. कवि आपल्या स्वतःच्या प्रेमांतच गुंतून राहिला म्हणजे त्याच्या प्रेमकल्पनांत साहजिकच एकसुरीपणा येतो. आपल्या प्रेमामध्ये अपयश आलें असल्यास दुसऱ्यांच्या प्रेमदर्शनांतील मौज त्याला आकृष्ट करूं शकत नाही, व मग व्यक्तीव्यक्तींच्या भिन्नभिन्न प्रेमकथांतील वैचित्र्य त्याच्या ध्यानांत येत नाही. तांबे यांना इतरांच्या प्रेमाकडे पाहतां आलें व म्हणून त्यांच्या प्रेमकवितांत विविधता आली. विधवेच्या प्रेमाविषयीच्या त्यांच्या कविता पाहिल्या तरी हें सहज दिसून येतें. अगदी पहिल्या कवितेंत मृत पतीच्या सहवासाच्या कल्पना तिच्या मनांत कशा वागत असतात हें दाखविलें आहे (विधवेचें स्वप्न). यानंतरच्या कवितेंत पहिला पति थोडासा विस्मृत होऊन दुसऱ्या व्यक्ती-

विषयीच्या भावना मनांत मनाविरुद्धहि कशा येतात, व ती निःशब्द आत्मयज्ञ कसा करते तें अगदी नाजुकपणें चित्रित केले आहे (निःशब्द आत्मयज्ञ). त्यापुढील चित्रांत दुसऱ्या व्यक्तीस पाहून ' कसेसें होत असल्याची कबुली, ' स्वतःजवळच का होईना, देणारी, पण हें योग्य नव्हे असें वाटणारी व्यक्ति चित्रित केली आहे (बघुनि त्या मज होय कसेसें). स्वतःशीच दिलेली ही कबुली पुढील कवितेंत दुसऱ्या पुरुष-व्यक्तीलाहि व्यक्त करून, पण ' दासी होइन, बहीण होइन, अधिक पत्निपणिं काय ' असें विचारून विवाह मात्र न करणारी विधवा पुढील कवितेंत दिसते. (हिंदु विधवेचें मन) आणखी एका कवितेंत, ' मी पतिविरहित, शंकित नयनें, बघति लोक मज; मी न मनुज का ? काय न मज मन ? नच विकार का ? ' अशी कांहीशी सामाजिक स्थितीविरुद्ध तक्रारहि ती करिते. (चरणाखालिल हाय मीच रज). पण अखेर समाजाची भीड बाजूला ठेवून विवाहास उद्युक्त झालेली व ' ते कांत यापुढे, मीहि त्यांची कांता ' असा निर्धार व्यक्त करण्याइतकी तिची प्रगति झाल्याचें दिसतें. सारांश, प्रेमाचें क्षेत्र विधवेपुरतें मर्यादित केले तरी, त्यांत पांच-सहा वेगवेगळ्या व सूक्ष्म भेद दर्शविणाऱ्या ५-६ अवस्था तांबे पाहूं शकतात व रंगवूं शकतात. त्यामुळे त्या प्रेमचित्रांत वैचित्र्य येतें.

तांबे यांची प्रेमविषयक सहानुभूति अर्थात् विधवेपुरती मर्यादित नाही. त्यांनी इतर अनेक स्त्रियांची व विविध वयोवस्थांतील प्रेमांचीं चित्रें काढलीं आहेत. अगदी बाल्यापासून ते वार्धक्यापर्यंतहि हीं प्रेमचित्रें किंवा प्रणयाचें सूक्ष्म दर्शन झालेलें तांब्यांच्या कवितेंत दिसून येतें. अगदी लहान असलेल्या, किंबहुना अर्भकावस्थेंत असलेल्या मुलीला उद्देशून ' कुणि असेल ग, असेल बोंबडकांदा ' अशी तिच्या भावी वरावरून थडा करण्याची संधि कवि सोडीत नाही. यापुढील ८-१० वर्षांच्या मुलीचीहि अशीच गंमत केलेली ' तर मग गडी कोणाशी ' या कवितेंत दिसेल. पुढे समजूत आल्यानंतरच्या अवस्थेंतील, मुग्ध अशा तरुणींचीं प्रेम-चित्रें तर पुष्कळच आहेत. राज-कन्येच्या दासीने केलेली तिची चेष्टा, प्रेमज्वराने पीडित अशा तरुणीला ' दृष्ट लागली ' असें म्हणणाऱ्या बायकांची खोटी समजूत, ' दयिताचें चिंतन करण्यांत घट भरून वाहूं ' लागल्याचें लक्षांत न येणारी दयिता, किंवा तो घट रिकामा राहिला असतां कोणाची तरी शीळ ऐकूं आल्याने अदृश्य होणारी

तरुणी, चहूकडे ढगांच्या माळा दिसत असतां दरडीवर कोणाची तरी वाट पाहणारी बाला, संध्याकाळीं सर्व घरोघर परतलेले असतां एकटीच शेताच्या बांधावर उभी असलेली हरिणनयना, अपरात्रीं पाहारा चुकवून वाड्या-बाहेर जाऊं पाहणारी कंवराणी, इत्यादि प्रेमी स्त्रियांचीं चित्रें तांबे मोठ्या तन्मयतेने काढतात. अचिरविवाहित स्त्रीचें आपल्या पतीचें कौतुक करण्याच्या मनःस्थितीचें चित्र 'विजली जशि चमके स्वारी' किंवा 'ग्रीष्म' या कवितेमध्ये आलेलें आहे. पति आपल्याकडे डोळे रोखून पाहत असतां हातांतील काम नीट न होण्याचा प्रसंग 'डोळे हे जुल्मि गडे' या सुप्रसिद्ध कवितेंत तांबे यांनी संयमाने व फार थोडक्यांत रंगविला आहे. या चित्रांबरोबर प्रौढ अशा विवाहित स्त्रियांचें पूर्ववयांतील अयशस्वी प्रेम किती दुःखदायक होतें याचीं चित्रेंहि 'वाटेच्या वाटसरा !' आणि 'आज फिरुनि कां दारिं' या कवितांतून काढलेलें दिसेल. सामाजिक सुधारणेचें निशाण हातीं घेतलेल्या इतर कवींनी स्त्रीप्रेमाचीं इतकीं हृदयस्पर्शीं त विविध चित्रें काढलेलीं दिसत नाहीत. तांबे यांची स्त्रीजातीविषयीची भावना त्यांनी 'भयचकित नमावें तुज रमणी' या कवितेंत प्रगट केलीच आहे. स्त्रीजाती-विषयीच्या आदराच्या पोटींच त्यांची स्त्रीच्या प्रेमाबद्दलची सहानुभूति निर्माण झालेली असावी. आणि या प्रेमाचें प्रकटन कितीहि मोकळें व स्पष्ट असलें, तरी त्यांत अश्लीलता डोकावत नाही याचें कारणहि स्त्रीविषयक आदर, अनुकंपा व सहानुभूति या त्यांच्या भावना होत्या हें आहे.

स्त्रियांच्या मानाने त्यांची पुरुषप्रेमविषयक सहानुभूति कमी असावी असें वाटतें. तथापि तींहि चित्रें तांब्यांच्या कवितेंत सापडतात. 'वायो खुणव तीस' या कवितेमधील निराश, निरपेक्ष प्रेम, किंवा 'तें कोण या ठायिं' या कवितेमधील 'अबोध' प्रेमस्मृति, 'हें पिसें सोड' असें कितीहि सांगितलें तरी तरुणास लागलेली दिव्यांगनेची ओढ, प्रेमनिराशेने भगवें घेतलेला पण तरीहि दयितेपासून दूर राहूं न शकणारा जोगी, किंवा 'पन्नास वर्षांनंतर' आपल्या प्रेयसीचीच जणूं प्रतिकृति अशी नात पाहून हृदय खळबळून आलेल्या विधुराचे उद्गार हीं सर्वच पुरुषप्रेमाचीं खोल व म्हणून हृदयस्पर्शीं अशीं चित्रें आहेत. 'म्हाताच्या नवरदेवा'ची थोडी गंमत जरी तांबे यांनी केलेली असली, तरी कोणाच्याहि योग्य प्रेमभावनेची

अनुदार अशी थडा त्यांनी केली नाही. प्रेमांतील नैराश्याने निर्माण झालेल्या कडवटपणामुळे लेखक वा कवि प्रेमाची थडा करण्यास प्रवृत्त झालेले दिसतात, पण तांब्यांचा तद्विषयक अनुभव अनुकूल असाच असल्याने ते 'प्रेम हें विष आहे, दाहक आग आहे, हठयोग आहे, किंवा त्याकरिता मरावें लागतें' अशा प्रकारचे विचार सहसा प्रकट करीत नाहीत.

तांब्यांच्या कांही कविता वरवर प्रेमविषयक वाटतात. परंतु त्यांचा खरा विषय परमेश्वर-भक्ति हा आहे. त्यांची सुप्रसिद्ध कविता 'नववधू प्रिया मी वावरतें' ही अशी कविता मानण्यांत येते. जीवात्मा हा वधू व परमात्मा हा वर, त्याचेकडे जावयाचें म्हणजे खरोखरच घरींच जायचें, पण त्याला या पृथ्वीवरील जीवनाचाच अधिक लळा लागला असल्याने तिकडे जाणें कठिण वाटतें. तो प्राणसखा आहे तें कळत असूनहि त्याच्या जवळ जायला मन भितें असा त्या रूपकाचा अन्वय लावतां येतो. सरळ अर्थ असा व्यंजनेने सांगितल्याने व त्यांतहि नववधूचें रूपक मूळांत चमत्कृतिपूर्ण असल्याने ही कविता चांगली उतरली आहे यांत शंका नाही. नववधूच्या रूपकापलीकडे जाऊन 'पर-चंद्रनमधु पिऊन पुसति वधु का शिळपट नवज्याशीं' किंवा 'रतलें पर-पुरुषाशीं' अशा शब्दांत तांबे लिहूं लागतात, तेव्हा मात्र भावनेच्या प्रामाणिकपणापेक्षा अर्थचमत्कृतीकडे कवि अधिक पहात आहे असें वाटतें. पर-पुरुषाची कल्पना जगन्नाथ पंडिताने पूर्वी योजिली होती हेंहि अर्थात् लक्षांत येतें. 'रे चेटक्या' ही कविताहि या पद्धतीची आहे. परंतु इतकी चमत्कृति न आणतां तांबे जेव्हा साध्या रूपकावर भागवितात, त्या वेळीं त्यांची भावना अधिक प्रामाणिक वाटते. 'स्वारी कशी येईल', 'पोशाख नवनवा मला दिला', 'घातली एकदा अता उडी', 'या वेळीं माझ्या ये रमणा', 'या-प्रकाशशिखरीं' इत्यादि कवितांत आलेली भावना खरी वाटते. तांबे हे प्रथमपासूनच श्रद्धालु व आस्तिक होते. कांही कविता रूपकाशिवायच परमेश्वरास उद्देशून त्यांनी लिहिल्या आहेत. 'प्रभु तुज कवणेंपरि ध्याऊं', 'अनंत-स्तोत्र', 'निशिदिन तुज हरि, ध्याइन का मी', 'चरण कधी का पाहिन आई', 'वंदन व्हावें हरि मम जीवित' व अखेरच्या 'पुनः पुनः यावें', 'तुझे चरण पाहिले', या

कविता अशा आहेत. तांब्यांच्या प्रेमकवितांच्या खालोखाल संख्येने त्यांच्या ईश्वर-विषयक कविताच येतात. ईश्वरविषयक प्रेम, श्रद्धा, व आस्तिक्य-बुद्धि यांमुळे तांवे यांची मनोघटना इतर आधुनिक कवींच्यापेक्षा, टिळकांचा अपवाद सोडल्यास, भिन्न झालेली होती. कोणत्याहि अवस्थेत या गोष्टीमुळे एक आधार, एक शक्ति मिळाल्यासारखे होई. केशवसुतांच्या अज्ञेयवादाने त्यांच्या सांप्रदायिकांत परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयी नसली, तरी त्यांच्या दयालुत्वाविषयी व आपले प्रश्न सोडविण्यावाचत त्यांचेकडून मिळणाऱ्या साहाय्याविषयी साशंकताच निर्माण झालेली होती. म्हणून गोविंदाग्रजांच्या पिढींतील कवींत नैराश्याची वृत्ति जोर धरून असे. तांब्यांच्या श्रद्धेने १९२१ सालीं मृत्यूचें भय उत्पन्न झालें असतां त्यांना धीर दिला. एवढेंच नव्हे तर पुढे वीस वर्षांनी मृत्यु खरोखरच आला, त्या वेळीं 'भाग्य उजळलें ! तुझे चरण पाहिले,' अशी समाधानाची वृत्ति त्यांना लाभली होती. कदाचित् यातूनच 'भोग कुणा सुटले' ही वृत्ति निर्माण होऊन सामाजिक रूढीविरुद्ध बंड करून उठण्याची बुद्धि तांब्यांना झाली नाही. आपल्या 'रुद्रास आवाहन' या कवितेंत ते क्रान्तीस बोलवीत असल्याचा भास झाला, तरी रूढीविरुद्ध बंड आणि सामाजिक क्रान्ति या कल्पना तांब्यांच्या डोळ्यांपुढे फारशा नसाव्या असें वाटतें. विधवांचें दुःख त्यांनी आपल्या कवितांतून चित्रित केलें असलें, तरी समाजाविरुद्ध तळमळून चिडून ते बोलत नाहीत. सामाजिक व्यवस्थेंत कांही विशेष विघडलें आहे याची तीव्र जाणीव त्यांना असावी असें दिसत नाही. समतेचा उद्घोष इतर आधुनिक कवींप्रमाणेच त्यांनी केला नाही. फार झाल्यास परमेश्वराच्या रुद्ररूपास आवाहन केलें म्हणजे झालें. काव्यदृष्ट्या ते आधुनिक कालांत असले, तरी सामाजिक दृष्ट्या ते पूर्वींच्या वातावरणांतच असावेत. त्यांच्या कांही कवितांवरूनहि हे व्यक्त होतें. राजकन्या व तिची दासी, कंवराणी व परवलीचा शब्द विचारणारा जमादार, दारावरून फेऱ्या मारणारा फेरीवाला, पान्थांचे उल्लेख, संन्यास घेणारे तरुण, माळीण, वैद्य व प्रणय-पीडित स्त्री; रात्रीं-पहाटे अभिसरणाला निघालेल्या स्त्रिया, या व इतर अनेक खुणांवरून तांबे हे अद्यापि आपल्या भोवतालच्या संस्थानी वातावरणास जुळणाऱ्या कालांतच मनाने राहत असावेत असें वाटतें. काव्याची आधुनिक

परंपरा ही सामाजिक क्रांतीची परंपरा मानल्यास तांवे तीमध्ये बसतील कीं नाही याबद्दल शंका आहे.

आणखी एका बाबतीत ते आधुनिकांच्या परंपरेंत नीट बसणार नाहीत. ती म्हणजे निसर्गप्रेमाची. केशवसुत-परंपरेमध्ये निसर्गाला बरेंच महत्त्वाचें स्थान असे. केशवसुत, टिळक, बालकवि या सर्वांनी निसर्गाची थोरवी गायिली. व्यावहारिक मानवी जीवनांत जें दिसत नाही, तें निसर्गांत पाहण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. तांब्यांना निसर्गापेक्षा मानवाविषयीच अधिक आस्था व व कुतूहल होतें. याचा अर्थ निसर्गविषयक कविता त्यांनी मुळींच लिहिल्या नाहीत, किंवा निसर्ग-वर्णन त्यांच्या कवितेंत आलीं नाहीत असें नव्हे. आपल्या काव्यजीवनाच्या प्रारंभींच ते निसर्गाच्या ' ब्रुक ' या कवितेचें रूपान्तर त्यांनी केलें. पण त्यांत भाषान्तरप्रयत्नापेक्षा अधिक अर्थ पाहणें शक्य नाही. ' गुराख्याचें गाणें ' या कवितेंतील निसर्गवर्णन सांकेतिक असल्याचें त्यांचे भक्तहि मान्य करितात. ' संध्या-तारक ' ही कविताहि त्याच पद्धतीची आहे. बुलबुलास उद्देशून लिहिलेली कविता खरोखर प्रेमगीतच आहे. ' सख्ये, या स्थानीं ' या कवितेबद्दलहि सांकेतिकतेचा आक्षेप येईलच. ' रासमंडळ ', ' आनंदी आनंदी ' इत्यादि कविता निसर्गपर असून केशवसुत-संप्रदायांतील इतर कवितांत सहज बसण्यासारख्या आहेत. ' तृणाचें पातें ' व ' पहा हो कसा हा कारागीर ' या कवितांतून निसर्ग-सौंदर्य-दर्शनाचें तांवे यांचें सामर्थ्य स्पष्ट दिसतें, पण त्यांत अखेर त्या सौंदर्याचा निर्माता परमेश्वर याबद्दलचें प्रेमच व्यक्त होतें. तांवे यांची निसर्गाकडे पाहण्याची वृत्ति मात्र केशवसुत संप्रदायापेक्षा वेगळी होती. ' तिमिरीं आम्ही नित्य खडणें । विवंचनांतचि जिणें कंठणें ' अशी आपली स्थिति असल्याने, किंवा ' अपूर्ण अपुलें ईप्सित जेथे पूर्ण दिसे झालें ' अशा वृत्तीने, तांवे निसर्गाकडे वळत नाहीत. दुःखाच्या वेळीं निसर्गापेक्षा परमेश्वराकडेच ते वळतात. म्हणून निसर्गाचा वडिवार त्यांनी फारसा चालविला नाही. त्यांताल सौंदर्य ते पाहतात, तें बहुधा ते सौंदर्यवादी कवि होते म्हणून निसर्ग हा मानवी जीवनाची पृष्ठभूमि या दृष्टीनेच त्यांचें वर्णन करणाऱ्या ' ग्रीष्म ', ' ये पहाटचा तारा गगनीं ', ' रुणुणुणु ये ' इत्यादि कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. केशवसुतांप्रमाणे निसर्गाबद्दलची सभय शरणागतीची वृत्ति त्यांची

नव्हती, किंवा मानवाकडे दुर्लक्ष करून केवळ ' निसर्गाचा अभ्यास ' कर अशा प्रकारची बालकवींची वृत्तीहि नव्हती. निसर्ग आणि मानव यांच्या-मधील तारतम्य तांबे यांनी सोडले नाही.

तांबे यांचे गूढगुंजन खरोखर फारसे गूढ नसतें. सरळ प्रत्यक्ष निवेदना-पेक्षा पर्यायाने, रूपकाने, म्हणजेच रूपकावर आधारलेल्या अतिशयोक्तीने, निवेदन केल्यास काव्यदृष्ट्या अधिक वेधकता येते. या सर्वमान्य तत्त्वावर अधिष्ठित असें त्यांचे गूढगुंजन होतें. याकरिता स्वीकारलेलीं प्रतीके रसिक वाचकांस परिचित अशीं निवडण्याची काळजी ते घेत, किंवा सहजगत्याच त्यांच्याकडून निवडली जात. या परोक्ष भाषेत केलेल्या निवेदनांत रवीन्द्रांच्या काव्यवाचनाच्या परिणामाचा हातभार असणे शक्य आहे. रवीन्द्रांच्या ' गार्डनर ' या संग्रहातील अनेक कल्पनांशीं तांबे यांच्या कवितेमधील कित्येक कल्पनांचे साम्य दाखविण्यांत आले आहे. पण यांत वाङ्मयचौर्याचा भाग नसून वाङ्मयपरिणामाचाच आहे यांत शंका नाही. ' गार्डनर ' मधील कल्पना कवीने इतक्या आत्मसात् केल्या होत्या की कवीस न कळतच त्या त्यांच्या काव्यांत उतरत. यांचे गमक असें की त्या कल्पनांचा मूळांतील संदर्भ व तांबे यांनी योजिलेला संदर्भ हा बहुधा एक नसतो. रवीन्द्रांच्या काव्याचा अनुवाद करण्याचा हेतु तर कोठेच दिसत नाही. रूपकात्मक भाषा योजण्याची पद्धतीहि केवळ रवीन्द्रांनीच स्वीकारली होती असें नाही. नववधू व पर पुरुष यांसारखीं रूपके तर जुन्या संस्कृत कवितेंत येऊन गेलेलीं होती. या रूपक पद्धतीचा उपयोग तांबे यांनी केवळ आपात-शृंगारिक, पण परमेश्वरपर कवितेकरिता केला असेंहि नाही. स्वतःच्या काव्याविषयक घटनांसंबंधी (मधुघट), मित्राच्या मृत मुलाविषयी (उडाला हंस), प्रियकराकडे पळून गेलेल्या प्रेयसीविषयी (उडाला पक्षि पिंजऱ्यांतुनी) किंवा स्वतःच्या आजारी-पणामुळे उत्पन्न झालेल्या मृत्यूच्या कल्पनेवरून तांब्यांनी याच पद्धतीची काव्यरचना केली आहे. तांबे यांचीं हीं रूपके सहजगम्य असल्याने व अशा कवितांतहि मध्येच कोठे तरी मूळ उपमेयभूत गोष्टीचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष ओझरता निर्देश होत असल्यामुळे हे सर्व क्लिष्ट न होतां उलट काव्यमयच होतें. तांबे या कवितांतून खोल तत्त्वज्ञान शिकविण्याचा प्रयत्न सहसा करीत नाहीत. ' मरणांत खरोखर जग जगतें ' यासारख्या अपवादभूत कवितेंत

तसा प्रयत्न केल्यास तें शब्दांचें एक गौडबंगालच होतें, विरोधभासमूलक किंवा त्या स्वरूपाचें गूढगुंजन ते लिहित नाहींत, त्यांच्या कवितेंत 'पिंगा' किंवा 'फुटकी तपेली' आढळणार नाहीं.

तांवे हे खोल तत्त्वज्ञान सांगण्याच्या भानगडींत पडत नाहींत असें वर म्हटलें, त्याचाच एक भाग म्हणजे त्यांनी कोणत्याहि प्रकारचा संदेश सांगितलेला नाहीं. अर्वाचीन कवि म्हटला, की तो सामाजिक सुधारणेच कडा पुरस्कर्ता, दुष्ट रूढींचा आत्यंतिक द्वेषा. सामाजिक विषमतेचा व अन्यायाचा कडा शत्रु व राष्ट्रीय असल्यास वीररसपरिप्लुत भाषा लिहिणारा दुर्दम्य अभिमानी उपदेशक असावयाचा. तांवे यांनी अधुनिक कवीविषयक या कल्पना फोल ठरविल्या आहेत. ते या गोष्टीस विरोधी होते असें नाहीं; पण या गोष्टी काव्याचा प्रत्यक्ष विषय आहेत व काव्यलेखन हें उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून व्हावयास हवें हें त्यांना मान्य नव्हतें. ते स्वतःस कलावादी म्हणवत; व त्यांचें काव्यविषयक वर्तन या त्यांच्या मतास धरून होई. त्यांच्या काव्यांत समाजाला अभिशाप, रूढीविरुद्ध चडफड, किंवा धर्म वा राजकीय सन्नःस्थिति यांवर लिहिलेलें प्रवचन आढळणार नाहीं. सामाजिक वा राजकीय अन्यायाविरुद्ध लिहिलेली एखाददुसरीच व तीहि पूर्ववयांत लिहिलेली कविता आहे, नाहीं असें नाहीं; पण ती त्यांची खरी प्रातिनिधिक नव्हे. 'रणशिंग' अथवा 'तुतारी' वाजविण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत येत नाहीं. राष्ट्रभक्तीचा संवळ वाजवून गोंधळ घालण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली नाहीं. असें असूनहि 'रुद्रास आवाहन' सारखी सामर्थ्यशाली कविता ते लिहूं शकत. खरें म्हटलें म्हणजे आधुनिक कवींपैकी अनेक कवींना आपल्या जबाबदारीचें ओझे झालें होतें, तसें तांवे यांचें झालें नव्हतें. आपण कवि आहोंत, प्रेषित नव्हे याची ओळख त्यांना पक्की होती. केशवसुतांच्या 'तुतारी' किंवा तत्सदृश इतर कविता यांच्यावर तांवे यांचा रोष होता तो याच कारणाने. तांवे यांच्या कवितेमधून विशिष्ट संदेश हुडकणाराची निराशा झाल्यावाचून राहणार नाहीं.

तांवे यांच्या कवितेंत प्रासंगिक कवितेचा जवळजवळ अभाव आहे याचें कारणहि प्रासंगिकापेक्षा शाश्वतावद्दलचें प्रेम हेंच म्हणावें लागेल. आपल्या

जीवनांतील किंवा आपल्या मित्रांच्या जीवनांतील प्रसंगाविषयी जेव्हा त्यांनी लिहिले, तेव्हाहि त्यास सर्वजनसुगम अशा रूपकाचा पेहराव देऊनच त्यांनी लिहिले. ग्वाल्हेरची राजकुमारी व ग्वाहेर-नरेश यांच्या विवाह-प्रसंगी लिहिलेल्या कविता या अपवादभूत आहेत, व त्याहि प्रामाणिक भावनेतून निघाल्या आहेत असें वाटते. राजकवि झाल्यावर त्यांनी फारसें काव्य लिहिलेंच नाही व त्याआधी राजप्रसादाकरिता म्हणूनहि कविता लिहिल्या नाहीत. आपल्या प्रतिभेचा उपयोग व्यावहारिक दृष्ट्या त्यांनी केला नाही ही गोष्ट आपल्या कवितेविषयी वेफिकीर असणाऱ्या कवींच्या स्वभावाशीं सुसंगतच होती.

केशवसुत व तांबे यांच्यामधील एक दुवा म्हणजे त्यांनी केलेली सुनीत-रचना ही होय. केशवसुतांनी सुनीत-रचना रूढ केल्यानंतरच तांबे यांनी सुनीते लिहिलीं असल्याने एवढ्यापुरता तरी केशवसुतांचा पंथ तांबे यांनी आक्रमिला असें म्हणतां येतें. तांब्यांचीं एकंदर बारा सुनीते आहेत. त्यांपैकी पहिलीं नऊ प्रेमविषयक व उरलेलीं तीन इतर विषयांवरील आहेत. हीं कवीने बहुतेक वयाच्या पूर्वार्धांतच लिहिलीं. सुनीतांमधील यमकरचनेचा विशिष्ट निर्वंध ते साक्षेपाने पाळतात; व सुनीत-रचनेच्या इतर स्थूल बाबीहि त्यांनी संभाळल्या असल्याने तीं ठाकठिकीचीं झालीं आहेत. असें असूनहि त्यांचें एकहि सुनीत रसिकांच्या मुखांत जाऊन बसलेलें नाही. त्यांच्या ' गेली ज्योति विज्ञोनिया ' या सुनीताची प्रशंसा केशवसुतांनीसुद्धा केली; पण तांब्यांच्या चांगल्या चांगल्या कविता निवडण्याचा प्रसंग आला तर या सुनीतापेक्षा इतर कोणत्याहि सुनीताची निवड होत नाही. व याचीहि सुनीतांचें प्रातिनिधिक म्हणूनच होते. सुनीत-रचना खरोखर तांब्यांच्या खळखळणाऱ्या भावनापरिवाही प्रतिभेस अनुकूल नव्हती. तिला अधिक सुकरं आणि गेय अशी गीतरचनाच अनुकूल होती. हें तांबे यांनी लौकरच ओळखलें व १९२० नंतरच्या काळांत त्यांनी एकहि सुनीत लिहिलें नाही. तांब्यांच्या सुनीतांनी मराठी सुनीत-रचनेस कदाचित् अधिक मान्यता मिळाली असेल, पण त्यांच्या इतर कवितांच्या मानाने त्यांत कृत्रिमता अधिक व भावना संकोचलेली अशी वाटते. तांब्यांनी सुनीतांचा नाद पुढे सोडला हें या दृष्टीने योग्यच ठरलें.

तांबे यांना जवळजवळ समकालीन असे दुसरे एक राजकवि, कवि चंद्रशेखर हे आपल्या रचनाविषयक कारागिरीकरिता प्रसिद्ध होते. ही कारागिरी तांबे यांनी संपादिली असती तर किती चांगलें झालें असतें ! पण तांब्यांची बेफिकिरी कवितानिर्मितीनंतर जशी तशी ती निर्माण करितांनाहि असे, असें म्हणावें लागतें. गीतस्वरूपाच्या कवितेंत यमकरचनेला साहजिकच महत्त्व येतें. पण स्थूल यमक-साधनेपलीकडे त्याकडे त्यांनी कारागिरीच्या दृष्टीने पाहिलेलें दिसत नाही. चोर-जोर यांबरोबर ' ढोर ' बसलेलें त्यांना चाले, किंवा भेसळ-अमंगल-केवळ अशीं यमकेंहि चालत. यमकांचें लोटणें त्यांनी अगदी झुगारून दिलें नाही, पण त्याचा बडिवारहि केला नाही हें काव्यार्थाच्या दृष्टीने इष्ट झालें असलें, तरी रचनेच्या कारागिरीच्या दृष्टीने विशेष स्पृहणीय नाही. तांब्यांची भाषा प्रवाही व शब्दयोजना अर्थवाही असली, तरी लालित्यपूर्ण असतेच असें नाही. त्यांनी योजलेलीं वृत्तें व जाति गेय असतील, परंतु जयदेव कवीच्या अनुकरणाने लिहिलेल्या कविता वगळल्यास माधुर्यपूर्ण अशी शब्दयोजना ते करितात असें दिसत नाही. ' धालोनि चट्यांस । हे अल्पसंतुष्ट । स्वच्छंद तंबाखु । खातात पीतात; ' अशी रचना त्यांना चाले. शब्दमाधुर्याप्रमाणे अर्थमाधुर्याकडेहि ते कित्येक वेळा दुर्लक्ष करीत. ' बसा हात चोलुनि, ' ' डोळे फाडा, तोण्डें वासा, ' ' खेटर न मिळे, ' ' हराम तरि मज जाण ' असे वाक्यप्रयोग करण्यांत त्यांना संकोच वाटत नसे. वसंताला ते कोतवाल म्हणतात, वेपर्वा प्रियकरास सांड म्हणतात. कांही गद्य वाक्यें व कल्पना इतर चांगल्या कल्पना व शब्द यांबरोबर ते पेरून देतात. ' कारकून जावो हपिसाला ' यासारखें वाक्य त्यांच्या विषयदृष्ट्या गंभीर कवितेंत आलेलें पाहून हसूच येतें. क्वचित् निष्ठूर, मधू, रुप, सुर (सूर), उडाण (उड्डाण) इत्यादि रूपदोषहि आढळतात. यापेक्षाहि कांही कवितांत दिसून येणारा संयमाभाव हा लालित्यास अधिक घातक वाटतो. ' ते कान्त ' या कवितेंत ' कुणि म्हणो ' या शब्दप्रयोगाची आवृत्ति फार वेळा झाली आहे. ' स्त्री हृदय-रहस्यांत ' ' कां इथेच ' या शब्दांसंबंधी कांही प्रमाणांत तेंच झालें आहे. लहानलहान कवितांतून एकाच कल्पनेचा विस्तार फार झाल्यासारखा वाटतो. ' गाडी बदल्ली ' ही या प्रकारचें उत्तम उदाहरण आहे. जगांतील वसति ही आगगाडींत बसलेल्या प्रवाशां-

च्या सहवासासारखी आहे एवढें म्हटल्याने खरोखर कार्य झालें असतें, पण तांब्यांचें समाधान तेवढ्याने होत नाही. कुशल प्रश्न झाले, परस्पर ओळख झाली, पीकपाण्याच्या व असहकारितेच्या गप्पा निघाल्या, डबे निघाले, फराळ झाले, चंची निघाली, विडे लागले; इतक्यांत जंक्शन आलें, गाड्या बदलण्याची घाई झाली इत्यादि तपशील त्यांत भरून मूळ कल्पनेंत असणारें काव्य तांबे यांनी बरेंच कमी केलें. 'जन पळभर म्हणतिल हाय हाय' या कवितेंतसुद्धा मी नसतांनाहि सारें पूर्ववत् सुरळीत चालेल ही कल्पना फुलवितांना सूर्य, चंद्र, तारे, वारे, मेघ, शेतें, नद्या, सगेसोयरे इत्यादिकांचा उल्लेख करून 'डोळे पुसतिल, कामा लागतिल, उठतिल बसविल, हसुनि खिदळतिल,' इत्यादि क्रिया देऊन त्या कवितेंतील पांचा-पैकी तीन कडवीं अडविलीं आहेत. यांमध्ये निदान एक कडवें कमी होण्या-सारखें होतें. कोणत्याहि गोष्टीचें वर्णन करतांना तपशिलाचा भरणा करण्याचें तांब्यांना जणू व्यसनच होतें. त्यामुळे तेवढ्या प्रमाणांत नवीन अर्थ कमी सामावे. बहुधा विचार ध्रुवपदांतच सांगितला जाई; त्याचा विस्तार करण्याचें कार्य तेवढें पुढील कवितेंत शिल्लक उरे. रचनेच्या बाबतींत सर्व दृष्टींनी निर्दोष अशी कविता तांब्यांच्या संग्रहांत फार थोडी सापडेल. पण तिचे दोष बाह्यांगरचनेचे आहेत, मूळ कल्पनेचे नाहीत. चंद्रशेखर हे रचनेच्या बाबतींत काटेकोर व म्हणून क्लासिसिस्ट म्हटले, तर तांबे हे रोमँटिक असल्याने रचनेचा बडिवार न मानणारे असे झाले. एकाजवळ कसे सांगावें याचें कसब, तर दुसऱ्याजवळ सांगावयाच्या गोष्टी भरपूर. या दोघांचे हे गुण एकत्र येते तर निर्दोषसुंदर असें काव्य जन्माला येतें. महाराष्ट्रीय रसिकतेने कारागिरीपेक्षा कलेला, म्हणजे काव्याला मान अधिक दिला यांत मात्र शंका नाही.

तांबे यांनी मराठी कवितेकरिता काय केलें ? जाणीवपूर्वक कांहीं नाही. केशवसुतांप्रमाणे 'नवीं काव्यें' लिहिण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला नव्हता, किंवा इतर कित्येक आधुनिक कवींप्रमाणे 'कवि आणि त्याचें काव्य' याविषयीची चर्चा आपल्या कवितांमधून केली नाही. काव्यांत किंवा काव्याने क्रान्ति करण्याचा अभिनिवेश त्यांनी कधी बाळगिला नव्हता, किंवा कवीच्या किंवा काव्याच्या वतीने कांही अवास्तव अधिकारहि सांगितले

नाहीत. वस्तुतः शुद्ध सत्काव्य निर्मिणे हीच कोणत्याहि काव्याची खरी सेवा आहे, आणि तांबे यांनी ती मोठ्या प्रमाणावर केली आहे. कवित्वाच्या जाणीवेने काव्यनिर्मितीस कांही कृत्रिम वळण लागतें हें खरें असल्यास, तांबे यांनी ही जाणीव बाळगिली नाही हें चांगलेंच झालें असें म्हणावयास हवें. पण कोणी कांही जाणीवपूर्वक केलें नसलें, तरी त्यांच्याकडून कांहीच झालें नाही असें मात्र नव्हे. मागे उल्लेखिल्याप्रमाणे मराठी काव्यांत नाट्य-गीतांची भर तांबे यांनी घातली व हा विशिष्ट काव्यप्रकार समृद्ध केला याविषयीचें श्रेय तांबे यांना देण्यास कोणी कुरकुर करील असें नाही. उत्कट भावनेचा गेय असा आविष्कार करण्याची तांबे यांची प्रथा 'तांबे-पद्धति' या नांवाने आज मान्यच आहे. मराठी छंदोरचना त्यांनी लिहिलेल्या नववधू, शुभवदना, दिव्याङ्गना, मदनरंग, मुक्तामाला इत्यादि जाति-प्रकारांनी अधिक समृद्ध झाली आहे. पण आज तांबे यांच्या कवितेचें खरें यश सौंदर्यैकदृष्टि ठेवून आस्तिक्यबुद्धीच्या बैठकीवरून, समाधानी वृत्तीने केवळ आपल्या नव्हे तर इतरांच्याहि सुखदुःखांत समरस होऊन आनंदाचा आस्वाद घेण्याच्या भूमिकेमध्ये आहे. विफलता, विषमता, विघटनां यांमुळे निर्माण झालेलें मनाचें अस्वास्थ्य प्रकट करणाऱ्या आजच्या काव्याच्या जमान्यांत निर्भेळ काव्य वादाचें प्रतीक म्हणून तांबे यांचें काव्य उपयोगी, पडलें, तरी त्यांच्या कवितेने मोठें कार्य केलें असें म्हणतां येईल. पण उपयोग, कार्य, हे विचार काव्याबाबत गौण वा अप्रस्तुतच म्हणावयास हवेत. काव्य हें काव्य असलें म्हणजे झालें, व तांब्यांची कविता काव्य आहे यांतच सारें आलें. तिचें अस्तित्वकारण किंवा उपयोगित्व यांकडे पाहण्याचें कारण काय ? 'Beauty is its own excuse for being' असें इमर्सन्ने म्हटलें आहेच.

ता. २३ मार्च १९५३

—रा. श्री. जोग

अनुक्रम

नांव	पृष्ठ	नांव	पृष्ठ
✓ १ कुस्करूं नका हीं सुमनें !	१	२६ चिरंजीव कोण ?	५८
२ झरा	२	✓ २७ बिजली जशि चमके स्वारी !	६१
✓ ३ डोळे हे जुलमि गडे ! ^{अ. २०१}	६	२८ प्रेममाहात्म्य	६२
४ जगाहून भिन्न	७	२९ हिमाच्छन्न सरिता	६३
५ तुजवीण	८	✓ ३० मुशाफिर आम्ही	६४
✓ ६ विधवेचें स्वप्न ०	९	३१ सान्त्वन	६६
७ मार्गप्रतीक्षा	१०	✓ ३२ ये पहाटचा वर तारा ^{अ. २०२}	७२
✓ ८ चिवचिव चिमणी	१३	३३ प्रीतीचा वास	७३
✓ ९ पुंगीवाला	१४	३४ सखये, या स्थानीं—	७४
१० यापरी असे जीवन	३६	३५ दुष्काळानंतरचा सुकाळ	७६
✓ ११ ठावा न सुखाचा वारा ^{अ. २०३}	३८	३६ चौघडा झडतो	७८
१२ गुराख्याचें गाणें	३८	✓ ३७ हा आणि तो	७९
✓ १३ कांतेस	४०	३८ कुपित अंगनेप्रत	८१
✓ १४ ती रम्या रजनी ^{पं. १}	४१	३९ संदिग्ध ताना	८२
१५ संध्यातारक	४३	४० कळ्याकळ्यांत विहार	८३
१६ घटोत्कच—माया	४५	४१ करुद्ध सुंदरीस	८३
१७ आशा, शब्द आणि दर्शन	४७	४२ शैशवदिन जरि गेले निघुनी	८५
१८ सत्प्रीतिमार्ग	४८	✓ ४३ अजुनि लागलेंचि दार—	८६
१९ वदन मदनरंगसदन	४९	४४ पाडवा	८७
२० कां रे जाशी मज त्यजुनी !	५०	४५ वियोगिनी	८९
२१ तीनी सांजा सखे, मिळाल्या	५१	४६ सृष्टिशिक्षण	९२
२२ बुलबुलास	५२	४७ प्रणयवंचिताचे उद्गार	९३
✓ २३ हृदय सांग चोरिलें कशास		४८ आठवती ते दिन अजुनी	९४
सुंदरी ?	५३	✓ ४९ कालाच्या चढुनी श्रमें—	९५
✓ २४ तं जिवलगे विद्यावती जाणती	५४	५० ललने, चल चलुं लवलाही !	९६
२५ तारुण्यांतील एक प्रसंग	५५	✓ ५१ गेली ज्योति विज्ञोनिया	९८

नांव	पृष्ठ	नांव	पृष्ठ
५२ चुक्राची चांदणी	९९	७८ कुणि कोडे माझे उकलिले	
५३ राजकन्या आणि तिची दासी	९९	का ?	१३७
५४ आनंदो आनंद !	१०१	७९ जीवनसंगीत	१३८
५५ क्षिप्रा—चमळासंगम	१०३	८० मग विसर हवा तर हा	
५६ हे कोण गे आई ?	१०४	क्षण गे !	१३९
५७ रासमंडळ गोपीचंदन—	१०५	८१ लोकमान्यांस	१४०
५८ आईकडे न्या !	१०७	८२ घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी	१४२
५९ तर मग गट्टी कोणाशी ?	१०८	८३ वधुनि तया मज होय	
६० शिशुवंचन ^{शांति-युग}	१०९	कसेसे !	१४३
६१ गतकाल	११३	८४ गौप्यगोपन	१४५
६२ अंधारांतून डोकावणारीं		८५ भयचकित नमावे तुज	
मुखें	११४	रमणी !	१४६
६३ काळेभोर विशाल केस	११५	८६ प्रेमरत्नास	१४७
६४ प्रन्नास वर्षानंतर	११६	८७ तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें	१४८
६५ निःशब्द आत्मयज्ञ	११७	८८ नववधू प्रिया, मी	१४९
६६ मातृभूमीप्रत	११९	८९ पावलोपावलीं साउलि ही !	१५०
६७ आलें तुझ्या रे दारीं नृपा	१२०	९० क्षण सुवर्णकण झाले	
६८ रे चेटक्या !	१२१	रमणा !	१५१
६९ प्रभु, तुज कवणेपरि ध्याऊं ?	१२२	९१ घन तमीं शुक्र बंध राज्य	
७० रे मानसहंसा !	१२४	करी !	१५२
७१ अनंत—स्तोत्र	१२६	९२ सोन्याची घेउनि करिं	
७२ सामाजिक पाश	१२७	झारी	१५३
७३ कोठे शांति, तुझा निवास ?	१२८	९३ आव्हानशृंग	१५४
७४ शांतिनिवास	१२९	९४ मंदिरीं मना, तव गान भरे	१५५
७५ चल जळो ज्ञानविज्ञान		९५ या प्रकाशशिखरीं	१५६
गड्या !	१३३	९६ रे अजात अज्ञात सखे	
७६ जीवसंयोग	१३५	जन !	१५७
७७ प्रणयप्रभा	१३६	९७ गोंधळाचें घर	१५८

नांव	पृष्ठ	नांव	पृष्ठ
१८ या वेळीं माझ्या वे रमणा !	१५९	११८ निजल्या तान्द्यावरी	१८१
१९ गे शपथ तुझी !	१६०	११९ कळा ज्या लागल्या जीवा	१८२
१०० नटेश्वराची आरती	१६१	१२० जन म्हणति सावळी !	१८३
१०१ घातली एकदा अता उडी !	१६२	१२१ फेरीवाला	१८४
१०२ रुद्रास आवाहन	१६३	१२२ पक्षी पिंजऱ्यांतुनी उडला !	१८५
१०३ उद्याची गति	१६४	१२३ दृष्ट हिला लागली !	१८७
१०४ पोशाख नवनवा मला दिला	१६६	१२४ विरहांतील चित्तरंजन	१८८
१०५ महा-प्रस्थान	१६७	१२५ तुझे लोचन	१९०
१०६ घावरुं नको, बावरुं नको !	१६८	१२६ घट भरा शिगोशिग	१९१
१०७ आलों, थांबव शिंग !	१६९	१२७ निष्ठुर किति पुरुषांची जात	१९२
१०८ जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'	१७०	१२८ घट तिचा रिकामा —	१९२
१०९ निरोप घेतांना	१७२	१२९ पुनवेची शारद रात	१९४
११० मरणांत खरोखर जग जगते !	१७३	१३० कवणे मुलखा जाशी ?	१९५
१११ उदार चंद्रा !	१७५	१३१ रतलें परपुरुषाशीं	१९५
११२ गाडी बदलली !	१७६	१३२ हिंदु विधवेचें मन	१९६
११३ किती महामूर्ख तूं शहाजहां !	१७७	१३३ दे पूर्ण हृदय सुंदरी	१९८
११४ जीवितसाफल्य	१७८	१३४ उखळांत दिलें शिर ! काय अता !	१९९
११५ आन तो कुठे जिवाचा चोर ?	१७९	१३५ दरडीवरील बाला	२००
११६ स्वारी कशी येईल ?	१७९	१३६ अंगाईगीत	२०१
११७ वैरिण झाली नदी ! तां. प्र...३	१८१	१३७ मिळे गे नयना नयन जरी	२०२
		१३८ समजुनि बांध शिदोरी	२०३
		१३९ अशांचें कोण करिल तरि काय ?	२०३
		१४० कोण रोधील ?	२०४
		१४१ प्रतिज्ञा	२०५

नांव	पृष्ठ	नांव	पृष्ठ
१४२ वसंत फेरीवाला	२०६	१६३ कलेचें हृदय	२३१
१४३ जेव्हा लोचन हे	२०६	१६४ म्हातान्या नवरदेवाची	
१४४ तूं कवण जगांतिल		तक्रार	२३२
ललना ?	२०७	१६५ जय वाल्मीकी !	२३३
✓ १४५ रुणुणु ये !	२०८	१६६ साम्राज्यवादी	२३४
१४६ समज मानिनी !	२०९	१६७ कोणिकडे जादुगारिणि ?	२३५
१४७ उडाला हंस !	२०९	१६८ अर्जां ऐका हो सरकार !	२३५
✓ १४८ नदितिरीं उभी ती	२१०	१६९ कशि लाज सोडिशी	
✓ १४९ ते कांत यापुढे !	२१३	सारी ?	२३६
१५० पहा हो कसा हा		१७० भोग कुणा सुटले ?	२३६
कारागीर	२१५	१७१ सखि आली !	२३७
१५१ वाटलें नाथ हो !	२१६	१७२ झाशीवाली	२३८
✓ १५२ सहज तुझी हालचाल	२१७	✓ १७३ रिकामे मधुघट	२३९
१५३ केवळ सुखराशी !	२१८	१७४ हांक	२४०
✓ १५४ तृणाचें पातें	२१८	१७५ स्त्रीला नमस्कार हा !	२४१
१५५ राजद्रोह कीं देशद्रोह ?	२१९	१७६ भैरव	२४२
१५६ स्त्रीहृदयरहस्य	२२१	१७७ एक आकांक्षा	२४३
१५७ सरस्वती-स्तोत्र	२२५	१७८ वधूवरयोः शुभं भवतु !	२४४
१५८ निशिदिनिं तुज हरि,		१७९ अवमानिता	२४५
ध्याइन का मी ?	२२८	१८० कां ठमी तूं तरी ?	२४६
१५९ चरणिं तुझ्या मज देई रे		१८१ फसवणूक	२४६
वास हरी !	२२८	१८२ अहो धन्वंतरी	२४७
१६० चरण कधी का पाहिन		✓ १८३ माळीण	२४८
आई ?	२२९	१८४ गति कशी व्हावी ?	२४८
१६१ वंदन व्हावें हरि, मम		✓ १८५ स्फुट ओव्या	२४९
जीवित	२३०	१८६ जोगी	२५०
१६२ हरि, अर्पावें काय तुला		१८७ माहेरची आठवण	२५१
मी ?	२३०	१८८ माझ्या अंगणांत	२५२

नांव	पृष्ठ	नांव	पृष्ठ
✓ १८० लाजूं नको ताई !	२५३	✓ २०८ जमादार	२७०
✓ १९९ वाटेच्या वाटसरा !	२५४	✓ २०९ ग्रीष्म	२७१
✓ १९१ आज फिरुनि कां दारिं ?	२५५	२१० विरहांतील जीवन	२७२
✓ १९२ ये पहाटचा तारा गगनीं	२५७	२११ आज पारणें कां फिटलें ?	२७२
१९३ प्रिया हेंच सर्वस्व !	२५८	✓ २१२ चौकीदार	२७३
✓ १९४ कुणि असेल ग !	२५९	२१३ तें कोण या ठायिं ?	२७४
१९५ दिव्यांगनेची ओढ	२६०	✓ २१४ वायो, खुणव तीस	२७५
१९६ पूर्णाहुति	२६१	२१५ संगीत कलेप्रत	२७६
१९७ दुर्गा	२६२	२१६ तरुणास संदेश !	२७७
✓ १९८ चरणाखालिल हाय मीच		२१७ शुभं भूयात्	२७८
रज !	२६३	✓ २१८ कोठे मुली जासि ?	२७९
१९९ कवनकमळें	२६४	२१९ पुनः पुनः यावें	२८०
२०० मेनकावतरण	२६४	२२० तुझे चरण पाहिले	२८१
✓ २०१ जय रतिपतिवर !	२६५	२२१ ॐ तत्सत्	२८२
२०२ शरणागत	२६६	२२२ राधा झूलत माधवसंग	२८३
२०३ चुकला बाण	२६६	२२३ अब तुम जयजयकार	
२०४ मावळत्या सूर्याप्रत	२६७	करो	२८३
✓ २०५ घर राहिलें दूर !	२६८	२२४ विनती सुनो आज	२८४
२०६ पाणपोईवाली	२६८	२२५ शारदास्तोत्र	२८५
२०७ वारुणीस्तोत्र	२६९		

काव्यारंभांची सूचि

...

...

...

तां व

यांची

स म ग्र क कि ता

१. कुस्करुं नका हीं सुमनें !

[जाति भवानी]

कुस्करुं नका हीं सुमनें !

ध्रु०

जरि वास नसे तिळ यांस तरी तुम्हांस अर्पिलीं सु—मनें.
मधु जरी नसे तिळभरी अंतरीं तरी करीं हीं धरणें.
यां वर्ण नसे सौवर्ण; जों न हीं शीर्ण तोंवरी धरणें.
ध्या करीं, क्षणाभीतरी वाळतिल तरी तयांना जपणें.

हीं वन्य फुलें मधुशून्य, मानितिल धन्य तुम्हां करिं सजणें.
घरिं मुलें तशीं हीं फुलें, हूड वत्सलें लोचनें बघणें.
अंगुली कठिण लागली तरी संपलीं ! हळुच यां शिवणें.
हृदनीं फुलें कोठुनी जशीं उपवनीं उमलतीं नयनें ?

मालती, बकुल, जुइ जाति हीं जरी हातिं, हींहि असुं देणें.
अंजली धरुनि अर्पिलीं, भक्तिने दिलीं म्हणुनि तरि घेणें !

रतलाम-उजैन, आगगाडींत, १९०० (?)
सजणें=शोभणें.

२. झरा

[वृत्त द्रुतविलंबित]

संस्कृतपुराणा
महाभारत

[घन पिता मम जो नटवी धरा,
मम असे जननी गिरि-कन्दरा;]
जननिचे शरिरीं बहु नाचतों,
खदखदा हसतों अणि खेळतों.

१

काव्यदानी जाळा
उद्धेतेये ३५६२५

जलनिधी मम थोर पितामह;
सतत त्या सरिता-भगिनींसह
त्वरित भेटुं म्हणोनिच धावतों,
तरि वनस्पतिला तटिं पोसतों.

२

गगनचुंबित हे तरु लागती;
मम सुतावलि तीरिं मदीय ती;
पुजुनिया निज कोमल पल्लवें
मजवरी तरुराजि शिरें लवे.

३

हरित घालुनि वस्त्र तटीं, स्वतां
प्रणयरूपवती युवती लता
हरितपल्लवशालुस लेउनी
नटुनिया दंभमौक्तिक-भूषणीं—

४

विविध वर्णि अलंकृत होउनी
तरुपतीस अती कवटाळुनी
सुतनु त्या हसतीं सुमनें किती !
मम तटीं रमतीं पतिशीं अती.

५

प्रणय त्यांवरिही मम निश्चित;
मम जलांतरिं होउनि विवित
जरि विलोल तरी हृदयीं पहा
वसति त्या मम संततही अहा !

६

कनकगोल रवी उदयाचलीं
सहज नाशित येइ तमावली;
तरुंतुनी कर घालुनि तो बळी
बहु सुवर्णसुमें उधळीं जळीं.

७

पवन वंशनिकुंजिं शिरोनिया
श्रुतिमनोहर गान करोनिया
उठवितो द्विजवृक्षलतादिकां,
म्हणतसे, “ प्रभुगान करा न कां ? ”

८

खळखळाट तई मम ऐकुनी
जळहि निर्मल हें मम पाहुनी
पिक करी मधुर प्रभुगायन;
करि मयूरहि तन्मय नर्तन.

९

सरसरा तरतीं बदकें जिथे
अचळ हो जळ दर्पणतुल्य तें;
उसळती जळिं चंचळ मासळ्या,
टपति त्या बक धीवर पंकिं या.

१०

तरुंतुनी नृपतीसम वाहुनी
चमकतोहि कुठे कुरणांतुनी,
कृषक लावित या तटिं शेत तो,
मधुनि मी विभवे स्थिर वाहतों.

११

जिथजिथे वसतों, मज पाहतां
 प्रमुदिता दिसते वनदेवता;
 सुमफलांसह सज्ज सदैव ती
 सुखविण्यास समा सकलां सती. १२

थकुनि भागुनि पांथ कधी जरी
 दुरुनि येइ तृषातुर या तिरीं
 निवविं ताहन मी अपुल्या जळें,
 निववितातहि भूक तरू फळें. १३

रविकरें गिरि-कानन तापती
 परि भयें कर या जाळें कांपती !
 रवि कसा मग तापद हो तया
 पथिक जो कुणि ये मम आश्रया ? १४

मम तटीं पसरे घन सावली,
 कधि न वास करी कलि या स्थलीं;
 झुळुझुळू स्वर मंजुळ गाउनी
 निजवितों पथिकां मन मोहुनी. १५

मग कसा तरि होय न तुष्ट तो ?
 स्वसदनीं सुत-पत्निस सांगतो,
 ' कितिक रम्य असे तरि निर्झर !
 अमित धन्य जगांत खरोखर ! ' १६

कधिकधी रमणी रमणांसह
 क्रामिति या तटिं काल सुखावह

नयनिं तें निज जीवित अर्पुनी
प्रणयकूजनिं मग्न इथे वनीं, १७

कर करांत अशंकचि घालुनी
बसति वंशनिकुंज सुखी मनीं.
पवन दे सुख शीतल वाहुनी,
सुखवितो पिक मंजुळ गाउनी. १८

विरहिणी विरहानलतापिता
कृशतनू बसते तटिं दुःखिता,
म्हणतसे, “सुख देशि जनां खरा,
मजशि दुःखद कां मग निर्झरा ? १९

तव तटीं रमती तरुंशीं लता
कधि रमेन तशी पतिशीं अता ?
नव सुमें फुलतीं तव या तिरीं,
मदनसायक तीव्र उरीं तरी ! ” २०

उटज बांधुनिया तटिं तापसी
सुतप आचरिती सुखि मानसीं,
सतत चिंतन ते करिती इथे,
कितिक सेविति ते सुखशांतितें ! २१

जळ मृगेंद्र तसे मृगही पिती,
द्विज तसे अतिशूद्र पिती किती !
लघु व थोर असा मुळि भाव तो
मम मनांत कधीहि न राहतो. २२

किति युगें असती तरि लोटलीं,
 नृपकुलें किति मीं तरि पाहिलीं,
 विकृति जाहलि या जगतीं किति !
 पलटलीं मनुजा, तव ही स्थिती.

२३

दिवस वा रजनी, सुखदुःखही,
 जननमृत्यु घडो जगिं कांहीही;
 तरिहि वाहतसें स्फटिकासम,
 खिदळणें जगिं चालतसें मम.

२४

देवास, १८८९-१८९० (?)

३. डोळे हे जुलमी गडे !

[जाति दासी]

डोळे हे जुलमि गडे रोखुनि मज पाहुं नका !
 जादुगिरी त्यांत पुरी येथ उभे राहुं नका.
 घालुं कशी कशिदा मी ? होती किति सांगुं चुका !
 बोचे सुइ फिरफिरुनी वेळ सख्या, जाय फुका.

खळबळ किति होय मनीं !
 हसतिल मज सर्वजणी;

येतिल त्या संधि बघुनि आग उगा लावुं नका !
 डोळे हे जुलमि गडे रोखुनि मज पाहुं नका !

देवास, १८९१ (?)

४. जगाहून भिन्न

[जाति मदनमंजरी]

ज्योत्स्नेने नंभ व्यापिलें, विश्व माखिलें पर्यें जणुं चोख
हृदयांत भरे काळोख.

नभिं नक्षत्रें चमकतीं, रत्नमणि किती विखुरले दिसती,
कोळसे तरंगति चित्तीं.

वर्षतो सुधा शीतला, निववि भूतला चंद्र या समयीं,
काळकूट भडके हृदयीं.

शीत हा पवन संचरे, सुवासें भरे व्योम हें सारें,
निःश्वास ऊन मी वितरें.

सलिलांत फुले कमलिनी, मृदुल जी जनीं, मनीं परि भरती
ते तरंगकंठक रुतती.

प्रियसखी-वियोगामुळे हृदय हो खुळें जगाहुनि भिन्न
तें चूर सुखीं, हें खिन्न !

देवास, १८९१ (?)

५. तुजवीण

[जाति भूपति]

वेणूंत नादसम नित्य सखे, हृदयांत
प्राणशी विहरशी, उगम सुखाचा आंत.

आधी तो जाय फुटोनी जेधवा
लोपतो नाद तेथोनी तेधवा

शवसमान त्यावांचोनी तेधवा

दे त्रास बांस नेत्रांस, काय मग त्यांत ?

तुजवीण मी तसा भग्न बांस जगतांत.

१

रस जसा भरे जीवसा मधुर कवनांत

त्यापरी विहरशी सखे, सदा हृदयांत !

रस जातां कवनांतून सुंदरी,

जाल शब्द त्यावांचून सुंदरी,

सुख काय तया वाचून सुंदरी ?

जाउं दे जाल तें लया—शवच अनिलांत !

तुजवीण मी तसा व्यर्थ जाल जगतांत.

२

ज्यापरी मधुप सुंदरी, मधुर कमलांत

त्यापरी गुंतले हृदय तुझ्या प्रणयांत.

मधुलोलुप होई लीन त्या स्थळीं

उन्मत्तचि छलबलहीन त्या स्थळीं

स्थळ काळ तया राही न त्या स्थळीं.

जगताचा स्वामी पूर्ण तया कमलांत,

धुंद मी प्रणयिं तव, काय बाह्य जगतांत ? ३

देवास, १८९१ (?)

छलबलहीन = निष्कपट आणि निर्बल. बांस—वंश, वेळू.

६. विधवेचें स्वप्न

[उपजाति]

“ सखे अगे, ऊठ ! रवी उदेला
शोपेंत तूं हासशि गे कशाला ?
गे ऊठ, गे ऊठ ! बहूत होई
गंगेस जाण्यास उशीर बाई. ”

१

“ गेली कुठे ती सरिता, कुठे ती
उद्यानशोभा, नवचंद्रकांती ?
गेले कुठे प्राणचि सौख्यदाते
नेल्याविना हाय अगाइ ! मातें ?

२

कीं काय तें स्वप्नचि सर्व होतें ?
हो स्वप्नची; मी निजतें पुन्हा तें
पडो, मला तें सुख देइ फार,
वाटे मला जागृति ही असार !

३

स्वप्नीं तरी हो सहवास कांता,
सदा घडो हीच विनंति आता;
कोठोनिया हो सुख जागृतीं तें
लाभेल दुर्भाग्यवतीस मातें ?

४

भेटा मला, मी निजतें पुन्हा या
कां गे सखे, जागवितेस वाया ?
ही निजतें मी न पुन्हा उठेन
स्वप्नचि त्या सौख्यभरें असेन. ”

५

“ गडे, भ्रमिष्टासम आज कां गे
तूं बोलशी यापरि नीट सांगें,
झोपेंत कां गे वद हासलीस,
झालें असें काय तुझ्या मनास ? ”

६

“ स्वप्नांत उद्यान, नदी विशाला,
[ज्योत्स्ना सुरम्या, बघतां प्रियाला
तेथे तृषार्तीं नयनीं पिऊनी
आनंद होतां हसलें त्यांनी— ”

७

“ रडूं नको सांग सखे पुढे तें ”
“ बोलाविलें खूण करोनि हातें !
ही नीजतें मी न पुन्हा उठेन,
स्वप्नींच त्या सौख्यभरें असेन. ”

८

देवास, १८९३ (?)

७. मार्गप्रतीक्षा

[जाति कामदा]

कृष्ण वस्त्र हें भयद घेउनी
अखिल विश्वही त्यांत झाकुनि,
रमणिसंगमा हृदयिं उत्सुक
जाइ अष्टमीकुमुदनायक.

१

- रजनि पाततां सदानिं धावती,
मजविना तईं पळ न राहती,
तरिहि यावया आज यांजला
उशिर कां बरें फार लागला ? २
- कपट साधुनी राजशासनीं
फसविलें कुणीं वैर साधुनी ?
यांवरी धरी शस्त्र का अरी ?
काय जाउं मी पाहण्या तरी ? ३
- भुरळ घालुनी यांजला कुणी
छळि समंध का नेउनी वनीं ?
मंत्र घालुनि घोर यांवरी
पशु-पतत्रि का यां कुणी करी ? ४
- काळसर्प यां—परि नको नको !
अगइ ! कल्पना भयद या नको !
मम विदीर्ण हें होइ काळिज,
हुडहुडी भरे भीतिने मज. ५
- काडिवरी कडी चढविली किती,
बुडविला जळामाजि गणपती;
राहुनी उभी दारिं पाहतें
वाट मी जरी भीति वाटते. ६
- पाळण्यामधे बाळ सोनुलें
एकटें असे आंत झोपलें;
त्यास पाहुं का आंत जाउनी ?
वाट पाहुं का येथ राहुनी ? ७

दूर ऐकुनी कांहि चाहुल
 वाजतें गमे काय पाउल ?
 म्हणुनि पाहिलें नीट मी जरी
 दिसति ना, करूं काय मी तरी ?

८

बाह्य वस्तु या शांत भासती,
 चित्त अंतरीं क्षोभलें किती ?
 अखिल विश्व हें झोप घे जरी
 चैन या नसे अंतरीं तरी.

९

धनिक सुंदरी रम्य मंदिरीं
 मंचकावरी मुदित अंतरीं,
 कृषकयोषिता काम सारुनी,
 निजति तान्हुलें जवळ घेऊनी.

१०

तरुशिरावरी अखिल पक्षिणी
 स्वस्थ घोरती फार भागुनी;
 धन्य धन्य या पुण्यवंत कीं !
 तळमळेंच मी एक पातकी.

११

विझवुनी दिवाही नभोंगणीं
 सुप्ति सेविली सर्व सुरगणीं,
 तरि दिसेल तो मार्ग केवि यां
 गहन या तमीं सदर्नि यावया ?

१२

फिरफिरूनिया भयद कल्पना
 टाळितें तरी जाळिती मना;
 काव काव कां करुनि कावळे
 भिवविती मला आज ना कळे.

१३

समयिं रात्रिच्या शकुनिशब्द ते
अशुभ मानिती म्हणुनि मी भितें.
आइ अंबिके, असति ते जिथे
पाळ त्यां तिथे हेंच विनवितें.

१४

तुजवरी अता भार टाकितें,
तुजविना अम्हां कोण राखितें ?
तूंच धावशी विनतपालना,
तुजविना रिघूं शरण मी कुणा ?

१५

आण त्यां घरीं तूं सुरक्षित,
पाळ आइ, तूं आपुलें व्रत;
त्यांस आणण्या तुज असे बळ,
वाहिं मी तुला चोळिनारळ.

१६

देवास, १८९३ (?)

८. चिवचिव चिमणी

चिवचिव चिमणी छतांस्त	छतांस्त.
अरसा लोंबे भिंतीला	भिंतीला.
चिमणी पाहे सवतीला	सवतीला.
भरभर आली रागांत	रागांत.

पहिली:-

“ चिउताइ चिउताइ, काय् बघतां ? काय् बघतां ? ”

दुसरी:-

“ टच् टच् चिउताइ, काय् कारितां ? काय् कारितां ? ”

तिसरी:—	“ ती तर तुमची पडछाया	पडछाया—”
चवथी:—	“ उगीच शिणतां कां वाया	कां वाया ?”
पहिली:—	“ फुटेल काच्. ”	
दुसरी:—	“ दुखेल चोच्.	
तिसरी:—	“ पडेल खोऽच चोचोला	चोचीला. ”
चवथी:—	“ काऽय होइल सवतीला	सवतीला ? ”
सर्वजणी:—	“ टाळ्या वाजवुं या चट्चट् पावलें फिरवुं या पट्पट् भुर्रऽचिमणी उडाऽली छतांत जाउनि दडाऽली	या चट्चट्. या पट्पट्. उडाऽली. ” दडाऽली. ”

देवास, १८९३]

९. पुंगीवाला

(१)

[वृत्त द्रुतविलंबित]

नगर सुंदर एक महेश्वर,
जवळ उत्तर बाजुस डोंगर,
नदि अफाट भयंकर नर्मदा
खळखळाट तिथे करि सर्वदा,

स्थळ सुरम्य नसे दुसरें असें
नगर भारतभूषण तें असे;
कथिन गोष्ट तुम्हांप्रति तेथली
घडुनि जीं शतकें नउ जाहलीं.

(२)

[वृत्त उपजाति]

सुखी असोनी जन तेथ एकदा
आली तयांच्या नशिबास आपदा,
तया पुरीं उंदिर फार माजले
त्यांच्या अनर्थे जन सर्व पीडले.

३

भिती मनीं श्वान बघोनि त्यांना,
लीलेंच ते मारिति मांजरांना,
फराफरा ओढिति तान्हुल्यांना,
धावोनिया चावति बालकांना !

४

मोठ्यांसही खाउं न घास देती,
ओढोनि हातांतुनि अन्न नेती;
कडाकडा फोडिति जाड माठ,
दुधादह्याची मग काय वाट ?

५

केले विछाने पगड्यांमधून,
शाली नव्या टाकिति कुर्तडून;
चिंध्या बनोनी किति कापडांच्या
राशी पडाव्या किति रोज त्यांच्या !

६

आल्या जरी चार घरास बाया
न सोय ती शब्द मुखें वदाया;
साधोनिया मंडळ भोवताली
दाटी करोनी मग एक काली

७

करोनि चीं चीं अति तीव्र घोर
गोंगाट देती उडवोनि थोर,
किती करावा दुसरा हमामा !
वर्णाविया शक्ति न खास आम्हां.

८

(३)

[वृत्त भुजंगप्रयात]

बहू जाहले त्रस्त ते लोक सारे
मिळोनी तदा सर्व एक्या विचारें
निघे घोळका चावडीलागि त्यांचा,
गराडा पडे भोवताली जनांचा.

९

म्हणे एक की, मठ हे कोतवाल
करा रे कुणी यांस ऐसा सवाल :
“ कशाला तुम्हांला जरीदार फेटे,
नटायथटायस शेलेदुपेटे ?

१०

पशांनी तुम्हां ओतितों की पगार
न कांहीच याचा तुम्हांला विचार ?
अहो चालला आमचा येथ जीव,
न याची तुम्हां बूज, कीं ये न कीव ?

११

हवें लांबवोनी बसायास पाय
सुचावा कसा उंदरांचा उपाय ?
मिजाशी पुरे ही; स्वकर्मास जागा,
चला उंदरांच्या उपायास लागा !

१२

पडू द्या जरा त्रास त्या मस्तकास
 वळू नातरी आपली मोट खास !”
 असे शब्दं येतांच कार्नी जलाल
 भयें जाहले पांढरे कोतवाल !

१३

(४)

[जाति लवंगलता]

बघा जरासे मुखाकडे त्या अता कोतवालांच्या
 कसे दिसे भयचकित वासलें ! बसली त्यांची वाचा ! १४

आधिच मुख तें जसें ठेविलें माठावरि टरबूज,
 वर्तुळ झालें शरीर, चढेली जणों चहुंकडे सूज. १५

काय नयन निस्तेज, शिंपली जुनी मलिन-ती जेवी.
 बघुनि मात्र रसभरित ताट ज्या झळक नवी उजळावी. १६

भयें फाडिले तेच बघावे आता त्यांचे डोळे.
 कसे दिसति बटबटित बटाटे कीं मेदाचे गोळे. १७

बराच जातां वेळ हळुहळू वाचा फुटे तयांस
 म्हणति, “ नको ते शेले तुमचे, पुरवे मज वनवास ! १८

काय करावें ? उपाय न सुचे, करितों किती विचार
 भणाणलें हो शिर हें माझें ताणुनिया निःसार. १९

काय वेंचते ‘उपाय काढा’ ऐसें मुखें वदाया ?
 सुलभ बोलणें पंरी न सोपें स्वकरें कृती कराया ! २०

मेद=चरबी.

तां...२

पिंजरा तरि '—वदणार पुढे तों पट्पट् वाजे दारीं—
वघा दचकले कोतवालजी, घाबरली ही स्वारी ! २१

काय वाजलें पाउल ? कीं हे आले उंदिरमामा ?
उंच करोनी मान पाहती सारुनि साज्या कामा ! २२

(५)

[जाति दिंडी]

बघति टकमक हे सकल नयन काय ?
मूक व्हाया काय या मुखां होय ?
कुठुनि येई ही मूर्ति अति विचित्र ?
कोण रेखाटूं शके इचें चित्र ? २३

रंगिवेरंगी झगा पायघोळ
लाल पिवळा अति सैल, पडे शोळ;
अंगकाठी किति रोड, उंच काळी,
उरीं केसांची दाट झुले जाळी. २४

तीक्ष्ण लोचन अंगार पेटतात,
मिशा दाढी उभयतां भेटतात;
अधिच त्याचें भाल तें भव्य मोठें,
वरी भस्माचे ओढले फराटे. २५

शेंदुराचा वरि तिलक रसरशीत,
नयनिं तिसज्या जणुं अग्नि धगधगीत,
दोन्हि कानीं रुद्राक्ष डोलतात,
रुळे स्फटिकाची माळ हीं गळ्यांत. २६

खणन् खणके लोखंडि कंकणाची
जोड डाव्या हातांत सैल साची;
मुखीं उजळे मृदु हास्य, मावळेही;
मूर्ति कोठिल कोणा न आकळे ही. २७

तया पुरुषा, वेषास चित्र त्याच्या
बघुनि बोले कुणि पौर अशी वाचा;—
काय कोणी हे पितर अवतरोनी
इथे स्वर्गाहुनि येति का वरोनी ? २८

(६)

[वृत्त उपजाति]

किंचित् पुढे तो सरसावुनीया
बोले जनांला नर हासुनीया,
“ प्रभाव माझा न तुम्हांस ठावा,
माझ्या मुखें मींच कसा कथावा ? २९

जे जे जर्गी जन्मति जीव-जात,
त्यांचें असे जीवन ह्या करांत;
जे रांगती, चालति, धावती जे,
जे पोहती कीं उडती नर्मी जे, ३०

आकर्षुनी त्यांस मनाप्रमाणे
मी नाचवीं जादुचिया बलाने
त्यांच्यावरी जादु करीं परंतु
जे त्रास देती जगतांत जंतू— ३१

- जे व्याघ्रसिंहादिक जीव हिंस्र
कीं गोमसर्पादि दुजे सहस्र.
ठावा जरी मी न असें तुम्हांला,
प्रख्यात मी गारुडि पुंगिवाला ! ” ३२
- काखेंतुनी काहुनि पुंगि हार्ती
पुढे करोनी फिरवी जरा ती;
पुंगी अशी दृष्टिसमोर आली,
झग्यामघे आजुनि जी दडाली. ३३
- वोटें तयार्चीं स्फुरतात भासे
तीं वाजवायास जणों विलासें !
परी दिसे मूकचि शांत पुंगी,
आली निजेची जणुं तीस गुंगी. ३४
- बोले पुन्हा तो मग त्या जनांला,
“ गरीब हा मी जरि पुंगिवाला,
तांतारि-देशीं जधि टोळ आले,
मेघावरी मेघ जसे निघाले, ३५
- या पुंगिने नाशुनिया तयांला
सुल्तान मीं तेथिल सोडविला;
इराण-देशीं घुबडें निघालीं,
तान्हा मुलांची स्थिति घोर झाली ! ३६
- आला शहा काकुळतीस भारी,
पुंगीच ही संकट तें निवारी.
ज्यांचा तुम्हांला न सुचे उपाय,
त्या उंदरांची मग गोष्ट काय ? ३७

नाशीन ते, मात्र करा विचार,
 मोजून घे मी रुपये हजार ”—
 “ हजार का ? मी परि लाख देतो ”
 तैं कोतवाल प्रभुजी वदे तो.

३८

(७)

[वृत्त हेमकला]

हासत गारुडि शीघ्र निघे जणुं जाणतसे निजमंत्रबळातें;
 ते स्फुरती बहु ओठ, तसे कर फुंकुनि पुंगिस वैजविण्यातें;
 चंचळ लोचन लाल निळे झळकूं मग लागति ते लवलाही
 ज्योत जशी झळके बहु तीवर झोकियलें जर मीठ मुलांही. ३९

(८)

[कटाव, जाति पादाकुलक]

फुंकितां गीत पुंगीत
 किति चमत्कार मग झाला !
 बहु विचित्र पुंगीवाला !

ध्रु०

चहुबाजू पटपट ध्वनि उठे,
 अफाट जणुं का सैन्य पुटपुटे,
 क्रमें उंच हो घर्घर दाटे,
 जणों सैन्य तें धावे वाटे.

ध्वनि दणाणला क्रमें भयंकर,
 जणों धावती रथादि भरभर;
 घरांमधोनी उंदिर नंतर
 उडया टाकित्ती किति वरचेवर !

येथुनि उंदिर, तेथुनि उंदिर,
 दारांतुनि लुडबुडती उंदिर,
 उंदिर खिडक्यांतुनी फडकती,
 झरोक्यांतुनी टप्टप् पडती,
 एकचि धांदल उडे मग किती !
 एकावरुनी एक धावती
 उंदिर काळे, उंदिर पिवळे,
 उंदिर पिंगट, उंदिर ढवळे,
 उंदिर करडे आणि सावळे,
 उंदिर डोळस आणि आंधळे,
 लड्ड, मड्ड, कोडगे, रोडके,
 चंचल धावति वृद्ध-बालकें,
 शिष्ट ऐटिने डोलत चालति,
 गुंड बंड ते नाचत निघती
 किती शेपटें मजेंत फिरविति,
 किती मिशांवर ताव चढविती,
 आयाबापहि, सुना, सासवा,
 चुलत्या, चुलते, नणदा, जावा;
 मामा, मामे, भाऊ, बहिणी,
 धनी आणखी गडी, कुणबिणी,
 यापरि निघती कुळेंची कुळें
 घेउनिया पाहुणे-राउळे,
 ज्यापरि सागरि लाट जळावरि
 वाट भरे नगरांत त्यापरी;

तरंग ज्यापरि हेलकावती,
 वळवळ खळबळ उंदिर करिती,
 अफाट ही उंदरांचि सेना,
 कोणिकडेही भुई दिसेना.

पुढे चालला पुंगीवाला
 फुंकित पुंगित मृदु गीताला;
 मागुनि हा घोळका निघाला
 नाचत, साच न उपमा त्याला—

जो तयांवरी ये घाला
 स्वप्नही न त्याचें त्याला !

४०

(९)

[वृत्त विबुधप्रिया]

यापरी नगरांतले मग सर्व उंदिर घेउनी
 ठाकतां क्षाणिं गारुडी नदिच्या तिरावर येउनी;
 घेति शीघ्र उड्या पटापट त्या नदीमधि उंदिर,
 लोपला निमिषांत संचय तो जळांत भयंकर.

४१

एक उंदिर त्यांतला अति घष्टपुष्टचि भीमसा
 जाय पोहुनि नर्मदाजल पैलपार जसातसा;
 गांठुनी अपुली विलायतं बंधुंना निज भेटला,
 सांगतां अपुली कथा बहु अश्रु-सागर लोटला.

४२

(१०)

[जाति दिंडी]

कथा सांगे यापरी निज सख्यांला,
 “ नाद पुंगीचा गोड जधी झाला,
 फुटति नारळ हो ध्वनी गमे त्याचा,
 मुरंब्याच्या बरण्याच उघडण्याचा !

४३

जणों कोणी श्रीखंड फेणतात,
 काय भांड्यांतुनि राव ओततात,
 दुधा-लोण्याचीं उघडतीं कपाटें,
 मधुर अन्नें भरतात कुणी ताटें !

४४

फळें ताजीं परिपक्व अति रसाळ
 रचुनि राशी करितात जणुं विशाळ,
 जणों आमंत्रण करी अम्हां कोणी
 मधुर मोहक काढोनि अशी वाणी—

४५

(११)

आमंत्रणमंत्र

[जाति अचलगति]

या उंदरांनो ! या रे या !
 सहपरिवारचि सारे या !
 मजा करा रे ! मजा मजा !
 आज दिवस तुमचा समजा.

दूध, दही,
तूप, मही,
मधुर फळें
ध्या सगळे !

या ! बाजार भरे दुनिया,
ध्याच हवें तें चाखुनिया.
या उंदरांनो, या रे या !
सहपरिवारचि सारे या !

४६

मालटाल या रे उडुं द्या,
घडि न आजची परत उद्या;
भले बहादर ! खूप भिडा !
हवे तसे या, तुटुनि पडा !

आहारीं
व्यवहारीं,
भीड नको.
भीति नको.

तर मग चंगळ उडवुनि द्या,
टंगळमंगळ सोडुनि द्या !
या उंदरांनो, या रे या !
सहपरिवारचि सारे या !

४७

मही = लोणी

मालटाल = पक्कानांची चंगळ.

(१२)

[जाति दिंडी]

दिसे फारचि विस्तीर्ण एक भांडें
 तुडुंगोनी ज्यांतूनि पाक सांडे
 कसें झळके, जणुं सूर्य ! अम्हां वाहे,
 घेउं जातों तों नदी उरीं वाहे. ”

४८

(१३)

[जाति लवंगलता]

आनंदी आनंद उडाला महेश्वरीं मग भारी,
 जिकडे तिकडे ध्वजा फंडकती, झडति चौघडे दारीं ! ४९

जरा वधा तर कोतवालजीकडे, फुले मुख केवी !
 हुकुमावर किति हुकूम सुटती, संचरली जणुं देवी ! ५०

“ सुतार आणा, गवंडि आणा, बुजवा छिद्रें सारीं;
 खूण न राहूं द्या उंदरांचि, गुढ्या उभारा दारीं. ५१

करा सडा-सम्मार्जन, घाला रांगोळ्या रंगीत;
 सणासारखा दिवस समजुनी गा मंगल संगीत. ५२

मिष्टान्नाचा थाट उडूं द्या घरोघरीं नगरांत,
 पूर्वपुण्य ये उदया भाग्यें, सुख पडलें पदरांत ! ” ५३

प्रगटे अवचित ऐन रंगिं या मुख गारुडिबोवाचें !
 म्हणे, “ प्रथम ते हजार रुपये टाका मोजुनि साचे ! ” ५४

(१४)

[वृत्त पृथ्वी]

“ हजार रुपये ! ” असा ध्वनिच मात्र कानीं पडे,
जरा वळुनिया बघा त्वरित कोतवालाकडे-
कसें वदन जाहलें सकळही निळें जांभळें !
हजार रुपये ? कशी रकम गारुड्याशीं मिळे ? ५५

तिजोरि नगरोत्सर्वीं अधिच ती रिकामी पडे,
हजार रुपये ? कशी रकम घावया सांपडे ?
कशास तरि गारुड्याप्रति भिकारड्या संप्रती
भरा रकम ? कां अधी भरुं नये तिजोरीच ती ? ५६

कुशाग्र बहु बुद्धिचे खचित आमुचे अग्रणी,
उगीच डगतील का कधिहि ते जिभेच्या रणीं ?
हळूच मिचकाउनि नयन हासुनि बोलती,
“ स्वकार्य तर साधलें नदिमधे, न आता भिती ! ५७

गिळोनि अमुची बसे सकल उंदिरां नर्मदा,
जगांत मृत जाहले, परत काय येती तदा ?
तथापि तुजला गड्या, कधि न पाठवूं विन्मुख;
उदार पुर आमुचें सकलही जगा ठाऊक. . ५८

निमंत्रण तुला दिलें समज, आज ये भोजना;
तमाखु वर घे, तयावरिहि आणखी दक्षिणा;
अधीच नगरोत्सर्वीं सकल हो खजीना रिता,
उदारपण आणखी अधिक ये कसें दावितां ? ५९

धनाविषयिं बोललों, सकलही विनोदांत तें !
 तुलाहि कळतां वृथा विचकतोस कां दांत ते ?
 हजार रुपये तुला ! फुकट 'वाणिचें तांडव !
 हजार ? चल जाउं दे, गणुनि घे पुरे पांडव. ”

६०

(१५)

(वृत्त शालिनी)

झाला तेव्हा लाल तो पुंगिवाला,
 आवेशाने बोलला कोतवाला,
 “ सोडा थड्डा, शीघ्र मोजा धनास,
 नाही मातें वेळहि थांबण्यास. ”

६१

जाणें आहे भोजना कंदहारीं,
 पाहे माझी वाट तेथे अचारी;
 झाले विंचू पाकशाळेंत भारी,
 प्रार्थीं मातें तो विचारा अचारी.

६२

केला तेथे विंचवांचा विनाश,
 पाचारी तो प्रार्थुनी भोजनास;
 व्यापाराची गोष्ट नाही तयाशा,
 सोडीना मी एक पैसा तुम्हांशीं.

६३

आहे जाणा गांठ या गारुड्याशीं,
 चाले ज्याशीं ना कुणाची मिजासी;
 गेली नाहीं वेळ पाहा अजुनी,
 मोजा वाजे जों न पुंगी फिरून. ”

६४

(१६)

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

बोले तो मग कोतवाल नटसा तत्काल संतापुनी,
 “ रे नीचा, वद तूं उणें गणिशि का आम्हां अचाप्याहुनी ?
 टेंभा गाजविशी भिकार डगला घालोनिया पुंगिचा,
 कैसा आठवला भिकार तुज हा चाळा तुझ्या हानिचा ? ६५

सोसूं कां वद बोल फोल तुजशा रे भामठ्याचे कदा,
 दारोदार फिरोनिया उदर तें ज्यानें भरावें सदा ?
 धीटा, दाखविशी आम्हांस धमकी त्या पुंगिची बेसुर ?
 जा जा फुंकाचि फुंक ! फुंकाचि फुटे जों तें तुझे रे उर !” ६६

(१७)

[जाति लवंगलता]

फिरुनि अंतरे मार्गावर तो भरभर पुंगीवाला,
 श्रवण-मनोरम फुंकित पुंगित मधुर मधुर गीताला. ६७

ध्वनी तीन नच गुणगुणले तों काय चमत्कृति थाटे,
 सळसळ हो रव, जणों उसळली लाल नदी वर वाटे ! ६८

झटपट पटपट पाय आपटत, पुटपुट करित मुखानें,
 खटपट वटवट टाकुनि चटचट टाळ्या पिटित कराने, ६९

नाचत भरभर मुलें चिमुकलीं निघती आनंदाने,
 गरगर फिरती मधुर पाखरें जशीं उधळतां दाणे. ७०

रुळती कुरळे केस, झळकती मधुर गुलाबी गाल,
दांत झळकती, हिरे तळपती चंचल नयन विशाल ! ७१
मधुर मनोहर गीत वाजवित चाले पुंगीवाला,
मुलांमुलींचा एक घोळका मागुनि शीघ्र निघाला. ७२

(१८)

[जाति भूपति]

जन सकल जादुने विकल ठिकाणीं खिळले;
वदवे न, न हलवे, जणुं चित्रें ते बनले. ७३

टकमका पाहती फुका चाललीं बाळें
ज्या बाजुस फुंकित पुंगी गारुडि चाले. ७४

यापरी जाहल्यावरी स्थिती मग हाय !
करणार बापुडे कोतवाल तरि काय ? ७५

धडधडे उरीं, यापुढें काय होणार ?
का सकल सोनुलीं टाकुनि हीं जाणार ? ७६

नदिकडे जधी सवगडे सकळही वळले
ताधि सकल मुखांचें पळांत पाणी पळलें. ७७

परि जधी टाकिली नदी वाम अंगास
ताधि जिवांत आला जीव, फुटे मनिं आस ! ७८

गारुडी घेववी उडी कसा नदिमाजी ?
का सकल बालगोपाल वधिल हा आजी ? ७९

भरभरा करोनी त्वरा गारुडी चाले;
डोंगराजवळ समुदाय मुलांचे आले. ८०

नच खास उंच शिखरास लंघितिल बाळें,
यापरी मूक जन मनांत म्हणते झाले. ८१

थांबतां पुंगि ही अता भेटतिल बाळें,
हें मनांत येतां आनंदाश्रू आले. ८२

परि हाय ! होय हें काय ? केवढें दार
डोंगरांत उघडें ! कोण आंत अंधार ! ८३

फुंकीत गीत पुंगींत शिरे हा आंत
गारुडी; सकळ हो मुलें हरपलीं त्यांत ! ८४

मग पळें दार लागलें, चहुकडे शांत
जाहलें; उडाला पुरिं एकच आकांत ! ८५

परि बाळ एक पांगूळ त्यांतलें उरलें,
नच पोचूं शकलें, खिन्न मागुतें फिरलें ! ८६

“ कां मुला, खिन्न तूं ? तुला काय तरि झालें ? ”
हें तयास पुसतां, दीनवदन तो बोले, ८७

“ टाकुनी मला येथुनी सवगडी गेले,
त्या दिवशीं मुकलों सकळ सुखाला अपुले ! ८८

स्मरणीय सकळ रमणीय वस्तु ते बघती,
त्या कोठुनि आतां या दुर्भाग्या दिसती ? ८९

आजुनी स्मरे तो ध्वनी पुंगिवाल्याचा,
दे वचन असें तो कैवारी बालांचा.” ९०

(१९)

आमंत्रणमंत्र

[जाति अचलगाति]

या बालांनो, या रे या !
 लवकर भरभर सारे या !
 मजा करा रे ! मजा मजा !
 आज दिवस तुमचा समजा.

स्वस्थ वसे
 तोचि फसे;
 वनभूमी
 दाविन मी,

या नगराला लागुनिया
 सुंदर ती दुसरी दुनिया.
 या बालांनो ! या रे या !
 लवकर भरभर सारे या !

९१

खळखळ मंजुळ गाति झरे,
 गीत मधुर चहुवाजु भरे;
 जिकडे तिकडे फुलें फळें,
 सुवास पसरे, रसहि गळे.

पर ज्यांचे
 सोन्याचे
 ते रावे
 हेरावे

तर मग कामें टाकुनिया
 नवी बघा या ही दुनिया !
 या बालांनो ! या रे या !
 लवकर भरभर सारे या !

९२

पंख पाचुचे मोरांना,
 टिपति पाखरें मोत्यांना,
 पंख फडकती घोड्यांना,
 मौज दिसे ही थोड्यांना.

चपलगती
 हरिण किती !
 देखावे
 देखावे.

तर मग लवकर धावुनिया
 नवी बघा या ही दुनिया !
 या बालांनो, या रे या
 लवकर भरभर सारे या !

९३

(२०)

[जाति भूपति]

वाटलें व्यंग आपुलें जाय पायाचें
 तों पुंगि थांबली, तोंड मिटे शिखराचें.

९४

कुणिकडे सकल सापडे सौख्य तें आता ?
 भंगले मनोरथ; कांही न आलें हातां ! ”

९५

(२१)

[जाति कोकिला]

महेश्वरों आकांत उडाला
 तैहि सांगणें येइ कपाळा,
 हळहळतो जन जिकडे तिकडे दुःखचि सकळांला ! ९६

एक म्हणे की मुलगा गेला,
 दुजी म्हणे नेलें नातेला,
 एक म्हणे की लेक हरपली काय करूं याला ? ९७

चहू दिशांना हेर निघाले,
 कोतवाल तो त्यांना बोले,
 “ शोधुनि आणा पुंगीवाला आणिक तीं बालें ! ९८

सांगा तोंडीं बहु विनवोनी,
 ‘ मन माने तों धन घे गणुनी
 हिरे, माणकें, मोत्यें, सोनें परि बालां आणीं ! ’ ” ९९

विफल सकल परि यत्न जाहला,
 पुंगीवाला नच सापडला,
 तेव्हा रडती हात हाणुनी अपुल्या भालाला. १००

सदा सुखी ह्या कोण जगांत ?
 साधूकी ही येइ मनांत
 धिक् धिक् जीणें धनवंताचें बालाविण त्यांत ! १०१

शके नऊशें एकुणतीशीं
 आश्विन शुक्ल पंचमी दिवशीं
 आली समजा गोष्ट घडोनी खेदजनक ऐशी. १०२

तेव्हा नवशक सुरू जाहला,
अजुनी बघतां दिसे तुम्हांला
त्या काळांतिल लेखांवरती अंतीं लिहिलेला. १०३

ज्या मार्गाने मुलें निघालीं
नांव दिलें त्या ' गारुडिआळी '
ख्यात असे तें नगरामध्ये अजुनी या कार्ळीं. १०४

तेथें वीणा, वेणू, सनई
वाजविण्याची सक्त मनाई
फिरवुनि देई कोतवाल तो ह्यापरिची द्वाही. १०५

कैशीं बाळें लुप्त जाहलीं
स्तंभावर ही कथा कोरिली,
उभा असे तो साक्ष घावया स्तंभहि या कार्ळीं. १०६

चावडीवरी चहुबाजूला
शिलालेख हा ठळक कोरिला
विलायतेमधि अजायब-घरीं अजुनि ठेविलेला. १०७

[२२]

[वृत्त भुजंगप्रयात]

असे चीन देशामधे एक जात
निराळी तिची त्या स्थळीं रीतभात,
निराळें तिचें रूप तैसाच वेष,
बघोनी जनीं बोलवा ही विशेष. १०८

कुणी एकदा भूमिच्या गूढ पोटीं
 मुलें कोंडिलीं भारतीं सान मोठीं;
 तयांची असे संतती येथ आली;
 न ठावी परी त्या कशी कोण कार्लीं ! १०९

....

(२३)

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

राहूं चोख ' ' मथे ', म्हणूनि जगतीं तूं मीहि साज्यांसह,
 मुख्यत्वे परि गारुडयांसह मुली, ह्या पुंगिवाल्यासह;
 पुंगी वाजवुनी हिरोत मग ते उंदीर कीं मांजर,
 पाळूं आपण आपलें वचन गे आधी दिलें त्यां जर. ११०

प्रथमलेखन देवास, १८९४ }
 पुनर्लेखन इंदूर, १९०१ }

१०. यापरी असे जीवन

[जाति घनराजी]

यापरी असे जीवनऽ सखे गे, चंचल अमुचे क्षण. ध्रु०

। ते संध्यामेघावरी
 चमकती किरण पळभरी,

परि जाति कुणिकडे सांग अम्हांला चटका ते लावुन ?
 यापरी असे जीवनऽ सखे, अम्हि मोह घालतो पण. १

घनराइमधे कवडसा
तरु हलतां डुलतो कसा !

परि जाइ कुणिकडे सांग सखे, रवि कलतां स्थानांतुन ?
यापरी असे जीवनऽ सखे अम्हि हलतो डुलतो पण. २

दलदलीमधे ज्योति ती
बहुवार्णि ठुमकते किती !

ती निजते उठते, सांग कुणिकडे जाइ गुप्त होउन ?
यापरी असे जीवनऽ सखे, अम्हि नटतो थटतो पण. ३

घनपटल क्षण भेटुन
ये ज्ञानकिरण तेथुन;

तो दिसेचि. न दिसे पुन्हा, नभाला तम टाकी व्यापुन.
यापरी असे जीवनऽ सखे, त्यावरी भरवसा पण. ४

तेजाच्या ज्या सागरीं
लीन तेज कथिलें वरी

जायचें अम्हां त्या घरीं तरि न बघुं असुनि अम्हां लोचन
यापरी असे जीवनऽ परि सदा ठेव म्हणुन लोचन. ५

देवास, १८९४-९५ (?)

११. ठावा न सुखाचा वारा

[जाति भवानी]

जिवलगे, संगिं मम सारा
 दुःखाचा मात्र पसारा ।
 जुंपलिस सदा संसारा,
 ठावा न सुखाचा वारा.

ध्रु०

- साखळी, सरी, पाटली आणुं कोठली तुझ्या शृंगारा ? १
 कोठला जिवलगे, शालु तुला मी घालुं ? विसर मणिहारा. २
 पातळें जरी पैठणी तुला कोठुनी ? नसे यां थारा. ३
 दिनरात्र मात्र काळजी, सदा व्याळि जी ओति विष-धारा. ४
 [हृदयाहुनि दुसरें काय धावया ? हाय ! तेंहि अंगारा !] ५

देवास, मार्च १९००]

१२. गुराख्याचें गाणें

[जाति समुदितमदना]

कुरणावरती वडाखालती गाइ वळत बैसतों
 स्फटिकापरि निर्मळ हा खळखळ झरा जवळ वाहतो. ध्रु०

पावा फुंकुनि मंजुळ नादें रान भरुनि टाकितों,
 आनंदाने डोळे भरतां प्रमुजीला प्रार्थितों.
 गाईमागे रानोमाळीं शीळ भरत हिंडतों,
 दय्यादय्यांतुनि रान-ओहळावरी मौज मारितों.

उन्हाची भीती कवणाला ?
पाउस काय करिल मजला ?
भितों मी कोठे थंडीला ?

श्रीमंतांपरि गरिबा कोठे वारा तो दुखवितो ?
देवाजीवरि सदा हवाला टाकुनि मी राहतों.

१

तृषा लागतां नीर झज्याचें ओंजळिने मी पितों,
क्षुधा लागतां कांदाभाकर यथेच्छ मी जेवितों.
फिरतां फिरतां करवंदें हीं तोडुनि मी भक्षितों,
काठीने मी कांटे दाबुनि बोरेंही तोडितों.

धनिका ताट रुप्याचें जरी,
पांचहि पकानें त्यावरी,
नाही गोडि मुखाला परी.

गाईसंगें हिंडुनि रानीं थकुनि सुखें जेवितों,
जाडें भरडें खाउनि धनिकाहूनि अधिक तोषतों.

२

पुच्छ उभारुनि थवा गाइंचा ज्या वेळीं नाचतो,
मोरमुगुटबन्सीवाल्यापरि उभा मौज पाहतों.
ओहंळीवरी थवा तयांचा पाणी जेव्हा पितो,
उभा राहुनी प्रेमें त्यांना शीळ अहा घालितों !

कशाला मंदिल मज भरजरी ?
घोंगडी अवडे काळी शिरीं,
दंड करिं गाइ राखण्या, परी

कुवासना घालिति धिंगा तो महाल मी टाकितों
गाईसंगें हवेंत ताज्या नित्यचि मी राहतों.

३

क्रोध, काम, मद, मत्सर यांहीं गांव सदा गर्जतो
दूर टाकुनी त्यांस शांतिने सुखें दिवस लोटितों.
समाधान हा परिस अहा ! मज रानांतचि लाभतो,
दुःखाच्या लोहास लावितां सुखसोनें बनवितों.

चढल्या पडावयाची मिती;
गरिबा अहंकृती काय ती ?
काय करि त्याचें खोटी स्तुती ?

परवशतेच्या बिड्या रुप्याच्या पायांत न बांधितों,
निज हृदयाचा धनी धरणिचे धनित्व अवमानितों.

४

पंचमढी, १९०२ (?)

पुस्तिका १३. कांतेस

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कांते, या जगतीं जरी मिरविती लावण्यगर्वाप्रती
कोट्यादी युवती तरी न तव ती लाभे तयांना मिती,
नेत्रां या दिसती न त्या तुजपरी, लाजे जरी त्यां रूती,
प्रेमांधत्व म्हणोत या जन, रुचे अंधत्व ऐसें अती.

१

लोकीं मोहविती शशी, कमलिनी, रत्नें असें सांगती,
ओवाळीन तुझ्यावरोनि सकलां नाही तयांची क्षिती;
त्वत्प्रेमें कमलास ये कमलता, इंदूस इंदुत्व ये,
रत्ना रत्नपणा, तुझेविण असे निस्सत्त्व सारें प्रिये !]

२

जादूने जन वेड लाविति नरां ऐसैं कुणी बोलती,
 सारे ते चुकती जरी न नयनीं जादू भरे या अती;
 कांते, तूं असशी खरी कमलजा, अन्या न मी ओळखीं.
 सारा सद्गुणसंघ बिंबित तुझ्या आदर्शरूपी मुखीं. ३

घावें आयु मला तुझ्यास्तव करीं ऐसा प्रभूचा स्तव,
 त्वाद्भिन्ना वसुधा न योग्य वसण्या कीं उग्र हा विस्तव !
 कांते, तूं अधिदेवताचि गमशी रम्याकृतींची मला,
 दृष्टिक्षेपिं यदीय काव्यरस हा प्रत्येकिं ओथंबला. ४

[दिव्ये, काव्यमयी प्रिये, सुहृदये, मज्जीवितैकेश्वरी,
 मच्चिंताश्रमखेदनाशिनि, सखे, मत्सौख्यतेजस्सरी]
 ती सप्रेम विलोकितां, वदत हें, कांता उरीं लाविली,
 त्याचें तत्त्व कळे तुलाच सखया, ज्या सत्प्रिया लाभली. ५

इंदूर, ता. १३ मे १९०२]

१४. ती रम्या रजनी

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

चंद्राने गगना पयोधवलशा वाटे रसें व्यापिलें,
 कांतेने पहिल्या रसेंचि हृदया या टाकिलें व्यापुनी;
 नक्षत्रें गगनीं वरी तळपती रत्नें, जुईचीं फुलें—
 तेजःपुंज विचार शीतल मृदू या द्योतती मन्मनीं. १

ऐशा रम्यमयीं प्रमोदसमयीं सौधावरी मंचकीं

बाहू घालुनि बाहुमाजि बसलों दोधे अम्ही एकदा,
नेत्रीं प्रेममयीं विलोकुनि बहू आलिंगुनी तैं सखी

[बोलें मी, “ प्रिय बल्लभे, हृदय तूं, तूं जीव, तूं संपदा !]’ २

माळा घालुनि बाहुंची मम गळां बोले तदा अंगना,

“ नाथा, प्रीति सदा अशीच असुं धा दासीवरी नम्र या,
आहे ही इतुकी विनंति, दुसरी कांही नसे याचना,
शालू प्रीतिच, शाल ती, कनक ती, रत्नें हिरे ती प्रिया ! ३

[स्त्रीजातीस पतीच दैवत खरें, सर्वस्व तें आमुचें;

नाथा, जाइल काळ हा निघुनिया, जाइल हें यौवन.
घाली मोह तुम्हांस सांप्रत असें कांही न राहिल जें,
चंद्राला क्षय लागणार समजा आता उद्यापासुन.] ४

कांता, वृत्ति नसो म्हणोनि तुमची सौख्यक्षणप्रेरित,

जावो ती विलया न, जाइल जसा वेगें सख्या, या क्षण !”

नेत्रीं प्रेमळ अश्रु पाहुनि सखी एकाकि मी चुंबित

लावीं घट्ट उरीं, वदें न, मुख हें मद्भाव सांगे पण. ५

नक्षत्रें गगनीं जई तळपती, ये दिव्य तारापती,

तेव्हा मत्स्मृतिदेवता प्रकटवी आजूनिही तो क्षण

ती रम्या रजनी, पयोधवल तें आकाश, तो सौध, ती—

प्रीतिज्योति सखी, विलोल नयनीं तें वारि, तें चुंबन ! ६

१५. संध्यातारक

[दिंडी]

रवी ज्ञातां जातांच मंदिरातें
कोण डोकावुनि नभांतुनि पहातें ?
नमःसलिलीं का नील, करों केली
रती येई ? एकटी कशी आली ? १

काय फुलली नलिनीच वरि सरिं हे ?
काय मधुपाची वाट पाहताहे ?
देवललनामणिहार गळोनीया
मणी पडला एकला अंगणीं या ? २

रत्नकंदुक कीं काय हा स्मराने
दिला झोकुनि गगनांत विहाराने ?
रोविली ही भरजरी का पताका ?
[अमल रजनीराणिचा सुचविते का ?] ३

अहा ! संध्यातारका, बुलोकीं तूं
वसशि परि तूं भूतलीं सौख्यहेतू ;
एकवटला अनुराग तुझ्या ठायीं,
अहा प्रीतिज्योतीच पाजळे ही ! ४

प्रणयतारक तूं, तुला गगनलोकीं
नयन वळवुनि सोत्कंठ जन विलोकी ;
विरहपीडित युवतीस निजपतीशीं
जुळुनि आशीर्वच नित्य लाभतोशी ५

आणिशी तूं मधुपास कमलिनीतें,
तसा हंसा आणिशी हंसिकेतें;
धेनु हंबरडे देत घरा येती,
बघुनि वत्सांतें मुदित मनीं होती.

६

कृषक उत्सुक तो वाट तुझी पाही,
बघुनि तुजला गगनीं न हर्ष राही,
ठेवुनीया आउतें तो प्रियेला
श्रांत लंघित पथ येइ भेटण्याला.

७

विलोकोनी सप्रेम का वरोनी
बोलशी तूं सकलांस मधुर वाणी ?
' चला थकलां बहु झटुनि दिवस सारा,
सखीसह घ्या विश्रांति सौख्यसारा.

८

हल, तराजू, लेखणी अता ठेवा,
ढोल, मुरली आणखी वीन सेवा;
त्यजुनि वटवट, गा मधुर मधुर गाणें,
रमुनि रमणीसह शोप सुखें घेणें.

९

हाय जाऊं मी कुठे परी सांग,
असे माझा कोणता सांग मार्ग;
असे सुंदरि येथोनि दूर हाय !
मला सदनीं जाउनी लाभ काय ?

१०

१६. घटोत्कच-माया

[जाति युवतिभूषण]

- घटोत्कच-माया पसरली हिंददेशीं या ध्रु०
- “ जुनें जुनें तें सर्वहि द्या द्या,
नवें नवें तें पाहुनि ध्या ध्या,
आलें दुरुनी चालुनि बुद्ध्या
तुम्हां सुखवाया निरभिलाष झिजवी काया १
- जुनें जुनें तें सर्वहि द्या द्या,
द्या द्या कुजक्या गिर्घा, गाद्या;
काढा कचरा, साज्या चिंध्या;
कागद ध्या, या तुळतुळित साफ पाहुनिया. २
- हाडें आणिक कातडिं द्या द्या,
चाकू, बटन, फण्या हीं ध्या ध्या !
जिनें, पाकिटें, बूटहि, वाद्या,
किती सुंदर या शकशकीत वस्तू साज्या ! ३
- कापुस, लोकर यांचे भारे
काढा देशांतुनिया सारे,
द्या द्या आणा हें पोतेरें,
तनू सजवाया शेले अणि शालू ध्या या. ४
- वस्त्रें देशी जाडीं भरडीं |
जैशी बुरडाघरची परडी,
रुतती कांठ्यांपरि अति हाडीं.
शिणवितां वाया कां सुंदर कोमल काया ? ५

[काठीला बांधोनी सोनें
काशीहुनि रामेश्वरिं जाणें,
शस्त्रें भार ! शिरीं कां घेणें]

- कां हो वाया धडपडतां तनु शिजवाया ? ” ६
- मंत्रें या साखर पेरोनी
नजरबंदिची करुनी करणी
गारुडिणी ही वेड लावुनी
- नागवी साय्यां, राहुं दे न अन्नहि खाया. ७
- घाली ऐसें मोहिनि-अस्त्र,
घोरुं दिवसां अम्हि सर्वत्र,
जाणुनि उमजुनि निजतों; चित्र
काय याहुनिया ? ये कोण जागृती द्याया ? ८
- आलस्यां अम्हि झालों चूर,
चढला डोळ्यांवरती धूर,
माजे देशभरी काहूर,
नेत्र फिरवुनिया कोणास सवड पाहाया ? ९
- ऐशी वेतालिनिची स्वारी
माजविते थयथयाट भारी;
सह अक्कावाईची फेरी;
विकट करि हास्या निज अस्त्र विजयि पाहुनिया. १०
- लाभ कोणता येथे रडुनी ?
कोण ऐकतो कान देउनी ?
वाग्देवी गे, बसलिस रुसुनी
कोणत्या ठायां ? धावुनि ये स्वगृहीं समया ! ११

१७. आशा, शब्द आणि दर्शन

[वृत्त स्रग्धरा]

पातालांतूनि येतां वरवर गगनीं सिंधुमाजी जहाज

पाही कांता वियुक्ता धवलतर अती शीड, आशा मनाची
जागे कीं कांत आता खचित दे गाढ आश्लेष आज;

आशा, येतां निशा, ही मम मनिं चमके तेवि त्वत्संगमाची ! १

साहारीं चंडतर्फीं अविरतचि सदा हिंडतां खिन्न गात्रीं

श्रांता पांथा तृषार्ता झुळझुळ रव तो मोहनी निर्झराचा,
तैसा त्वन्नूपुराचा श्रुतिमधुर अती शब्दही मध्यरात्रीं

ओढी मच्चित्त सारें, श्रवणगत करी इंद्रियें पंच साचा. २

प्राची येतां उषःश्री पळ पळ उमले पद्मिनीतुल्य रम्या,

रागें व्यापोनि टाकी कनकसम नभा, श्रीस नाही तुला ती;

कांते, त्वन्मूर्ति येतां अनुपम शयनागार लागे खुलाया,

जों अंतर्बाह्य सारें कनकमधुर हो फाकुनी दिव्य कांती. ३

इदूर, ता. २६ मे १९०२]

३॥३॥

१८. सत्प्रीतिमार्ग

[जाति समुदितमदना]

कडकड कडकड तडित् कडाडे, जळतें नभ का तरी ?
 तद्घातें कडकडोनि पडती तरु मोडुनि भूवरी.
 प्रचंड हा घनघोर दुमदुमे व्वनि व्योमाभीतरी,
 प्रळयकाळ ओढवला वाटे भयाण ही शर्वरी.
 कोण असे अंधेरी झुकली घन ही गगनांतरीं !
 कोसळतें नभ काय ! पडति जलधारा मुसळापरी.

हैं जिकडे तिकडे जळमय झालें दिसे,
 भूसरिता यांचा भेद न उरला असे,
 थरथरा कांपती भ्याले तरुगण जसे !

त्वेषाने अति फों फों शब्दें फोफावति निर्झरी,
 फूत्कारति का कुटिल नागिणी जग गिळण्या स्वोदरीं ! १

जेव्हा दडती सिंहव्याघ्रहि भिउनी गिरिगव्हरीं,
 बूकससाणे पक्षी दडती पुराणतरुकोटरीं;

{ घोर भयंकर मध्यरात्रिच्या ऐशा या अवसरीं
 { कोण झपाझप पाउल टाकित चाले विपिनांतरीं ?
 रेखाग्र न या प्रळयभीतिची छाया वदनावरी,
 खांचा, कांटे, सर्प गणीना, कोण असावें तरी ?

का वनदेवी ही निर्भय वानिं संचरे ?

का चपलामूर्तिच भूवरि या अवतरे ?

का वृष्टिदेवता निजकृति पाहत फिरे ?

झमकन् चपला चमके, परि वरि घन भूवरचे गिरी
 दैत्य कसे झुंजति दावी, नच मार्ग दावि ते परी.

जीस उपवर्नीं फिरतां कुसुमें रुतती कांठ्यांपरी,
 श्वान भुंकतां दूर भये जी होय घरीं घावरी,
 केवल नाजुक भीरु अबल ती गृहभूषण सुंदरी
 निजवल्लभशोधार्थ चालली भयाण या अवसरीं.

कां चपले, व्यर्थाचि शिणविशि तूं आपणा ?
 कां घना, विफल तूं करिशी रे गर्जना ?
 कां भिववुं पाहतां ऐसे प्रणयी जना ?

रोधुं नका सत्प्रीतिमार्ग, व्हा दूर तुम्ही झडकरी !
 काय कळेना तुम्हां जगीं या काय प्रीति न करी ? ३

इंदूर ता. १० जुलै १९०२]

१९. वदन मदनरंगसदन

[जाति मदनरंग]

२१० | वदन मदनरंगसदन हैं त्वदीय सुंदरी,
 नयन रंगभूमि तिथे नटत तो नटापरी. ध्रु०

पापण्याचि पट नटवर नर्तनपट्टु करुनि दुरी,
 नवरस तो नर्ति तिथे थक्क तो मला करी ! १

विविध तो करी विलास भूषवोनि त्या करीं ,
 काधि चपलेसम चमके; स्थिर कधीं भृवापरी. २

काधि रुसेहि, काधि हासे, स्तब्धता कधी धरी,
 मृदुल किरण सोडी काधि बाण काधि अम्हांवरी. ३

१८. सत्प्रीतिमार्ग

[जाति समुदितमदना]

कडकड कडकड तडित् कडाडे, जळतें नभ का तरी ?
 तद्घातें कडकडोनि पडती तरु मोडुनि भूवरी.
 प्रचंड हा घनघोर दुमदुमे ध्वनि व्योमार्भीतरी,
 प्रळयकाळ ओढवला वाटे भयाण ही शर्वरी.
 कोण असे अंधेरी झुकली घन ही गगनांतरीं !
 कोसळतें नभ काय ! पडति जलधारा मुसळापरी.

हैं जिकडे तिकडे जळमय झालें दिसे,
 भूसरिता यांचा भेद न उरला असे,
 थरथरा कांपती भ्याले तरुगण जसे !

त्वेषाने अति फों फों शब्दें फोफावति निर्झरी,
 फूत्कारति का कुटिल नागिणी जग गिळण्या स्वोदरीं ! १

जेव्हा दडती सिंहव्याघ्रहि भिउनी गिरिगव्हरीं,
 घूकससाणे पक्षी दडती पुराणतरुकोटरीं;

{ घोर भयंकर मध्यरात्रिच्या ऐशा या अवसरीं
 { कोण झपाझप पाउल टाकित चाले विपिनांतरीं ?

रेखाग्र न या प्रळयभीतिची छाया वदनावरी,
 खांचा, कांटे, सर्प गणीना, कोण असावें तरी ?

का वनदेवी ही निर्भय वनि संचरे ?

का चपलामूर्तिच भूवरि या अवतरे ?

का वृष्टिदेवता निजकृति पाहत फिरे ?

झमकन् चपला चमके, परि वरि घन भूवरचे गिरी
 दैत्य कसे झुंजति दावी, नच मार्ग दावि ते परी.

जीस उपवनीं फिरतां कुसुमें रुतती कांठ्यांपरी,
 श्वान भुंकतां दूर भये जी होय घरीं घावरी,
 केवळ नाजुक भीरु अबल ती गृहभूषण सुंदरी
 निजवल्लभशोधार्थ चालली भयाण या अवसरीं.

कां चपले, व्यर्थचि शिणत्रिशि तूं आपणा ?
 कां घना, विफल तूं करिशी रे गर्जना ?
 कां भिववुं पाहतां ऐसे प्रणयी जना ?

रोधुं नका सत्प्रीतिमार्ग, व्हा दूर तुम्ही झडकरी !
 काय कळेना तुम्हां जगीं या काय प्रीति न करी ? ३

इंदूर ता. १० जुलै १९०२]

१९. वदन मदनरंगसदन

[जाति मदनरंग]

वदन मदनरंगसदन हैं त्वदीय सुंदरी,
 नयन रंगभूमि तिथे नटत तो नटापरी. ध्रु०

पापण्याचि पट नटवर नर्तनपट्टु करुनि दुरी,
 नवरस तो नर्ति तिथे थक्क तो मला करी ! १

विविध तो करी विलास भूषवोनि त्या करीं ,
 कधि चपलेसम चमके; स्थिर कधीं धृवापरी. २

कधि रुसेहि, कधि हासे, स्तब्धता कधी धरी,
 मृदुल किरण सोडी कधि बाण कधि अम्हांवरी. ३

कवि गुलाल तो झोकी, विनोद या परी करी,
अमृतधार कंधि वर्षी, अश्रुधार कवि धरी. ४

होतां विधि—नभ घनयुत, तिमिर वर्षतां परी
वितरि विमल तेज; कळे योग्यता तदा खरी ! ५

इंदूर ता. १६ जुलै १९०२]

२०. कां रे जाशी मज त्यजुनी ?

[जाति हरिभगिनी, राग विहाग]

कां रे जाशी मज त्यजुनी ?

ध्र०

- तुजसाठी मीं जनका त्यजिलें, त्यजिली माझी प्रिय जननी.
तुजसाठी मी स्वसुखा भुललें, जपलें तुजला दिनरजनीं. १
- विश्वासाने हृदय दिलें हें, कैशी करिशी ही करणी ?
वैभवकालीं जमलें पाखरें, स्थिर मी, गेलीं तीं उडुनी. २
- तव सुखदुःखीं स्थिर जी अवला त्या मज टाकिशि कां म्हणुनी ?
धारिली तूझी कास सख्या, मीं तनमन अर्पियलें चरणीं. ३
- अपराधाहि तरि काय असा मम ? लोटिशि मजला तमिं म्हनीं !
प्रथम पेरिली साखर कैशी ! हा हा ! फसलें तव वचनीं ! ४
- कठिण कसें हें हृदय तुझे रे ? नाहीं माया काय मनीं ?
निश्चल गिरिसम केवि उभा तूं ? जाती माझे असु निघुनी ५

प्राणसख्या, कां फिरविशि डोले ? ओढिति असु ते कुडिमधुनी १११६६
फोडुनि पाहीं हृदय अधी हैं भरलें प्रेम किति अजुनी ! ६

ओत, पाज विष ! भीशि कशाला ? याहुनि वधर्णे काय जनी ?
तुजवांचुनि मी केवि जगुं जगीं ? बुडविन दुःखा मी मरणीं. ७

इंदूर, ता. १७ जुलै १९०२]

२१, तीनी सांजा सखे, मिळाल्या

[जाति पतितपावन]

तीनी सांजा सखे, मिळाल्या, देई वचन तुला
आजपासुनी जिवें अधिक तूं माझ्या हृदयाला. ६०

कनकगोल हा मुरीचिमाली जोडी जो सुयशा,
चक्रवाल हें पवित्र, ये जी शांत गभीर निशा,
त्रिलोकगामी मारुत, तैशा निर्मल दाहि दिशा—
साक्षी ऐसे अमर करुनि हे तव कर करिं धरिला. १

स्वकरें तरुवर फुलें उधळिती, प्रीति-अक्षता या;
मंत्रपाठ हा झुळुझुळु गातो निर्झर या कार्या;
मंगलाष्टकें गाति पाखरें मंजुळ या समया;
सहस्रकर दिनकर हा स्वकरें उधळि गुलालाला. २

नाद जसा वेणूंत, रस जसा सुंदर कवनांत,
गंध जसा सुमनांत, रस जसा बघ या द्राक्षांत,
पाणि जसें मोत्यांत, मनोहर वर्ण सुवर्णांत,
हृदयीं मी सांठवीं तुज जसा जीवित जो मजला. ३

इंदूर, ता. १८ जुलै १९०२]

२२. बुलबुलास

[जाति मंजुला, राग पिलू]

उगिच काय बुलबुलाऽ, शिणविशी गळा ?

धु०

भरुनि तान कोमला
रिझवितोस कां मला ?
दगड रिझव जा, तुला
साधतां कला. १

बघशि कंटका मला ?
रुतुनि मात्र कोमला
तनु करीं न विव्हला—
फळ ! न हो खुळा. ५

उगिच कंठ फोडिशी,
हृदय मात्र फाडिशी,
रमणि-वाणि आणिशी
स्मरणि मंजुळा ! २

प्रीतिचा सुके झरा
हृदयिं; देइं उत्तरा
कवण ? जा करी त्वरा
उडुनि सुस्थळा, ६

उकलिते इथे कळी
नच गुलाबपाकळी
जी धरील हृत्स्थळीं
गीति कोमला. ३

उपवनीं जिथे किती
नव गुलाब हासती,
दे झराहि हुंकृती
झुळुझुळू तुला. ७

मधुर येथली कळी
कविच जाण वाळली,
चुकलि दृष्टि का खुळी ?
बघशि कां मला ? ४

सदन हें श्मशान गा !
काष्ट मी, रहा उगा.
मुळं नको, न येथ गा;
परत आपुला ! ८

तुझि कथ्यार चोच ती,
हृदयिं तीव्र खोच ती !
पोचवीं जिथे सती
झणिं सख्या, मला. ९

२३. हृदय सांग चोरिलें कशास सुंदरी ?

[जाति कुसुमबाण, राग भैरवी]

हृदय सांग चोरिलें कशास सुंदरी ?

दे ऽ ! दे न देशि तरी दे तुझे तरी !

धु०

नयनिं धूळ घातली
गुंतवोनि कुंतलीं,
दडविलें तिथूनिही हळूच कां उरीं ?

१

मदननृपापासुनी
दाद घेइं लावुनी
बसुनि लोचनांत तुझ्या न्याय जो करी.

२

मदनमंत्रि चंद्रमा
न्यायबळें कांतिमान्,
अनलधार ओतवीन मी तया करीं.

३

वसंत कोतवाल हा
सज्ज मे उभा पहा !
कुसुमबाण सोडवीन मी तुझ्या उरीं.

४

इंदूर, ता २६ जुलै १९०२]

२४. तूं जिवलगे विद्यावती जाणती !

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

नाही ज्या सुमनीं मधू, न घिरट्या घे भृंग गुंगोनिया,
सौंदर्यातिशयें खुलो, परिमळें व्यापूनि टाको वन;
नाही प्रीति अशा सुरम्य नयनीं गुंते न माझें मन,
सौंदर्यातिशयें खुलो, जन झुलो, त्यालागि पाहोनिया.

जीं नेत्रें प्रणयाश्रुपूरित तिथे मच्चित्त पावे लया,
नेत्रांची अनुरक्तता झकमके अश्रुंतुनी लाडके,
प्रातःस्नान दंवे मनोहर अशा पुष्पामधे कौतुकें
गुंतोनी रसिकाग्रणी मधु पितो तो भृंग गुंगोनिया.

नानावर्णिं विचित्र पुष्प नटलें गर्वे अफूचें जरी

‘ मोहीं घालिन भृंग ’ हें चघळतें मांडे मनाचे किती;

जाणे तो भरलें जलाल गरलें कीं पुष्प हें अंतरीं,

। पाही हुंकुनिया कधी तरि तया कीं काय तो सन्मती ?

‘ कां मी आवडतें ? ’ म्हणोनि पुसशी कां गे मला सुंदरी ?

सांगावें तुज काय ? तूं जिवलगे, विद्यावती, जाणती !

इंदूर, ता. ३१ जुलै १९०२]

२५. तारुण्यांतील एक प्रसंग

[जाति पतितपावन]

मधुमासामधि बहार येतो मधुमालतिला गे
पुष्पवती ती प्रथम तूं तशी अधिक खुलें लागे.

स्वनाकार या पीत मुखाशीं लाल फळें लवती
आम्र जशी तूं निधानगर्भा लज्जावति युवती.

नूतनपल्लवरम्या लतिका बहुवर्णीं फुलती,
नूतनवसना मणिमंडित तूं, तेवि अधिक खुलती.

ताम्र अपांगीं सलिलीं कमळें, तुषार ज्यांवरती,
प्रणयाश्रूनी नयनें तव, तशिं अधिक मना हरिती.

गुलाबतरुंचीं प्रणयवर्ण हीं लाल फुलें तेवी
अधिकचि खुलती लाल गाल तव रागाने जेवी.

मदिरामधुरामोदें मोदें गुंजत कुंजांत
श्वशुरगृहीं जामातसम रमे भ्रमर मरंदांत.

कोकिल, बुलबुल, मैना हळुहळु मधु गाना वळती
तरुण जनांचे तरंग तैसे स्मरविषया कळती.

स्वैरगती संचरतो मारुत जेवि अंतराळीं
हेतुशून्यही गुंगत बुलबुल विहरे या काळीं.

अशा प्रसंगीं प्रणयतरंगीं रंगत गुंगत मी
खुळ्यासम तसा एके दिवशीं फिरतां आरामीं,

सरस्तटीं मी टाकीं हिरव्याचार तृणीं अंग,
मनोभिरामीं आरामीं जैं अनंग सबळांग.

भरलें होतें नयनीं हृदयीं रूप कुणाचेंसें,
वेड लागलें होतें त्याचें स्वांताला जैसें !

कोकिळ गाती, वाटे हृदयीं तीच मूर्ति गाते,
शीतल उपवनपवन सुटुनि ती स्पर्शें अंगातें !

कुसुमविकासी तिचेंच भासे विलासहास्यच कीं !
प्रफुल्लकमलीं विलोल लोचन तिचेच अवलोकीं.

असो; यापरी तन्मय दिसलें उपनव तें मजला
सहज विलोकित बसलों असतां दर्पणसम सलिला.

सलील सलिलीं कमळें उमलति, मुकुलित किति दिसती,
झुलती, डुलती, खुलति, पंचमीयात्रेंतिल युवती !

असतां यापरि धुंद कशी तें चमत्कृती घडली,
अनुपम सुंदर अवचित पडलें विंब सरःसलिलीं.

चाकित जाहलों वरी पाहिलें, निशा नसुनि आली
दिवसा कैशी मूर्ति शशीची विंबित जलिं झाली ?

मागे वळतां दिव्य मूर्ति मज अनुपम बहु दिसली,
तुच्छ वाटलें मृदुल उमललें कमल रुचिर सलिलीं.

त्या कमलाहुनि मृदुल गवसतां कमल मला तेथे
भान हरपलें दृढालिंगनीं, काय वदों ये तें ?

चित्र कोण हें रेखिल, सुंदर कोण लिहिल गानें ?
कां गे पण तूं लाल जहालिस ऐशी रागाने ?

प्रस्फुरिताधर पल्लव; लोचन लोल तरल कमलें;
क्षुब्ध मारुतें वीचितरल जल तैसें हृदय हले.

स्मरतें पाहुनि हैं किति सुंदर तेंच जलाशय गे !
भृकुटि कुठिल या, कुठिल यापुढे मदनधनू सांगें.

खुळे खुळे ! परि विफल तुझी ही मत्सरमति सारी,
मूर्ति तूंच जी हृदयीं भरुनी बिंबे कासारीं.

पुरे पुरे, शांत हो, स्मरण कर, काय न आठवतो
'कमलाकर'—बाळाचा तुजला वाढदिवस वद तो ?

अशिच पहावी तुजला म्हणुनी वदलों संदिग्ध,
नेत्रबाण पण सहन न होती आता विषदिग्ध,

किती जहाली खोल जखम हैं कैसें सांगावें
सदय विलोकन, आलिंगन हैं मलम लाव, धावें.

कडकडुनी आलिंगुनि चुंबनि सजल कपोलाला
धन्य असा हा को—! पण कोठे लेखनि लिहिण्याला ?

इंदूर, ता. २० सप्टेंबर १९०२]

२६. चिरंजीव कोण ?

[उपजाति]

तेची चिरंजीव जर्गी जहाले,
हाले जयांचें मरणें धरा ही;
राही जयांचें यश शुभ्र येथे,
येतें जयांचे स्मरणें दृगंबू.

१

झंझानिला वा अशनिप्रपाता,
पातालभेदीहि नदीपुरांना,
रानांतल्या चंड दवानला जे
लाजेप्रती लाविति हिंस्र जीवां

२

ऐशा महाक्रूर नराधमांना
मायार्थि, केव्हा न जुमानुनीया,
मानूनिया केवळ देशमाता,
माथां तिला वंदुनि मात्र लोकीं,

३

बेल्हाळ कांता गृहिं सोडुनीया
तोडोनिया जे धन मोहजाला,
ज्याला रुची अन्न असें त्यजोनी
यजोनि तेजा निजदेशकार्यीं

४

उग्रारिशीं झुंजुनि झुंजुनी जे
नीजेस ठेले समरांगणांत
गणाग्रणीं रोवुनिया ध्वजातें;
ज्यांतें अरीही स्तविती मनांत

५

ये वास त्यांच्या जरि त्या शवांशीं,
 शिवा शिवो क्षुद्रहि भक्षणार्थ,
 क्षणार्थ भीत्यार्त अरी त्यांना
 यानांस बांधोनि निघो स्वदेशा;

६

हालाहलप्राय अरी शिरांना
 रानांत फेको, स्वपुरा हरो वा
 रोवावयालागि शिरें स्वदुर्गा,
 दुर्गावली त्यांस करो खुशाल.

७

अरीस होवो बघुनी प्रमोद,
 आमोद त्यांचा तरि सर्वदाही
 दाही दिशा व्यापुनिया उरेल,
 भरेल चित्तीं निजदेशजांच्या.

८

विभूति त्यांच्या धरणीप्रदीप,
 प्रदीपतील स्वसुतीं स्वतेजां,
 ते ज्या करीं होति विदेहधारी
 धारीं असींच्या चिरण्या अरी ते.

९

न मानवां केवळ ते सजीव,
 निर्जीव वारी, गिरि, पादपाशीं
 पांशीं उभे ते गमती सदैव,
 सुदैव त्यांच्या जननीपित्यांचें !

१०

ज्यां पूत केलें निजवारिपाने
 पानें दुरी सारुनिया करांनी
 रानीं झरे ते अतिदीनवाणी
 वाणी करोनी रडती त्यांना !

११

- तत्पादधूली शिरिं पुष्पमाना
मानावली ज्यां गिरिराज ते ज्यां
स्वजातवारिप्रवलीं रवांनी
वानीत गातील सदैव त्यांना. १२
- छायेंत ज्यांच्या वसुनी कदा ते
दाते सुखाचे गमले जयांस
जयांस त्यांच्या दंव-आसवांनी
वानीत गातील तरु प्रभातीं. १३
- आश्चर्य तें काय जरी प्रबंधीं
बंदीजनें गाउनिया यशाला
शाला स्वभू केलि गुणां शिकाया
काया विनाशी झिजवावयाच्या. १४
- रणार्क राणा मृत का ' प्रताप '
- प्रताप तापप्रद यद्रिपूतें ?
पूतें रिपूने प्रबलें जयाच्या
यांचा करोनी बहुमान केला ! १५
- तेजोबलौदार्यगुणानुपेत
न पेटते ज्योति अजून कां ती ?
कांती तयांची तनुजांतरंगीं
तरंगिलेली न दिसे कुणाला ? १६
- अशांस ये मृत्युहि मृत्युहीन,
हीनां अम्हां मृत्युच जीवनांत.
वनांत थोडें तृण होय तें का,
तें काय हाले न डुले न किंवा ? १७

२७. बिजली जशि चमके स्वारी !

[जाति उद्धव]

दुंदुभी दुमदुमे भारी

बिजली जशि चमके स्वारी ! ध्रु०

दुंदुभी दुमदुमे भारी,
नभमंडल भरिती भेरी,
किति धुंद दिशा या चारी !
रणकंदन माजे भारी ! १

जळ झुले जसें वाय्याने
तिकडील तशा शब्दानें
कशिं बाइ झुलति हीं सैन्यें !
देईल विजय मल्हारी. ५

गडगडाट या तोफांचा,
खणखणाटही टापांचा,
ऐकुं ये मधे स्वारींचा
ध्वनि वीरां देत हुशारी. २

हां ! दिली पाठ सेनांनी !
परि कशी स्वारी मागोनी
गंभीर धीर शब्दांनी
अरिवरी फिरवि माघारी ! ६

लखलखाट तल्वारींचा
चिखतें आणि भाल्यांचा,
तिकडील तुज्या-तोड्यांचा,
कशि बाइ मूर्ति कंसारी ! ३

हो अरिची दाणादाण,
लोटलें सैन्य मागून,
चमुशिरीं वारुवर कोण ?
तिकडीलच बाइ भरारी ! ७

झुंजती वीर वीरांशीं,
मधि तळपे स्वारी खाशी,
पाडीत अरींच्या राशी
खणखणा झडति तल्वारी. ४

सोन्याच्या तबकामाजी
रत्नदीप उजळुनि आजी
ओवाळिन स्वारी माझी
विजयासह येतां दारीं. ८

२८. प्रेममाहात्म्य

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

“ झाले जे कवि, वंध त्यां जन गणो, ते मूढ कीं वाटती,
 मूढां सत्य न, यां असत्य रमवी, आराध्य यां कल्पना !
 नाही यां शिर, काय तें हृदयची सर्वस्व ऐशा जनां,
 प्रेमाचा महिमा फुका फुगवुनी भारूड हे सांगती.

प्रेमा कल्पुनि भूप, सेवक दुज्या वृत्ती असें जल्पती,
 प्रीतिप्रेरित सागरीं नर उडी टाकी, भया लेखि ना,
 मारी ऐंद्र पदास लाथ, विष पी, सेवी महाकानना,
 ऐसें हे कवि जल्पती, अमर हे होती ! कशी ही कृती ! ”

तत्त्वज्ञानमदें असें बरळती त्यांना असो ही नती !

नाही त्यां शिवला उदार नृप तो, ये कीव त्यांची खिरी.
 कोठे सागर, शैल, कानन, सखे, जे तूझियासंगतीं
 देती ना सुख या जना ? विष सुधा तूझेविना सुंदरी !

ज्या तूझे नयनांत तो नृप उभा हृच्चित्र घेई करीं
 त्यांना पाहुनि काय हो हृदयिं या सांगूं कसें तें तरी ?

देवास, ता. ६ फेब्रुवारी १९०३]

२९. हिमाच्छन्न सरिता

[सुनीत, वृत्तः शार्दूलविक्रीडित]

जेव्हा हो अति तीव्र शीत, सरिता होते हिमाच्छन्न ती,
भासे घोर शिळाच का पसरुनी गेली तळापासुन
वाहे निर्मळः त्यां हिमांतरिं परी गंभीर तें जीवन;
यंत्रें तो थर भेदितां वर निघे वेगें फवारा अती.

मदोषें धन मौन सेविशिं सखे, जें माझियेसंगती,
होशी निश्चळ त्यां हिमापरि परी ठावें तुझें तें मन;
जाणें मीं प्रणयें अगाध भरलें कांते, असे आंतुन;
त्यायोगें विनवीं परोपरि तुला मानी जरी मी अती.

लावीं दोष सखे, स्वतासचि तुला पाहूनि मी निश्चळ,
पीतां मी अपुलेंचि रक्त मुख हें होई अती पांडुर !
तेव्हां तें मुख तो कठोर रथ गे तें भेदितां आंतिल
प्रेमाब्धी बहु कालवे, नयनिं ये वेगें फवारा वर.
कांते, लोचन हे तुझे रमविती नाना रिती निर्मळ,
तेव्हा अश्रुंतुनी सखे, झळकतां सर्वांत चेतोहर !

देवास, ता. ७ फेब्रुवारी १९०३]

३०. मुशाफिर आम्ही

[जाति अभिमन्यु]

“ मुशाफिर आम्ही,
आम्ही वनवासी, कशास्तव भुललिस आम्हांसी ? ”

उभि महार्लीं. ती,
ती रजपुत बाला तेथुनी बोले पांथाला:

“ तुमचि हो भरली,
भरली मूर्ति मनीं, असां का परदेशी कोणी !

हृदय हें दिधलें
दिधलें: तुम्हांला, इतर जन बंधुबाप मजला ! ”

“ मुली, कुलशीला,
कुलशीला बघुनी करावा पति तो युवतींनी. ”

“ महाकुल दिसतां,
दिसतां रजपूत, जाहलें भाग्य जरी अस्त. ”

वनफळें खातों
आम्ही वनवासी, राहतों किंवा उपवासी.

वनीं पक्वानें,
पक्वानें कुठुनी जशीं तूं भोगिशि या भुवनीं ? ”

“ तुम्हांविण अन्न
अन्न जरी अमृत विषाहुनि काडू इथे खचित. ”

“ वनीं कोठोनी
कुठुनि कुसुमशय्या? टाकितों दगडावर काया. ”

शय्या कुसुमांची “ तुम्हांविण शय्या,
रुते मज कांठ्यांहुनि साची.”

अमुच्या या भाळीं “ भटकणें अमुच्या
वणवण करुं रानोमाळीं.”

भुवन मनोहर हें “ तुम्हांविण भुवन,
वनाहुनि भयंकराचि आहे.”

आई, दादा ते “ कोठली आई,
राहतों वनपशुंसह तेथे ”

आइबाप असुनी “ तुम्हांविण आई,
वाटतें शून्य मला सदनीं.”

धोका रानांत “ जिवाला धोका,
नीट हें आणी ध्यानांत.”

जगणें मृत्युच कीं “ तुम्हांविण जगणें,
तयाहुनि दुस्सह या लोकीं ! ”

आम्हां घरदार ? “ कशाचें आम्हां,
कशाचा अमुचा संसार ? ”

चारू तेथोनी; चालला वारू,
धावली अबला मागोनी !

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

तां...५

३१. सान्त्वन

*

[वृत्त द्रुतविलंबित]

[१]

विमल या कलिका लतिकांवरी
 उकलती नच भूवरि तोंवरी
 गळुनिया मळती, मिळती धुळीं
 जुळवितां तुज येतिल का मुळीं ?

१

जुळवितां कधि जें तुज येइना,
 तळमळूं न तयास्तव दे मना;
 अनय काय कधी हरिही करी ?
 धरुनि भाव असा मन आवरीं.

२

तव करीं हरिने जरि ठेविली
 परत ठेवचि ही बघ घेतली;
 तुज दयाघन देइल तो पुन्हा
 धरुनि भाव असा धरिं रे मना.

३

[२]

सहज हें मज येथुनि सांगणें,
 कठिण दुःख परी तुज सोसणें;
 कळ तयासच ती कळते खरी
 भिनत ज्या अति तीव्र सुरी उरीं.

४

कठिण रे कुसुमासहि टाकणें,
धुळिमधे रुळतां मग पाहणें,
कठिण रे किती बालक टाकणें
जड धुळींत करीं निज लोटणें ! ५

दगड बांधुनिया हृदयावरी
गिळुनिया निज दुःख कसें तरी
कठिण मोह पळांतरिं सोडणें
कठिण, फार कठीणचि सोसणें ! ६

कठिण तो बघणें मग पाळणा
अति भयाण उदास अती सुना,
मधुर मंजुळ जो घुमला रवें
मग मुकाच मुकाच न पाहवे. ७

मधुर मंजुळ खासचि तो ध्वनी !
मधुर काय धरेवर त्याहुनी ?
मधुर वेणुनिनाद ? न त्यापुढे !
मधुर कोकिलकूजन ? छे, रडें ! ८

वसन तें बघणें मग दुःख दे,
छबुकलें खुललें बहु ज्यामधे;
स्मरण देतिल वस्तु अशा किती !
विसर होइल तो कवण्या रिती ! ९

नयन हे मिटतां शयनांतरीं
नयन ते खुलती कमलापरी;
चिमुकलेंच गुलाबभृदू मुख
उकलतां किति हो हृदया सुख ! १०

- पसरतां कर आवळण्या तया,
उचलितां मुख चुंबन ध्यावया,
उघडतां इतक्यांतचि लोचन
तिमिर दाटचि दाटचि पाहुन. ११
- उगिच चाचपतांच चहूंकडे
अगइ हा ! हृदयास कसें घडे ?
हळुच काय डसे हृदयास या ?
धगधगे उर तें मग कासया ? १२
- भ्रम भरे हृदयांत जसें पिसें,
तनयदुःख न जों कळतें डसे;
मग झराझर वाहति लोचन,
नयनिं नीज शिरे मग कोठुन ? १३
- चहूंकडे भरलें बघुनी तम
मन म्हणे, ' न शिरे उरिं कां मम ?
स्मृति तमीं तरि पावुच मज्जन '
तरिहि जागति आंतर लोचन. १४
- तमिंहि तेंच दिसे फिरुनी मुख;
तरि न दे हृदया फिरुनी सुख;
श्रवणिं तें हसणें रडणें पडे,
परि मना, तुजलागि कसें घडे ? १५
- चपल तें कर हांलविणें दिसे,
समयिं एकचि ये रडणें—हसें,
हळुहळू विसरे रडणें—हसें,
फिरुनिया हृदयांत भरे पिसें ! १६

तनयसौख्यचि तें मग भोगतां
दिननिशा विसरे मन हें स्वता;
विसरतां निज भान मुलासर्वें
कटुक कुक्कुट तो मग आरवे.

१७

तडफडोनि उठे मग हें मन,
हलवितें शरिरा जड भेटुन;
हृदयिं भार धरोनि भयंकर
दिनकृतींत फिरे मग हा नर.

१८

जरि हसे स्वजनांत फिरोनिया
हळुच कांहितरी डसतें तया,
सकल हें अति दुस्सह दुस्तर,
कठिण, फार कठीण खरोखर !

१९

[३]

मृदुल फार सख्या, तव हें मन
दिसति ते भरले तव लोचन;
वघुनिया तव रे मुख हें फिकें
हृदयिं कांहि गमे ममही चुके.

२०

न कळतां गळुनी नयनांतुनी
हळु उरीं वितळे जळ येउनी,
न कळतां हृदयांतुनि हें पहा
श्वसित ये, मिसळे पवनांत हा !

२१

अगइ ! काय तरी उरिं वोचलें ?
 ममहि आठवती मजला मुलें !
 खचित दुस्सह दुस्तर हें सख्या ?
 विसर केवि म्हणूं तुज तान्हुल्या ? २२

विसर वाळ कधी न म्हणेन मी,
 बुडव दुःखचि विस्मृतिचे तमीं;
 प्रणयरत्न मळे चिखलीं तया
 धुउनि निर्मळ दिव्य करीं सख्या. २३

खचित दुस्सह दुःख कळे मज,
 चिरड दुःख तरी; प्रणयध्वज
 फडकुं दे; सुविचार करीं जरा,
 बघ अफाट विशाल सख्या, धरा. २४

उगवला रवि का कधि मावळे
 नयनभूतजळें नच जो मळे ?
 तनयहीन किती जनकां करी,
 रडवितो किति भूवरि सुंदरी ! २५

हरिस जें रुचतें सख्या, खरें
 खचित नीटहि, योग्यहि तेंच रे;
 विसर यास्तव शोक सख्या, परी
 तनय तो स्मर तूं वरचेवरी. २६

[४]

भागिनि मीं तुजला नच पाहिलें,
 तरि तुला स्मरतां मन हें उले;

तुजशि शांतवुं सांग कसा तरी ?
हरि करोच दया तुझियेवरी.

२७

[५]

दिवस जातिल हेहि निघोनि मे ?
—जगतिं काय असें नच जें निघे ?

हृदय होइल शांत तुझे जई
निज मना म्हणशील असें तई:—

२८

“ अगइ ! आठवतें मज तान्हुलें,

हरिस तें रुचलें मम सोनुलें,

उचलिलें, पदरीं निज घेतलें

अतिदयानिधिने हरिने भलें.

२९

कुटिल पातकपूर्ण धरा दिसे,

वदन निर्मळ का असतें तसें ?

उचलिलें हरिनें म्हणुनी तुला

मुख मळो न, अशा धरि हेतुला.

३०

सदन हें मम दुःखतमोन्वित,

सदन तें सुखशांतिविराजित;

हरि निजांकिं तुला रमवी वरी,

अति दयाघन तो नय आचरी. ”

३१

[६]

धगधगे उर—कुंडचि हें तुझे

अति पवित्रहि निर्मळ पुण्य जें,

कुसुम हें मम अर्पिं तयावरी

जरि जळे तरि तेथ जळो तरी.

३२

३२. ये पहाटचा वर तारा imp.

[जाति उद्धव]

जागशील जरी सुकुमारी हे कुमरि, उघड या दारा. }
शेवटला देत पहारा ये पहाटचा वर तारा. ध्रु० }

तोडोनि मोहमायेतें
करिं घाइ वनीं जायातें;
राहुं दे शालुशालींतें,
राहुं दे तुझ्या मणिहारा. १

पळ खरा कठिण मज कळतें, तुजसाठी सोडुनि माया
सोडुनिया नातेंगोतें जाहलों सिद्ध टाकाया
जायचें घोर रानातें— गणगोत, मित्र सर्वां या—
कळ सोस करुनि विचारा. २ सुंदरी, तशा घरदारा. ५

विकतिल तुज दादा आई, तूं जिथे, सदा सुख तेथे
गृह शून्य, गृहिं न या राहीं, तूं जिथे नगर वनही तें;
येथे सुख पळभर नाही— तूं जिथे दरी घर मज तें,
सोड ही मनोहर कारा. ३ चल वनीं थाटुं संसारा. ६

नरमांसा टपती रानीं नम निर्मल जीवित्वाचें
पशु बरे राक्षसाहूनी जरि भाळीं नाहीं अमुचे;
विकती जे जरठा तरुणी— हरिचाप होउं मेघाचें;
निजमांस नेति बाजारा. ४ चल एकमेक कांतारा. ७

देवास, ता. २० फेब्रुवारी १९०३]

३३. प्रीतीचा वास

[जाति अरुण, राग भूप]

प्रीति ना वसे कधीहि उंच त्या गडावरी,

उतर उतर ये-प्रीति हवि तरी !

रुचति खालच्याचि तिला मोकळ्या निळ्या दरी.

ध्रु०

चंद्र एकलाच वरी

चांदण्या अनंत तरी

झुरति कोपव्यांत दुरी !

प्रीति काय ही खरी ?

१

पंथटादिष्य पक्ष पक्ष भेट दे न,

येतो तें रागवून;

पडति फिक्या वक्त्र वधुन; ०१५१

भीति त्यां भरे उरीं.

२

घन राया, विमल झरे,

प्रीतिचीं इथेंच घरें;

संचरे अदृश्य येथ

तृप्त देवि, अंतरीं.

३

नीरस ते वर महाल,

सरस या दव्या विशाल;

रक्तें ते लाल लाल,

विमल या दव्या परी.

४

कारंजें कृत्रिम वरि,
वारिपात येथ परी
झोकितो हिरे तुषारि,
प्रीतिवसति ही खरी.

५

वेश्यांचें गान वरी,
पक्षि गाति गोड सुरीं,
त्या नादें घुमति दरी,
उतर उतर सुंदरी.

६

हार जडचि तेथ तुला,
बाहु सजिव मी अपुला
अर्पिन सप्रेम गळां;
अधिक काय मे सरी ?

७

देवास, ता. २२ फेब्रुवारी १९०३]

३४. सखये, या स्थानीं—

[जाति पतितपावन]

सखये, या स्थानीं ऽवसावें वाटे दिनरजनीं,
पर्णकुटी बांधूनि तरुतळीं गिरिवरि हरिभजनीं
वसावें वाटे दिनरजनीं.

ध्रु०

वनदेवींची रम्य भूमि ही, सकळ इथे जमुनी
समंत्र गायन करिति, घालिती फेर चपल चरणीं.

१

वनसुमनांची माळा घालिन तुजला स्वकरांनी,
स्नात मुक्तकच पाहुनि तुज त्या गणितिल निज राणी. २

कविहृदयांतुनि मंजुळ कवनें, तत्सम गिरिमधुनी
खळखळुनी आवेशें निघती निर्मळ निर्रिणी. ३

देतिल निर्मळ जळ त्या प्याया मधुर सुधेहूनी,
स्मरणिं आणितिल ते प्रतिघोटीं प्रभुजांची करणी. ४

दाट लागले पहा मनोहर तरु खोज्यांमधुनी,
कंद, मुळें अणि फळें अर्पितिल अशना स्वकरांनी. ५

पापशून्य तीं मधुर भक्षुनी वसतां या विपिनीं
निर्मळ, निश्चळ, तृप्त मनानें लागूं हरिचरणीं. ६

सूर्योदयिं गातील तरुवरी पक्षि एकवटुनी,
उदात्त रस ते भरितिल हृदयीं, येइल जल नयनीं. ७

मधुर रवें आळवितां हरिला गिरिशिखरीं वसुनी
दिसशिल तूं भैरवी रागिणी रमणी, रविकिरणीं. ८

वीणा घेउनि करीं रवें तव टाकुं दज्या भरुनी;
अदृश्य रूपें वनदेवी मग डुलतिल परिसोनी. ९

काविकुलगुरु उभयता प्राच्य अणि पाश्चात्यहि मिलुनी,
वर्षाचें कृळ करितिल मंत्रें गुजगोष्ठी कथुनी. १०

सखे, अशांची संगति मिळतां काय उणें विपिनीं ?
नको नको ते मधुमुख विषहृद् नगरमित्र फिरुनी ! ११

पहा पहा गंभीर धीर हे गिरिवर चहुंकडुनी
मूक कसे वक्तृत्व ओपिती श्राव्य दिव्य कर्णी १२

प्रभुजीचे उपदेशे देती ज्ञान इथे बसुनी,
काय भटें त्यापरी श्रुतींचें दुकान घालोनी ? १३

शांत रम्य या पुण्यभूमिचें दर्शन लाभोनी
महापातकी पवित्र होउनि रत हो हरिभजनीं. १४

{ नको नको प्रासाद नृपांचे दूषित रक्तांनी !
कुवासनांचें अकांडतांडव सदा नगरसदनीं ! १५

देवास फेब्रुवारी १९०३]

३५. दुष्कालानंतरचा सुकाल * x

[जाति पतितपावत]

घुमव घुमव एकदा फिरुनि तो गोड तुझा पांवा,
सोनें झालें शेत पिकुनि हें, करितें मी धावा. धु०

लख पसरलें शेतावर या निर्मळ बघ ऊन,
पसर तसा तूं जादु तुझाही पांवा फुकून-
त्या जादूने वनदेवीची भूमि बने शेत,
कीं स्वर्गचि तो ओढुनि आणी क्षणामधे येथ !

मोत्यांचे दाणे भरले कणसांत या रे सख्या,
 लवलीं हीं खाली कितितरि भारें तया रे सख्या,
 आनंदे डुलतिल पांवा परिसोनिया रे सख्या,
 होति विलक्षण वृत्ति मनाच्या, भुलति दुष्टभावा,
 फुंकाऱ्यासह जाति उडोनी क्रोध, लोभ, हेवा. १

डुलुनी धुंदित बैल डुकाऱ्या करिती कुरणांत,
 वागडती या गाइ सख्या रे, हंबरडे देत.
 शिंगे तोडुनि शिंगांवरती देती ताल म्हशी,
 सळसळती हीं कणसें पवनीं खळखळते नदि जशी.

पंचमांत गाते झाडावरि कोकिळा रे सख्या,
 नाचोनि मोर हा उंच ओतिओ गळा रे सख्या,
 हा ओढा गाउनि खळखळ भरतो मळा रे सख्या,
 लोट लोट रे ओघ जाडुचा पांव्यांतुनि तेव्हा,
 सकळ मिळोनी एक सुराने गाउं देवराया. २

कनवाळू तो या गरिबांचा कळवळला देव,
 दूर पळाला काळ, घातला खोल जरी घाव
 धरणीमाता प्रसन्न झाली, कणसें हीं पिकलीं;
 हाय ! कशी मीं तुकड्याकारण 'बडू' माझी विकली ?

हीं वालें आता दूर नको व्हायला रे सख्या,
 जाशील नं टाकुनि तूही आता मला रे सख्या,
 तें अभक्ष्य नलगे पोटा जाळायला रे सख्या,
 स्मरण नको तें ! पुन्हा स्फुरण हो आठवतां धावा;
 भुलवाया तें दुःख जिवाला पांवा हा ठावा. ३

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

ठावा = आधार.

३६. चौघडा झडतो

[जाति अभिमन्यु]

चौघडा झडतो,
झडतो दुमदुमुनी, धडधडे उर हें कां म्हणुनी ?

सनइ ही घुमते,
घुमते मंजुळ ती, मला कां गमे निधनगीती ?

मधुर या गाती,
गाति वायुवरती; पिशाची क्रीडारत दिसती.

झुलति गज दारीं,
दारीं जरि डौलें गमति कां अवसेचे पुतळे ?

चमकती युवती,
युवति जशा चपला; पिळति कां माझ्या हृदयाला ?

उसळली दाटी,
दाटी चौकांत; मला कां भासे एकान्त ?

वधुवरां बघुनी,
बघुनि तोष सकलां; बाळ वर माझे, सुख न मला.

गति पंक्तींत,
पंक्तिंत ' वरमाय ', हा ! कुठे परि ती वर-माय ?

३७. हा आणि तो

[वृत्त इंद्रवज्रा]

हा श्रीविलासांत सदैव लोळे,
तो नित्य दारिद्र्यदशाच सोशी;
हा या जर्गीं मात्र खरा दरिद्री,
तो ? तो खरा श्रीसुख भोगणारा १

हा मानपानांत निमग्न लोकीं,
तो मात्र निर्माल्य जसा जगांत;
हा मान पावे न कधी खराच,
तो मान्य, तो पूज्य जगांत होई. २

हा नाचतो स्वर्णमय प्रकाशीं;
तो ? तो पडे निर्जन अंधकारीं;
हा राहतो घोर धनांधकारीं,
तो ? तो सदा दिव्य अशा प्रकाशीं. ३

हा केंद्र जेथे मिळतात सौख्ये,
तो केंद्र तीं जेथुनि फाकतात;
हा केंद्रबिंदूकृतसौख्य, दुःखी,
तो ओपुनी तीं सुख नित्य भोगी. ४

हा वांचतो शंभर पूर्ण वर्षे,
तो वांचतो मात्र दहाच सारीं;
हा वांचतो शंभरही पळे न,
तो वांचतो कोटि दहाहि वर्षे. ५

हा पुत्रदारापरिवारयुक्त,
तो एकला, कोण जर्गीं तयास ?
हा एकला या घर कोठलें तें ?
तो मग्न गेहीं वसुधाकुटुंबी.

६

हा पाहतो दूर सभोवताली,
तो ? तो स्वतालाच सदैव पाही;
हा पाहतां सन्निधही बघे ना,
तो पार पाही क्षितिजाचियाही.

७

हा जिंकितो दुर्बलशां सहस्रां
तो जिंकितोही प्रबलास एका;
हा सर्व जिंकोनिहि जिंकलेला;
तो जिंकुनी एक सदा यशस्वी !

८

हा कोण, तो कोण तुला कळे का ?
जाणावयाची तरि काय इच्छा ?
याला महालांत पहा नृपांच्या,
जा शोध त्यालाहि कुठे दज्यांत.

९

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३८. कुपित अंगनेप्रेत

[जाति भूपति]

हे मुरड नेत्र रागांत किं अनुरागांत;
धे, पीळ, पाळ हें हृदय तुझ्या हातांत.

पिळतील तरी ते नवनीताचे गोळे,
पाळतिल तरिहि तेजाळ विशाळचि डोळे !
मउ फूल झोकिलें काय वाहिलें काय,
सुख सारखेंच; ये अधिक काय वा जाय ?

प्रेमांत तुझ्या गे अधिक उणें तें काय ?
संपूर्ण, त्यामधे नाही तरतमभाव.
सळ येणें, खुलणें नेत्रीं वर वर भिन्न,
तरि रंग खरोखर एक लाल आंतून.

मन आंतलेंच तें आंत नीट बघणार,
वर दाव राग-अनुराग, काय होणार ?
जरि पिळणें रुचतें पीळ पीळ मुरडोन;
जरि करीन हूं चूं हराम तरि मज जाण.

पाळण्यास डोळे फिरव गरगरा प्रेमीं.
सुख तुला ज्यामधे सुखी तयांतच गे मी.
हे मुरड नेत्र रागांत किं अनुरागांत,
धे, पीळ, पाळ हें हृदय तुझ्या हातांत.

इंदूर, ता. १० मार्च १९०३]

तां...६

+

३९. संदिग्ध ताना

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

त्वेषाने घनघोर घर्घररवें गर्जे महासागर,
 संदिग्ध ध्वनि दुम्दुमे, नगर हैं टाकी दणाणोनिया,
 जाई दूर दिगंतरा पवर्नि हा आरूढ होवोनिया,
 वेंची सागर सर्वही बळ कसा फेसाळला हा वर !

याचा हा वरचाच गे ध्वनि, परी, हाले जरी अंतर
 दावूं केवि शके अगाध हृदयीं जें चाललें याचिया ?
 ताना या भरल्या कशा तरि सखे, वेड्या तशा वांकड्या.
 गेहीं या घुमती सदा जरि सखे, संदिग्ध या बेसुर.

जाया दूर दिगंतरा बळ न यां, हा भेद आहे परी,
 वेंचीं मी बळ सर्वही, हृदय हें न्हाई द्रवाने किती !
 हा सारा वरचाच गे ध्वनि, परी हाले जरी अंतरीं
 दावूं प्रेम कसें तुझ्याविषयिं जें संदिग्ध या दाविती ?
 ताना या जरि पावल्या जनन गे प्रेमीं तुझ्याची तरी
 घे घे अर्पितसें तुलाच म्हणुनी वारू, प्रिये पार्वती !

[इंदूर, मार्च १९०३]

४०. कळ्याकळ्यांत विहार

[जाति वनहरिणी]

कळ्याकळ्यांत विहार करिशि तूं कळ्याकळ्यांत विहार ध्रु०
 दिसशी तूं बन्सीधर गिरिधर, तुझ्या छबीस न पार सख्या रे ! १
 जादु बन्सिचा घुमतां तूझ्या येइ कळ्यांस बहार, फुगति या. २
 काय लभ्य उदाम भूप मज, करिति फुलांवर प्यार मात्र ते ! ३
 नको नको अभिमानि तेहि मज घालिति मुळी कुठार निर्दयी. ४
 मुग्ध कळ्या या मुली तान्हुल्या, पुरविशि कोड अपार बापसा. ५
 खेळविशी त्या झेलुनि हार्तीं, लोभ तुझा अनिवार यांवरी. ६
 माळि भिकारी हा पण तूझा लोभचि यावर फार निर्मळ. ७
 प्रीतिसूत्रिं गुंफोनि अर्पितो गळां कळ्यांचा हार घे सख्या. ८

इंदूर, मार्च १९०३]

४१. क्रुद्ध सुंदरीस

[जाति भूपति]

सजलीस जरी हें हृदय सखे, फाडाया
 तरि पहा सांगतों, जपुनि करीं, या कार्या.

हें स्वल्प वाटतें काम मानिनी, का मे ?

पण वेडे पडशी भ्रमीं खरोखर सांगें.

किति अहा फिरविशी डोळे गरगर रागें !

कां घुसळुं पाहशी हृदय सांग या योगें ?

सोन्यांत खचविले हिरे तुझे ते डोळे
 अति मोहक; करितिल काम कसे ते भोळे ?
 किति लाल करोनी ओतिशि का अंगार ?
 हा वेडे ! घेतें प्रेम उडी बाहेर.

किति पुन्हा पुन्हा वांकड्या भोवया करिशी ?
 त्या उलट पोसती हृदय, सांग गति कैशी !
 हे लाल करोनी गाल फुगविशी रागें
 शेवंतित खुलतो गुलाब अधिकच ना गे ?

किति आव घालिशी असा हृदय फाडाय़ा,
 पण नीट पहा गे आंत आपल्या हृदया.
 बघ आंत नीट निरखोनि काय तें झालें,
 हें हृदय कसें मिसळोनि त्यामधे गेलें.

तीं दोन्ही झालीं एक करीं मिसळोनी,
 कां करितां येतिल भिन्न तुला परतोनी ?
 जरि भिन्न न करितां करिशिल घाई ऐशी ?
 होईल काय परिणाम कळे का तुजशी ?

जल दुधांत मिळतां काय अधी फाटावें
 हें तुम्हां स्त्रियांना काय अम्हीं शिकवावें ?
 बघ नीट म्हणोनी हृदय अधी अपुलें तें
 घाईत न फाटो हीच भीति मज कांते !

४२. शैशवदिन जरि गेले निघुनी

[जाति अंजनी]

शैशवदिन जरि गेले निघुनी
निर्मळ किति तरि ती शिशुहूनी ।
छवि जरि खुल्ली नसांनसांतुनि
हृदय विशुद्ध अती.

१

मास दिवस सुखिं मितचि लोटतां
होइल विकसित रति मनिं आता;
गुलाब उकली हृन्मधु, स्वता

वाटे .

वसंतमृदुकिरणीं

२

ऐसें वाटे आम्हांला जरि
तरी हरीची रचना दुसरी;
दिव्य नभोज्योति ती सुंदरी
केवि धरेस पचे ?

३

बाल्यदशाचि न जोंवरि सरली
तोंचि अहा अंतर्हित झाली !
हाय हाय ! ती गेली गेली !
काय अता उरलें ?

४

घनपल्लवयुत तरुराजींतुनि,
पक्षिगानही जातें लोपुनि,
मधुर हास्यही वदनावरुनी
याचपरी वितळे.

५

४३. अजुनि लागलेंचि दार—✓

[भूपाळी, जाति शुभवदना]

अजुनि लागलेंचि दार, उजळे ही प्राची,
स्वेच्छ थंड गार झुळुक वाहतसे ताजी.

धु०

जागवि जी रम्य वेळ
कमलादिक सुमन सकल,
कां न तुला जागवि परि, कमलनयन साची ? १

देवि कांति, गीति, प्रीति,
सकल मनीं उत्सुक अति,
दारिं उभ्या वाट बघति या तवागमनाची. २

अरुणराग गगनिं कांति,
पक्षिगणीं मधुर गीति,
या हृदयीं तशी प्रीति, पुरव हौस यांची. ३
जीवित तुजवीण विफल,

कां मग हा विधिचा छळ ?
खचित तुझी मत्प्रीती छवि तव ही माझी. ४

ऊठ हे मनोभिराम,
तिष्ठतसें मी सकाम;
रुदन करीं, कोठ परी मूर्ति ती जिवाची ? ५

४४. पाडवा

[जाति भूपति]

पाडवा उगवला नवा पुन्हा सौख्याचा;
 हा काळ कल्पिला कालोदधिभरतीचा.
 हे कालसागरा कालरात्रिच्या उदरीं
 जी जनन पावली लाट निघे बाहेरी
 नव लाट बघाया थाट भूमि ही करुनी
 कशि उभी सजुनिया नव पल्लविं नव सुमनीं !
 आन्धान कराया गान मुदित ही वाटे
 शतपक्षिमुखांनीं स्वागत करि तुज लाटे !
 किति मंद शीत सौगंध श्वास ही वितरी !
 जणुं उरावरुनि कुणि ओझें हीच्या उतरी.
 दुष्काळ, प्लेग विक्राळ नक्र घेवोनी
 किति आल्या लाटेवरि लाटा आदळुनी !
 नच दया स्पर्शली तयां, आजवरि बाळें
 किति अनाथ गिळलीं ! हृदय यामुळे पोळे.
 गांजली, किति भाजली, साश्रु नयनांही
 आशाळुपणाने दीनवाणि तुज पाही.
 गतलाटजननिंही थाट यापरी केला,
 परि नायनाट आशेचा शेवटिं झाला.
 आंतला, कडाडुनि शिला, उकाळा फुटुनी
 ये दावानलिं कधि आस तशी तव जननीं.

ही आस कीं स्वतनयांस सुखद तूं खास
होशील म्हणुनि हा हृदयिं पुन्हा उल्हास.

परि उरीं काय तूं तरी घेउनी येशी
हैं सांग सांग या शीघ्र दीन भूमीशीं.

ग्रह नऊ काय गे खाउ धाडिती आम्हां
हैं सांग शीघ्र आईस; गाउं तव नामा !

अति कष्टि तृषाकुल सृष्टि, वृष्टि देवोनी
धनधान्य धाडिलें काय सांग गे त्यांनी ?

ग्रह शनी कुपित आजुनी आम्हांवरि काय ?
हैं ऊर फाटतें, धाय मोकली माय !

सस्नेह बंधु तो होय अता तरि काय ?
धाडिले गदार्ता काय अम्हां आरोग्य ?

गृहकलह टाळुनी स्नेह आणिला का गे ?
ही त्रस्त कारट्यांमुळे भूमि, तिज सांगें.

का दया बंधुहृदयिं या दीन भगिनींना
आणिली काय गे सांग भूमिला दीना.

कवि नवे अम्हांला हवे, आणिले काय ?
टेनिसन् आणिला ? अमर करिल तव नांव.

४५. वियोगिनी

[जाति भूपति]

—“ निर्जनीं घोर या वनीं कोण तूं सांगें,
गंधर्वसुता, वनदेवी, मनुज वा का गे ?

हा गिरी वासुनी दरी पसरला येथे,
कांतार भयंकर कसें तुला रुचलें तें ?

बरगड्या लांब वांकड्या पसरल्या असती;
रक्तापरि लाली काय न दे ती भीती ?

बघ भुजंगसम उत्तुंग शिरावरुनीया
हे भस्मी ओहळ, मदचि फुटे गजसा या.

तृण कसें राठ हें असें पीत तांबूस !
जणुं थरारले हे त्या दैत्याचे केस.

पलिकडे वारि धडधडे धवल फेसाळ—
नरदुःखिं खदखदा अट्टहास विक्राळ.

दे श्वास कोण श्वासास, अश्रु अश्रूला ?
नच सहानुभूती इथे मनुजयोनीला.

सहवास, वसे जो त्यास व्याघ्र-सिंहाचा—
नवपल्लवकोमलकुमारियोग्य का साचा ?

तारुण्य असुनि आरण्यवास कां रुचला ?
कां अपक्व आली पक्व दशा ही तुजला ?

गांजिली काय टाकिली वृद्ध तातांनी ?
 तुज विक्रयभीती काय पिटाळी रानी ?
 संसारसुखाचे गार हरित दिन असुनी
 कां वसंत दवडिशि आयुष्याचा विपिनी ?
 घन घनीं जसा लोपुनी दडावा तारा
 त्यापरी दडशि कां इथे त्यजुनि संसारा ?
 ज्यापरी गिरीच्या उदरिं हिरा लपलेला
 पारख्यापासुनी तशी इथे तूं बाल.
 ज्यापरी वनाभीतरीं कुसुम वाळावे
 त्यापरी काय संकल्प तुझा सांगावे ?
 वद वृक्षिं एकटे पक्षि कधी का वसती ?
 सहवासाविण जीवित्व भयंकर जगतीं.
 अनिवार जिवाचा भार कसा एकाने
 सोसावा स्त्रीविण नरें, तयाविण तीने ?
 चल पुरीं म्हणुनि सुंदरी, वाट तव पाही
 सत्प्रीति हृदयिं या, तुला आदरें बाही.
 अतिभव्य मनोहर दिव्य भुवन बागेत
 नगरांत पाहतें वाट तुझी चल तेथ.
 पाहणें प्रणयलोचनें, हासणें, रुसणें
 रानांत असें सुख सांग कुठे गे सजणे ?
 स्वर्गस्थ ज्योति अस्वस्थ धरेवर याया,
 अति आतुर तुजला ' आई ' ! संबोधाया.

लडिवाळपणाने बाळ अंकि लोळवें,
पतिपत्नि, सुता- सुत एक तारिं जेवावे !
हें पुरीं, तें वनीं परीं; नीट बघ दोन्ही,
स्वीकरीं हृदय हें, देइं मुदित होवोनी.

आरक्त मदन आसक्त मधुर हो अधरीं
तो टाळुं पळशि वनिं तिथे पडे परि पदरीं.
छळुं तया नको गे ! दया करीं यावरती,
परतेल कसा या हृदयिं भरे जरि भरती ?
कां बरें नीर या भरे नील तव नयनीं ?
का कांहीं टोचतें तुला सांग या वचनीं ? ”

....

....

....

“ हा झरा कसा झरझरा वाहतो पुढती !
का उलट तरुं शके कुणी प्रवाहावरती ?
झरझरा प्रीतिचा झरा लागला वाहूं;
त्या उलट झगडलें दुःख किति अतां साहूं ?
तरु पहा उभा येथ हा, गार किति छाया !
तोडोनि डहाळ्या हाय शोधणें वाया !
साउली मला लाभली प्रीतिची असुनी
करिं फांचा छेदुनि वणवण भणभण विपिनीं.
विनविलें किती प्रार्थिलें मला तें त्यांहीं,
परि नाहि पाहिलें तयां सदय नयनांहीं.
टाकुनी बोललें, ‘ वनीं चला येथोनी ! ’
कशि बाइ अवदसा सुचली मज कोठोनी ?

मत्प्राण तेच दिनिं जाण वनाला गेले;
 हें शरीर मागुनि शोधित वनिं त्यां आलें,
 ते जरी लाभले तरी लग्न होवोनी
 ये, न तरि बरें वन पुरश्मशानाहूनी !

त्यावीण व्यर्थ कीं शीण पुरीं, जें म्हणतां
 तें सर्व फळा ये छाय़ा ती सापडतां.

सत्प्रीति जरी भूवरति एक त्या हृदयीं,
 ज्या स्थलीं दडुनि मत्प्राण निघे त्या समयीं.

तुम्हि चला कां बरें मला भुरळवूं बघतां ?
 गिरिपरी तनू जड, काय खुळें तरी वदतां ?

कुणिकडे पाहुं तरि गडे, तुम्हांला नाथा ?
 या पदर पसरतें, क्षमा करा मज आता ! ”

धार, ता. १३ जून १९०३]

४६. सृष्टिशिक्षण

[वृत्त पृथ्वी]

“ किती हृदय ओढिती हरिण ! ” तो प्रमोदें वदे,
 “ नरासम न हे कधी फुगति जातिच्या दुर्मदें;
 निषादभयही तयां न वनिं या कधी कांपवी,
 तयांसम निवास या वनिं कसा न तो सौख्य वी ? १

सख्यासह आपण या वनिं निवास होवो सदा,
 स्वयेंचि वनिं जोडितों सकलशास्त्रसत्संपदा,
 अहा सुखद शांत हें गहन काननीं जीवन !
 श्रमांतिं सुख जें जर्गीं अधिक काय तें याहुन ? २

न दुःख नयना जिथे पडति ते तिथे सोसण्या,
 वनीं व परिहासही विफल सोसण्या सोडण्या,
 जडाजड पदार्थ हे गुरु मदीय सारे वनीं,
 शिकेन पशु-पाखरें-गिरि-तरू-झण्यांपासुनी. ” ३

इंदूर, ता. २६ जून १९०३]

४७. प्रणयवंचिताचे उद्गार

[जाति प्रीतिखेल]

तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे वेड्या,
 हो अता तरी खातरी ? जाशि वाटे त्या ? ६०

हो झुंजुमंजु ती कोठे जें उषा
 ताऱ्यांस दाविं मी बोटें दश दिशा;
 मिळतील, न वाटे खोटें— किती नशा !

कुणिकडे दडाले पुढें हिऱ्यांचे खडे नभांतुनि साऱ्या ?
 हो उषा प्रखर मध्यान्ह, कुठुनि समजाया ? १

मृदु वसंत जें आयूचा झळकला,
 गुल्जारचि सर्व बगीचा भासला,
 मग बहारचि गुलाबाचा देखिला.

रे, जरी भरारी पुरी मारिलिस तरी हाय तें वाया !
 रखरखित उन्हाळा होय, उरति कांटे त्या. २

झळझळित हिरे ते डोळे पाहुनी
 दोल्यांत सुखाच्या डोळे मन मनीं,
 उरिं धरिन म्हणे मन भोळें फणिमणी—
 भ्रम भरे अरेरे ! हिरे हलाहल खरें ! कुठुनि समजाया ?
 पळ सुटे विकारा उग्र पाहतां सत्या. ३

चंचले विजे गे पोरी निर्दये,
 केलीस मनाची चोरी निर्भये,
 सरि दिसे गळां परि दोरी कळुनि ये.
 हा ! परी कडाडुनि वरी प्रगटलिस खरी, ठार केलें या !
 हा ! काय फायदा अता कळुनि तुझि माया ? ४

इंदूर, ता. २५ जुलै १९०३ (?)]

४८. आठवती ते दिन अजुनी

[जाति हरिभगिनी]

आठवती ते दिन अजुनी. ध्रु०
 खळखळ गळतें जळ नयनांतुनि येतें माझें उर भरुनी. १
 अलसाकुंचित तें मदिरेक्षण, लज्जास्मित तें मधुवदनीं, २
 मृदुमधु बोलुनि नेली यामिनि जागत कामिनि, ये स्मरणीं. ३
 करिं कर घालुनि अधिकचि अवळुनि तृप्त न झालों जें स्वमनीं. ४
 कोमल अधरीं दाबुनि अधरा जेव्हा रमलों सुखसदनीं ५
 लीलावति ती सुदती युवती स्मृति ती करिते स्थित नयनीं ६

हाय काय परि आता त्याचें ? मृगजळसम त्या दिनरजनी ! ७
 स्वर्लोकाचे स्वप्नसुखांचें तैसें उरलें तें वचनीं. ८
 अस्ताचलगत रविकर सुखकर ज्यापरि पाखरुं खिन्न गणी, ९
 निर्मल दंभकण जैसे गेले धरितां धरितां ते उडुनी, १०
 मधुतर जैसें रमणीकूजन चोरुनि रमणाच्या श्रवणीं, ११
 प्रियकरचुंबन जेवी बळें कृत फिरवित असतां मुख तरुणी, १२
 जैशी अद्भुत धुंदपणाचे प्रथमालिंगिनि ज्योति मनीं, १३
 हा ! आक्रंदन गगनहि भेदुन गेलें तरि तें विफल जनीं ! १४
 हा धिग् जीवन ! मृत्युच हे दिन आले भाळीं मम कुठुनी ? १५

इंदूर ता. १ जुलै १९०३ (?)]

४९. कालाच्या चढुनी श्रमें—

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कालाच्या चढुनी श्रमें वरिवरी चौय्यायशी पायच्या
 अत्युर्चीं नर पायरीवरुनि जो हुंके न मागे पुन्हा,
 कोट्यादी तपुनी तपें करुनिया वातांबुपर्णाशिना
 जो स्वर्गी चढला, बघे तिथुनिया खालील काळ्या दज्या,
 सेवी जो अमरांगनासवसुखा गंधर्व कीं किन्नर !
 तेजाचा पुतळा अहा ! प्रभुसभासद्रत्न जो मोहक !
 आकाशीं शशिच्या प्रकाशिं शयनीं स्वप्नांत तो तारक
 हुंगे मात्र मनें अनीतिमदिरादुर्गंध ये जो वर—

उन्मादें शिर तें फिरे गरगरा, काळोख नेत्रां मग,
 कोठे कोण न त्या सुचे, डगमगे, हाले, झुले, घेर ये,
 येई लोल झळाळुनी तनुंतुनी, पुण्या पिटाळी अघ,
 हा हा हा ! पडला कडाडुनि कुठे ? पाडी जगाही स्वयें.

“ झाले लोचन लाल, काल, जळलें कोठे कुणाचें घर ? ”
 ठावा मी असुनी प्रिये, पुसशि हें ? कां कोप ? हा मत्सर !

देवास, ता. १ ऑगस्ट १९०३]

५०. ललने चल चल लवलाही !

[जाति अंजनी, राग यमनकल्याण]

ललितलताकुंजीं स्मरमंजरिं, चल चलुं लवलाही,
 ललने, चल चलुं लवलाही !

रुचिराधर—धृत्—मधुर—नवामृत—लोलुप बहु होई ध्रु०

मनोभिरामीं या आरामीं,
 रमाणि, रमूं ये विलासकामी,
 उत्सुक झालों बहु जाया मी,
 सुखकर ज्योत्स्ना ही.

१

ऐकुनि तव रव मंजुळ कोमल
 वियुक्तकूजितलज्जित कोकिल
 वाटे अधिकचि नीडीं लपातिल,
 संशय मुळि नाही.

तनुस्पर्श तव शीतल होतां
सुधाकरस्रुत सुधा तमता
पावेलचि हे वाटे चित्ता,

कर करुणा कांहीं.

३

निशिगंधाचा सुगंध सुंदरि,
मुखगंधें तव मंद खरोखरि
होइल, आनंदहि हृन्मंदिरिं

उरेल भरुनीही.

४

सुमनाचा गे विकास सुंदर,
विलासहासें तव बहु सत्वर
संकोचेलचि पावुनि मत्सर

गमतें मज हृदयीं.

५

कुंदकळ्या तव दंतपंक्तिला
पाहुनि पडतिल भूमितळाला;
पाहूं चल ये या मौजेला,

माझी विनवाणि ही.

६

अर्धोन्मीलित कुवलयकलिका
अलसाकुंचित लोचनतिलका
पाहुनि मुकुलित नच होतिल का ?

तरि उपवनिं येई.

७

भ्रुकुटिविलासीं तुझ्या विलासिनि,
कुसुमचाप तो सचाप येउनि,
दास तुझा मज टाकिल करुनी

मंत्रशक्ति तव ही !

८

देवास, २ ऑगस्ट १९०३ (?)]

तां...७

५१. गेली ज्योति विज्ञोनिया

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

गेली ज्योति विज्ञोनिया मग फुका फुंका तयाला किती,
ओता आंत वृता, रचोनि समिधा प्रार्था फुलें बाहुनी—
झालें स्थंडिल थंडगार मृत तें, ज्योती न ये आंतुनी,
चालू द्या मग वेदघोष तुमचा, ती वेदिशाला रिती.

गेली ती शुचिता, पवित्र झळके कोठोनि कांती तिथे ?
लावा दीपशतां मशाल उजळा, कर्पूर जाळा उठा,
घंटा घूर्ण पिटा, फुका मग फुका शंखा, नगारा पिटा—
थड्या ती मग वस्तुची ! सकळही कीं फोल छायाचि ते.

[प्रीतिज्योति विलासिनीच हृदया टाकूनि गेल्यावरी
सारी भूप्रमदावली मग झटो, पेटेल कां ती तिथे ?]
गेला जादु, पिशाच विश्व मग हें निस्सत्त्व छायेपरी;
इंदू इंदु न तो; पिशाच विधुचें ! तारे, रवी हीं भुतें !

“जातां मी रविचंद्र येतिल जसे तैसेच”—कां गे अशी
कांते, निष्ठुर बोलुनी हृदय हें फाडूनिया टाकिशी ?

देवास, ता. ३ ऑगस्ट १९०३]

५२. शुक्राची चांदणी

[सुनीत, वृत शार्दूलविक्रीडित]

शुक्राची मधु चांदणी लखलखे रम्या कुमारी वरी,
प्रतिस्निग्ध सलज्ज हा नयन का आरक्त, नील क्षणीं ?
झाली चंचल वृत्ति, संचर गमे झाला अशा लक्षणीं ?
वाटे ही रमणी वरोत्सुक असे झाली बहू अंतरीं ?

कोणाकारण ज्योत ही उजळली ठायीं हिच्या अंबरीं ?

कायावाङ्मनसा कुणा हृदय ही अर्पी अता कामिनी ?

शोभे निर्मल नील मंडप किती भास्वान् वऱ्हाडी जनीं !

कोणाकारण पूजनीं रत असे गौरीहराच्या तरी ?

प्रीती ही फुलली, अहा उसळला तद्वर्ण सारा नर्भीं !

झालें 'मंगल सावधान' रविशीं अंतःपटा सारितां,
दावा ती निरखोनिया मज सख्या, कोठे अता ती उभी ?

झाली लीन पतीत, सागरिं मुरे जैशी नदी भेटतां .

आहाहा ! सुखसागरांत मुरलें या मंगलीं त्या दिनीं .

[तेव्हापासुनि पाहिलें मज सख्या, सांगा पृथक् का कुणीं ?]

इंदूर, ता. १० एप्रिल १९०४]

५३. राजकन्या आणि तिची दासी

[जाति पतितपावन]

“ प्रेम त्यावर होतं तर मग तुमचं ना भारी ? ”

“ छे छे ! कसलं ? लेक नृपाची मी, तो व्यापारी ! ”

“ कुंवरजीस दावितां जवाहिर तो, तुम्हि त्यावरती
दृष्टि रोखिली स्नेहें वरचेवर हळु कां तर ती ? ”

“ छे छे ! भलतं ! खुळे, तयावर का रत्नावर ग ? ”

“ खुळीच मी, मज कशीं कळारीं मनांतलीं बिंग ?

बोलुं लागतां कान दिला जरि चपापलां स्वांतीं !

डोळ्यावरुनी गालीं कितिदा झणिं झळके कांती ! ”

“ कळेच ना मज, तुझ्याचा मनिंचे हे सारे चाले ! ”

“ खुळीस का मज शक्य नृपाच्या लेकिस जें जाले ?

तुम्हांस दावावया जवाहिर येतां कां त्याला

जा जा ! वदलां मुखें, न नयनें ? लालि खुले गालां ?

कां ओशाळ्या झालां ? लज्जित जणुं कवणा झालां ?

का पाण्याला रत्नाच्या का डोळ्यांच्या बोला. ”

“ कधि ग लाजलें ! कधी पाहिलं मीं तेव्हा खाली ?

नको जवाहिर म्हणुनि म्हणालें, जा ! कसली लाली ? ”

“ काय अताशा झालं तर मग तुमच्या जीवाला ?

कोमेजूं कां गाल लागले ?—तो येथुनि गेला !

उगिच बसोनी कां वाण्याला कान कधी देतां ?

उगिच कुणाचा भास होउनी किति फुगतां फुलतां ?

हात ठेवुनी दारावर किति वेळ उभ्या असतां ?

जणुं उघडिल कुणि दार ! गवाक्षीं कां हुंकित बसतां ? ”

“ कधि ग दिला कुणि कान ? कुणाला कधि ग भास झाला ? ”

“ कळेल कसं देउनि चुकतां हृदयचि दुसण्याला ? ”

“ घे घे सटवे, आळ घेशी तर भलता मजवरती !

जा म्हण, वसलं मन त्यांवर, चल, निघ येथुनि परती ! ”

६६ कंवराणीजी, कां रागवतां ? ही लोचट दासी—
क्षीण अवयवीं किति तरि खुलते छवि ही आतशी !

संचरलं तें वारं, स्मर कीं काय म्हणाति ज्याला,
बहार उसळे किति चहुकडे शरीरवेलीला !

खैरपूरच्या गुणवयरूपें योग्य कुमाराला
राणाजी ते देतां म्हणतां ' ना ' कां मग त्याला ? ”

“ खैरपूर किति धनाढ्य ! त्यांना योग्य अम्ही का ग ? ”

“ कंवराणीजी, किति लपवितां मन ? किति हीं सोंगं ?

किति भोळ्या तुम्हि ! खैरपुरेशचि ते, न व्यापारी,
वेष पालटुनि आले इकडिल बघण्या ही स्वारी. ”

“ काय पुन्हा ते खैर—तेच—व्या—का— कूबरजी ते ? ”

“ मी खोटी, मी सटवी लुब्री ? उर कां धडधडतें ? ”

इंदूर, ता. २३ जुलै १९०४]

५४. आनंदी आनंद !

आनंदी आनंद मुलांनो, आनंदी आनंद !
चहूकडे दशदिशीं दाटला आनंदी आनंद !

ध्रु०

आकाशीं आनंद वरी
भरे धरेवरि त्याचपरी,
गिरिशिखरीं तरुशिखरिं, घरीं

आनंदाचा सागर भरला ध्याच बुड्या स्वच्छंद.

१

फुलावरुनिया फुलावरि सुखें फुलपाखरुं ज्यापरी झुले,
तसें झुलाया तुम्हां उधळिलीं प्रभुजीनें चहुबाजु फुलें.

म्हणुनी उडतां बागडतां,
गरगरगर मंडळ धरितां,
सलील हासत गुणगुणतां

वस्तुमात्र आनंद दे, तुम्हां काय जगाचे फंद ?

२

झुळझुळ मंजुळ गातो निर्मळ झरा, युद्ध जुंपो तीरीं,
पंवा त्याची काय झज्याला ? जीवन तुमचें त्याचपरी.

घडामोड चाले जगतीं,
किति हसती, किति आरडती,
काय तुम्हां त्याची गणती ?

तुम्हि तुमचा आनंद अहाहा ! आनंदांतचि धुंद !

३

किति धडपडतों अम्ही कीं मिळो आनंदाचा लेश तरीं,
तंज्हां तज्हा किति करितों परि तो फसवि अम्हां मृगजळापरी.

अग्निरथीं त्याला बघतों,
शोधित तारांमधि फिरतों.
व्याप हाच त्या दडपीतो,

दिशाभूल हो अमुची, न मिळे आनंदाचा गंध.

४

पापशून्य, अति निर्मळ हृदयीं आनंदाला वास रुचे,
मंदिर सुंदर आनंदाचें हृदय म्हणोनिच तें तुमचें.

खोटी लज्जा, राग तसें
खोटें रडणें आणि हसें—
काय तुम्हां हें सर्व पिसें ?

आनंदति किति डोळे अमुचे बघतां तुमचे वृंद ?

५

गोड चिमुकल्या छबिल्यांनो, या अखंड आनंदांत वसा,
खरें गमावुनि उगिच वेगडी मुलाम्यास नच कधी फसा,

आनंदाचें दास्य करा,
बळकट त्याची कसा धरा,
मग न त्याला वाण जरा,
सकल मनोरथ पुरवो तुमचे आनंदाचा कंद !

६

इंदूर, ऑगस्ट १९०६]

५५. क्षिप्रा-चमळासंगम

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

या क्षिप्रा-चमळा परस्पर कशा आलिंगिती धावुनी !
आला हा गिरि आडवा, बघ कशा याला त्रिधा भेदिती !
याचे हे तुकडे तटांवर, तसा मध्ये त्रिकोणाकृती
होवोनी तट भव्य उंच दिसती; शोभा प्रिये, हो दुणी.

आता मूक उभे पुकार करिती साय्या जगालागुनी

“ प्रेमाचें भरतें अनावर ! बघा ही आमुची दुर्गती ! ” ?

आहाहा किति रम्य संगम ! गमे श्री-शारदा भेटती,
किंवा या भगिनीच गीति-कविता आसक्त आलिंगनीं—

सांगूं याहुनि काय ? भिन्न कुलिंगे पावोनिया संभवा
 तूं मी ज्यापरि भेटलों मिसळलों, गे एक झालों सखे.
 येथे रम्य गभीर भीषण अशा या सृष्टिच्या वैभवा
 वाटे शांति भुलोनिया पसरली, ती ही निजे का सुखें ?
 आरोळ्या पिटतों मृदें शिशुपरी नाचोनि मी या स्थळीं,
 संवादीच गभीर, खोल घुमते आरण्य शब्दावली.

इंदूर, ता. १३ मे १९०७]

५६. हे कोण गे आई ?

[छंद जीवनलहरी]

नदीच्या शेजारीं
 गडाच्या खिंडारीं

झाडांच्या ओळींत
 वेळूंच्या जाळींत
 दिवसां दुपारीं
 जांभळी अंधारी—
 मोडकें देऊळ
 त्यावरी पिंपळ,
 कोण गे त्या ठायीं
 रहातें गे आई ? १
 चिंचांच्या शेंड्यांना
 वडांच्या दाढ्यांना
 ओढोनी हालवी
 कोण गे पालवी ?

कोण गे जोराने
 मोठ्याने मोठ्याने
 शीळ गे वाजवी
 पाखरां लाजवी ?
 सारखी किति वेळ
 ऐकूं ये ती शीळ ? २
 वाळलीं सोनेरी
 पानें गे चौफेरी
 मंडळ धरोनी
 नाचती ऐकोनी
 किति मीं पाहिलें
 इतकेंची देखिलें,

झाडांच्या साउल्या
नदींत कापल्या
हाका मीं मारिल्या,
वाकोल्या ऐकिल्या.

३

उरांत धडधडे,
धावतां मी पडे,
पळालों तेथून—
कोण ये मागून ?

४

इंदूर, मे १९०७]

५७. रासमंडळ गोपीचंदन—

[जाति पतितपावन]

राऽसमंडळ गोपीचंदन तुलसिकि माला जय् !

ध्रु०

अफाट पसरे वाळवंट बहु यमुनातीरीं जें
तिथे गाउनी नाचे कान्हा गोपाळांसंगें,
यमुना देई सूर तयां, वन कांठावर रंगे;
तें गाणें गावोनि नाचुं या देवहि गाती जें.

१

हिरवें हिरवें गार शेत हें सुंदर साळीचें
झोके घेतें कसें ? चहुकडे हिरवे गाळीचे
लांब पसरले या ओढ्याच्या कांठाकांठाने.
खळखळ सळसळ मिसळे मिळवूं या अपुलें गाणें.
त्या ओढ्याला त्या शेताला लाटा किति येती,
ओळी त्यांच्या एकामागुनि एक लांब जाती;
त्यांसह लाटा आनंदाच्या करिती मनिं थय् थय् !

२

पिवळें तांबुस ऊन कोवळें पसरे चहुफेर,
ओटा नेई सोनें वाटें वाहुनिया दूर.

झाडांनीं किति मुगुट घातले डोकिस सोनेरी,
अहाहा ! पहा तर सोन्याचा गोळा तो क्षितिर्जी !

३

सोनेरी मळमळी रुपेरी पंख कितीकांचे,
रंग किती वर तज्हेतज्हेचे इंद्रधनुष्याचे !
अशीं अचल फुलपाखरें फुलें सालिस जणुं फुलती,
साळीवर झोपलीं जणूं का पाळण्यांत झुलती.
झुळकन् सुळकन् इकडुनि तिकडे किति दुसरीं उडती,
हिरेमाणिकेपाचू फुटुनी पंखचि गरगरती.

उडूं बागडूं, नाचूं गरगर फिरूं चला मौजें !

४

उद्या सकाळीं मुलेंमुली त्या खेड्याहुनि येतां
येथे मंडल गोल उमटलें कुरणावर बघतां
टकमक बघतिल परस्परांना, कौतुक हें केवी !
म्हणतिल येथे नाच नाचल्या रात्रीं वनदेवी.
पहा पाखरें चरौनि होती झाडांवर गोळा,
कुठे बुडाला पलीकडिल तो सोन्याचा गोळा ?

वाज्यापरि या चलूं घराला नाचतची थय्थय् !

५

५८. आईकडे न्या !

[जाति भूपति]

कोवळीं फुलें वाळलीं कोवळ्या गालीं;
 ' मज आइकडे न्या ' म्हणे, आसवें आलीं.
 उरिं धरा, कांहीही, करा, न हासे-खेळे;
 ' मज आइकडे न्या ' ! असें सोनुलें बोले.
 चहुकडे घेउनी कडे फिरविलें त्यास,
 ' मज आइकडे न्या ' खळचि नसे तोंडास.
 ' सोनुल्या, छान बाहुल्या आणि घे घोडे '
 ' मज आइकडे न्या ' गोष्ट न अपुली सोडे.
 ' खाउ घे, रहा पण उगें ! किती समजावूं ? '
 ' मज आइकडे न्या ' म्हणे-काय त्या खाऊ ?
 माउचीं, चिऊ-काउची कहाणी सांगे
 ' मज आइकडे न्या ' एक, पाठिला लागे.
 काउचीं, गाउ-बाउचीं गाइलीं गाणीं;
 ' मज आइकडे न्या ' मनीं न दुसरें आणी.
 ' किति लांब मुला, तें गाव जिथे गेली ती '
 ' मज आइकडे न्या ' गोष्ट एक पहिली ती.
 ' वाकड्या मधे टेकड्या, नद्या, किति रानें ! '
 घे ऐकुनि, ' आइकडे न्याच ' परि गाणें.

किती किती योजिल्या रिती तया रिश्नवाया !
 ' मज आइकडे न्या ! ' दुसरें सारें वाया.
 भगवान ! वांचती प्राण कसे तरि त्यांचे
 जग सोडुनि जाती आइबाप हे ज्यांचे ?

इंदूर, ता. १८ जून १९०७]

५९. तर मग गट्टी कोणाशीं ?

[जाति मौक्तिकमाला]

“ तुझ्या गळां माझ्या गळां गुंफूं मोत्यांच्या माळा—”	“ तुज पगडी मज चिरडी ! ”
“ ताई, आणखि कोणाला ? ”	“ आणखि शेला कोणाला ? ”
“ चळ रे दादा चहाटळा ! १	“ दादा, सांगूं बाबांला ? ”
तुज कंठी मज अंगठी ! ”	“ सांग तिकडल्या स्वारीला ! ३
“ आणखि गो ऽफ कोणाला ? ”	खुसूं खुसूं गालिं हसूं—
“ वेड लागलें दादाला ! ”	वरवर अपुले रुसूं रुसूं ! ”
“ मला कुणाचें ? ताईला ! ” २	“ चल निघ, येथे नको बसूं ”
	“ घर तर माझें तसू तसू. ४

कशी कशी

आज अशी

गम्मत ताईची खाशी ! ”

“ अता गडी फू दादाशीं ”

“ तर मग गट्टी कोणाशीं ? ”

इंदूर, ता. २० जून १९०७]

६०. शिशुवंचन

[जाति भूपति]

“ जाउनी तिला येथुनी दिवस किति झाले !
बोलवा आइला दादा ! ” म्हणती बाळें.

किति सरळ बोल हे विमल मधुर वदनाचे !
कां विकल होय मग बाप ? काय त्या बोचे ?

ठेवुनी झणीं लेखणी कां मुलां पाही ?

हा अवचित दचकुनि जणूं डसे या कांही !

परि फिरुनि तेच आजुनी घोकती बोल,

“ बोलवा आइला ” सुटे तयाचा तोल.

झडकरी उठोनी धरी उरीं बाळांला,

वरिवरी चुंबितो, पिसें लागलें थाला.

वरिवरी घट्ट उरिं धरी, करें कुरवाळी

ते कुरळ केस—कां मोह असा या काळीं ?

परि काय तयाचें हाय सुग्ध बालांस ?

पुनरपी तेंच हो, काय करावें यांस ?

कोंबितो उरीं परत तो उसासे अपुले,

त्यां अंकीं घेउनि सकंप कंठें बोले:—

“ कां म्हणुनि आज ही फिरुनि आठवण झाली

सोनुल्यांस माझ्या तिची अशी या कळीं ?

तिजविणें कांही का उणें असे छबिल्यांस ?

मग खंत तिची कां अशी वरें तुम्हांस ?

न्हाणितों, जेवुं घालितों, करविं अंगाई,
मग तुमची आई मीच, म्हणा मज आई. ”

“ तिजविणें कशाचें उणें ! पण तुम्ही दादा ! ”
तीं म्हणती, “ दादा, बाजू अपुली साधा. ”

“ येईल कधी घेईल अम्हांला आई ?
हा घेईल पापा ? देई दुधाची साई ? ”

किति मधुर मधुर किति अधर ? मधुर ते बोल
परि उरीं बोचिती सुरी पित्याच्या खोल.

तीं दीन माउलीवीण मुलें पाहोनी
भडभडेल हृदयीं असो दगड का कोणी !

मग बाप कसा तो ताप हे प्रभो, साही ?
घन मोहतमीं बुचकळे, काय नवलाई ?

चुंबुनी, बळें हासुनी पिशापरि हास
तो म्हणे ‘ उद्या येईल आइ हो खास ! ’

हे पूर्ण उमटले जों न उब्द बाहेर,
तों थरारलें घर आनंदें चौफेर.

ज्यापरी झरा गिरिवरी खदखदा खिदळे,
तो अहेतु सेरावैरा गोंदू उधळे.

ज्यापरी सराच्या उरीं थाटते लोट
त्यापरी शांतिच्या बागडण्याचा थाट !

“ येईल, उद्या घेईल आपणां आई;
मग दिवस मजेचा खरा उद्यांचा ताई ! ”

“ मी अधी देइनच तधी आइला पापा,
मग खुशाल दे तूं ! ” अशा चालल्या गप्पा.

“ किति किती अता गम्मती सांगुं आईला ! ”
यापरी चिमुकली शांति वदे भाईला.

अज्ञान मुलें तीं सान, अनृत त्यां कसलें ?
त्या मनोराज्यसुखि दंग जाहलीं अपुलें.

अज्ञान बापही कां न ? अरेरे देवा !
कां दिधला दुःखद बुद्धिसुखाचा ठेवा ?

स्वप्नांत राज्यसौख्यांत मग्न बहु असतां
किति मरण बरें हो अवचित सर्पें डसतां ?

नाचती मुलें साच तीं, सकल हा थाट—
पक्कान्न चितेवर शिजवुनि भरलें ताट !

तो उभा, तों फुलें प्रभा उषेची सदनीं,
अंधार कोंदला उरिं, पसरे तो वदनीं,

तीं स्वैर मुलें चौफेर गरगरा फिरती,
गरगरा फिरे तो भोवण्यांत जणुं सरितीं.

तीं फुलें पाहिलीं मुलें प्रमोदें फुललीं,
हा उभा अचंचल, वृत्ति कुणिकडे झुकली ?

गतकाल सकल तत्काल बालसा जागे,
घनतमीं शुक्रसा प्रगटे, झळकूं लागे.

पातली सती त्या स्थलीं मनोमय युवती
ती नभोद्योति लखलखे उषेची मूर्ती !

धावोनि मुलें उचलोनि धरिल हातांनी
 तों ' आई ! आई ! ' ये कोलाहल कार्नी.
 ज्यापरी सुखी केसरी तरुतळीं निजला
 खडवडोनि धावे शर अवचित जरि रुतला;
 त्यापरी स्वप्नसुंदरीं सुखीं तो मग्न !
 असतांना होई अवचित उर तें मग्न !
 टाकितो लांब लांब तो पाउलें आता,
 घे अहेतु फेज्या;—हाय पळाली कांता !
 " ती उद्या तरी होउं घा अता लवलाही ! "
 आक्रोशुनि म्हणती बालें, " आई आई ! "
 निर्झरी गिरीच्या उदरिं कोंडली असतां
 सळसळोनि उसळे स्थळ तिजला सापडतां;
 कोंबिले, उगमिं दाबिले अश्रु आजोनी
 खळखळोनि गळती बालवचन परिसोनी.
 धुमसतो अग्नि आंत तों होय मग भडका,
 वरिवरी उसासे भरी, येउनी हुंद्का.
 धावुनी मुलें तत्क्षणीं उरीं तो धरितो,
 " ती अताच गेली येउनि " त्यांना म्हणतो.
 " अघनिधी जाहले अधी करीं या धीट;
 मी विपाक त्यांचा भोगावा हें नीट !
 चिमुकलीं मुलें सोनुलीं विमल निष्पाप—
 हे दीनदयाळा, तयांस कां हा ताप ? "

६१. गतकाल

[जाति पतितपावन]

मध्यरात्रिच्या निवांत समयीं रे माझ्या हृदया,
 गत घटिकांतुनि किती भटकशिल सांग अता सखया.
 गतकाळाचें श्मशान यापरि जागवितां घटिका
 भुतें जागतिल, मुखें वासतिल, खेळ परी लटिका,
 निज निधनीं निधनातें नेलीं आशांसह रत्नें,
 वदनीं त्यांच्या दिसोत; मिळतिल काय अशा यत्नें ?
 सस्मित वदनें, धवल दंतही, कुरळ केश भारीं;
 मधुर मनोरम नयन, विकसली गालांवर लाली.
 प्राणाहुनिही प्रिय हीं रत्नें मृतघटिकावदनीं
 दिसतिल तुजला, गोष्ट खरी परि मिळतिल का बघुनी ?
 किं बहुना तें हसणें, रुसणें गोडहि ते बोल
 दिसतिल नयनीं, श्रवणीं येतिल, सर्व परी फोल !
 ऐंद्रजालिकें पेढे केले, मुखिं होती माती;
 मृतघटिवदनीं तैशीं रत्नें, दुःखचि ये हातीं
 गेल्या गेल्या आशा, पडल्या भस्माच्या राशी,
 त्यांवरि घिरव्या घालुनि ये का कांही हातारीं ?
 मनोराज्यसम दृश्य मधुर तें परी भासमान,
 परिणामीं हें कासावीसचि करिल तुझा प्राण.
 सोड सोड रे नाद त्याचा यास्तव तूं सखया,
 बघूं नको माघारा, पाहीं आगामी समया.

काळाच्या गर्भात असति ज्या अजात घटि अजुनी
 तयांकडे बघ सख्या, अता तूं आशाळू नयनीं.
 मृतघटिकांही नेलें तें तुज आणुनि देतिल त्या,
 हताश होऊं नको फसुनिया नादीं तूं भलत्या.

इंदूर, १९०८ (?)]

६२. अंधारांतून डोकावणारीं मुखें

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

रात्रीं शांत निवांत विश्व वश हें निद्रेस झाल्यावरी
 निद्रा घालित झाप ये मजवरी, तीतें दुरी सारुनी
 काळाचा पडदा वरी उचलुनी गाढांधकारांतुनी
 पर्यकाभवती मुखें प्रकटती निश्शब्द जादूपरी.

दादा, एक म्हणे; दुजें प्रिय सख्या; बाळा तिजें; यापरी
 प्रेमें बोलविती मला रिझवुनी तीं मूक संबोधनीं;
 पर्यकावरुनी मला उचलुनी गाढांधकारांतुनी
 मंत्रें मोहुनि पाडुनी भुरळ तीं नेती क्षणार्धीं दुरी.

विश्वातें गिळितां तमें उजळिती जी ज्योति तीं अंतरीं,
 तेणें विस्मृति—अंधकार जळतां, शांत प्रभा फाकुनीं
 जी रम्या गतसृष्टिं दृष्टिपार्थिं ये तीमाजि संचारुनी,
 मी माझ्या मृत संसृतींत मिसळें एका क्षणाभीतरी.

आहाहा ! गतसृष्टि सोडुनि जडीं सृष्टींत या येउनी
 देवा, तीं गुज सांगतील निज का केव्हा मला भेटुनी ?

इंदूर, १९०८ (?)]

६३. काळेभोर विशाल केस

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

काळेभोर विशाल केस रुळती तीच्या नितंबावरी;
 तैसें भाळ विशाल गौर झळके चंद्रापरी तें तिचें;
 ते डोळे नच छे ! विलासगृह कीं माहेर चिच्छक्तिचें;
 किंवा काव्यलतेवरी उमळलीं हीं दोन पुष्पें तरी.

श्री ही केवळ का वसंतऋतुची येई नटोनी खरी;
 किंवा मूर्तिमती प्रभात उमले; कीं फाकली पौर्णिमा;
 प्रीतिज्योतिच काय ही उजळली; कीं शारदा, कीं रमा ?
 वाटे ही रचितां, विहार कविता चित्तीं विधीच्या करी !

काळा, लावुनि तूं तुझी कलम या रूपास याऊपरी
 रेखामात्र उणेंअधीक करुनी नाशूं नको पूर्णता;
 गालीं ज्या खुलती छटा वितळती, साश्चर्य त्या पाहतां
 वाटे साठविलें कळे न किति तें सौंदर्य या अंतरीं.

पापाची स्मृति राहिली जर नरा पाहूनि ही सुंदरी,
 धिग्धिक् ! त्या कळली अगाध हरिची नाहीच कारागिरी !

गुदरखेडा, फेब्रुवारी १९१९]

६४. पन्नास वर्षानंतर

[जाति मुद्रिका]

तू हुवेहूब साउली त्याच मूर्तिची
हरपली दिवंगत झाली जी मूर्ति साउली तिची,
भटकतां विदेशीं दीन हीन जी मुली,
काधिकधी मनोमय ऐशा स्वप्नभूमधे भेटली.

[संपला दिवस, गे अता सांज जाहली;]
काधि घोर रात्र ये ऐशी हुरहूर जया लागली,
त्याचिया उषेचें चित्र, तया दाविशी !
का जन्मभरी रचिली गे ती घडी अंति मोडिशी ?

तें विकसित कमलापरी त्रिंब, ती प्रभा
सौवर्ण शरांसम हा हा ! ते किरण झोंबती नभा;
तें हरित पल्लवांतील मंजु कूजन,
उघडणें नयन वेलींचें, तें त्यांचें आंदोलन !

आवरीं, आवरीं मुली ! जाइं निर्दये !
जाईल जीव हा माझा पाहतां चित्र तें बये !
लाविलें दार जखडोनि, कुलुप घातलें,
तें वाद्य उघडुनी हा हा ! कळ फिरवूं मन धावलें.

गत सूर ऐकतां भान न उरलें मुली,
जा ! पुरें करीं तव माया, हा हाय हद्द जाहली !

चळ भरला म्हणशिल मला खरें तें मुली,
विसरुनि मला मी गेलों पाहूनि तुला या स्थळीं.

बालार्क-किरण हे तुला न्हाउं घालिती,
या संध्याभेसुर छाया चहुकडे मला घेरिती.

चढणीवर पाउल तुझे, उतरणीवरी
भरभरा पाउलें माझीं पडतात सावरीं तरी.

तुज मंडोळ्या प्रीतिच्या शोभतीं, परी
वाकळीं मृताशाभारें वाहुनि त्या पाठीवरी.

यापरी कोण तूं, कोण मीहि आठवें;
जें मेलें गेलें त्याचें भूत गे कशाला हवें ?

जा ! जाइं इथोनी, सुखें मरुं दे मला,
या लीला त्यास्तव राखीं जो प्रीतिमदें झिंगला.

परि दया करीं त्यावरी जया भेदिशी;
नच हत्या करि कवणाची, बघ दशा होय मम कशी ?

तूं नांत जिची गे पणतू होउत तिला ?
रडणार कोण मजसाठी ? नशिवास नर्क ठेविला !

गुदरखेडा, मार्च १९१०]

६५. निःशब्द आत्मयज्ञ

[जाति पतितपावन]

कधी भेटतां एकांतीं ती नाहि कुणा दिसली,
कधी बोलतां परस्परांशीं नाही पाहियली.

दृष्टादृष्टहि परस्परांची जरी कधी झाली,
कधी न लवलें पातें, न कधी छटा दिसे गालीं.

कधी निमंत्रित भोजनास तो घरीं जरी आला
हर्षविषाद न कधी तिच्या तो शिवला चित्ताला.

गौर मनोरम रूप तयाचें, लाजावें मदनें;
 मोहित सारे, परि न बघे ती एकवार नयनें.
 तो दीनांचा कनवाळू जें भरोनिया डोळे
 “ या विधवांवरि दया करा हो ! ” कळवळुनी बोले.
 कानोसा घेतांना भासे एक दिवस बसली,
 परि पाहुनि मज शांतपणें ती निघोनिया गेली.
 कंपित हस्तें लेख लिहित ती नाही कधि दिसली,
 वेळिं अवेळीं वळचणींतुनी नाहि पुडी पडली.
 तरी सकाळीं एक दिवस मज तिच्या अंगुलीला,
 डाग दिसे शार्ङ्गाचा; कागद तुकडे झालेला,
 त्याच अंगुलीवरी परि दिसे फोडहि आलेला,
 कधी पोळलें बोट कशाने ठाउक देवाला !
 अंधरुणावरि कधि रात्री नच दिसली बसलेली,
 तरी कधिकधी उशी तिचेची दिसली मिजलेली.
 कोंदण हरपे, दीन हिरकणी कोपण्यांत लोळे,
 असें वाटलें मज दगडा कधि बघुनि तिचे डोळे.
 ती चंद्राची कोर, जिला हो लाजावें रतिने
 कळाहीन लागली, दिसाया हाय काळगतिने !
 हळूहळू ती गळू लागली, गाल खोल गेले,
 ज्वरें जीर्ण त्या कोमल हृदयीं ठाणें बसवीलें.
 किती वेळ तो समाचारही ध्यायाला आला,
 नयनीं त्याच्या काळजिचा कधि भास मला झाला.
 डाक्टर झाले, हकीम झाले, वैद्यहि ते झाले,
 निदान होय न कुणा, कुणाची मात्रा नच चाले.

“ दीनदयाळा मरणा, सोडिव ! ” जपोनि जप हाय !
 कारुण्याची मूर्ति मावळे, थिजला तो काय !
 अकस्मात त्या क्षणापासुनी अदृश्य तो झाला,
 कोठे गेला, काय जहालें, ठाउक देवाला !

गुदरखेडा, १९१० (?)]

६६. प्रातभूमीप्रत

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

जन्मा येउनिया कुशीं तव; तुझ्या स्कंधीं उरीं वाहुनी
 प्रेमाचा नच गोड शब्द वदलों केव्हा तुला आजुनी
 नाही एक विचारही अजुनिया त्वत्सेवनीं योजिला;
 ऐशाला म्हणशील काय मजला तूं सांग मे आपुला ? १

जे त्वत्पुत्र उदारधी झिजविती काया तुझ्या सेवनीं;
 जाळायानिज पोट ही शिणविली वाणी तयां निंदुनी;
 व्हावा तोष धन्यास यास्तव सदा मी हासलों त्यांजला,
 आता तूं कुरवाळशील वद का ऐशा कुपुत्रा मला ? २

‘ खोटी ही दुबळी, गुलाम, भरला वृद्धापकाळीं चळ,’
 ऐसा दोष दिला तुला वश परां होवोनिया केवळ;
 आता हें स्मरतां मना हळहळे तें; मे गळा दाटला—
 डोळे तूं पुसशील काय पदरें घेवोनि अंकीं मला ? ३

जें त्वा जीवन हें दिलें, सकळ ही सत्ता तुझी ज्यावरी
 जातां तें परसेवनीं न तिळही संकोचलों अंतरीं;
 धिग्धिग् जीवन हें ! असें मन अता धिक्कारितें मे मला,
 त्यातें तूं धरिशील काय हृदयीं पान्हा फुटोनी तुला ? ४

[आहाहा ! सुत ते असिन्नत जई त्वत्सेवनीं पाळितां
 धैर्याचे गिरि ते कधी न डगले आकाशही फाटतां,
 नेतां त्यास दिगंतरास फुटला आई, उमाळा तुला—
 डोळे तूं पुसशील का निज, यमें नकास नेतां मला ?] ५

गुदरखेडा, १९१० (?)]

६७. आलें तुझ्या रे दारीं नृपा

[राग भैरवी]

आलें तुझ्या रे दारीं नृपा, घालीं भिकेला करिं रे कृपा ! ध्रु०

नांव ऐकुनी तुझे ज्ञानिया जनार्दना,
 वाट दूर चालुनी जनिस घातली न का ?
 आलें उपाशी थकुनि भागुनी. १ केला कुबेरापरि न का तुका ? ४

मूठ घालितां मला मीच काय एकली
 हीन दीन याचका दारिं तुझ्या येउनी
 भांडार सारें रितेंच होय का ? २ जाईन विन्मुखी निराश होउनी ? ५

ताट दाटलें तुझे घाल घाल रे नृपा,
 अन्न त्यांत राहिना, वेळ काय लाविशी ?
 उच्छिष्ट घालिं रे उपाशि या जना. ३ जीव चालला, किती अंत पाहशी ? ६

प्रतापगढ, १९१८]

६८. रे चेटक्या !

[जाति पतितपावन, राग यमनकल्याण]

नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या, जारिण मी ठरलें.

धु०

नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या, जारिण मी ठरलें

इहपरलोकां आंचवलें रे, तोंडघशीं पडलें,

सोंगाला भाळलें तुझ्या रे, नेणुनि रूप खरें;

भोळि भुरळलें छायेला रे, फसलें प्रेममरें.

सासु सासरे नणंदा जावा

परोपरीने धरिती दावा,

तुझाहि अजुनी न कुठे ठावा, न हें न तें घडलें.

१

काधि चंद्राच्या मिषें घालिशी डोळा मजवरती.

काधि ताच्यांच्या मिषें घालिशी कटाक्ष तीव्र अती,

प्रेमकलहिं तूं रागावुनि काधि सूर्यमिषें बघशी

लाल शाल घालोनि काधिकधी उषामिषें हसशी,

करणी करुनी यापरि हरिलें

मन माझें तें, बहु चाळविलें;

खरें रूप परि काधि न दाविलें, कपटचि आचरिलें.

२

कामातुर मी सैराचैरा दाहि दिशा फिरतें,

पाठ पुरवितीं भुतें तुझीं रे, तुजला अंतरतें,

या दारीं त्या दारिं पाहिलें, कोठे दडलाशी ?

इथे हुंकितें तिथे हुंकितें, असुनि न कां दिसशी ?

लाज सोडिली, भीड मोडली,

परोपरी बोलणीं साहिलीं,

वण वण करितां कुडी भागली, मन हें बावरलें.

३

यापरि आता किती गांजशिल ? करिशिल किती चाले ?
 पुरे सोंग हें ! पुरे खेळ हे ! मन हें कंटाळे,
 सत्त्व पाहणें पुरे ! परीक्षा पुरे अता सखया ?
 पाटाचा सोहळा लाभुं दे, आता ये सदया !
 नाक घासतें, पदर पसरितें !
 निजरूपीं ये किती आळवितें !
 प्राणचि नातरि देइन परते ! काय जर्गी उरलें ! ४

प्रतापगढ, १९१८ (?)]

६९. प्रभु, तुज कवणेपरि ध्याऊं ?

[जाति अंजनी, राग परज]

प्रभु तुज कवणेपरि ध्याऊं ?

ध०

नामातीता तुजला स्वामी
 संबोधूं मी कवण्या नामीं ?
 किती असलों जरि सेवाकामी
 केवि तुला सेवूं ? १

चिद्धन तूं, ही जड मम वाणी;
 सुख तूं ही दुःखाची खाणी;
 अनंत तूं, ही सांतचि गाणीं,
 कैशी तव गाऊं ? २

रूपातीता रूपमूढ जन,
गुणातिरिक्ता गुणग्रस्त मन
केवि अर्चित्या ध्याइल चिंतुन ?
कैसा तुज लाहूं ?

३

अपार तूझे अगम्य वैभव,
हीन दीन मी मायासंभव,
कसे आळवूं नाथ, चरण तव ?
तेज कसे साहूं ?

४

नामरूपाचा दृश्य पसारा
अवाढव्य हा अपार सारा !
बावरलों, किति सैरावैरा
मृगापरी धावूं ?

५

घनतिमिरीं मी बालक तान्हें
प्रकाशार्थ अति केविलवाणें
हात नाचवीं, टाहो जाणें,
केवि हृदय दावूं ?

६

माउलिला तुजला प्रभुराया,
चुकलों ! लागें आर्त रडाया;
लावशील का कधी उरा या ?
कोठे तुज पाहूं ?

७

७०. रे मानसहंसा !

[जाति उद्धव]

रे मानसहंसा माझ्या, उड्डाण तुझे अनिवार;
 वायूहुनि तेजाहुनिही गति तुझी तरल ती फार
 त्रैलोक्यां गमन तुझे रे, कोठे न तुला अटकाव;
 रविकिरण न शिरती जेथे तेथेहि तुझी रे धाव.

क्षणिं नभीं क्षणीं पातालीं,
 दशदिशांत एके कार्णीं,
 कधि शांति न ठावी झालीं,
 घेईल वीजही हार. रे०

१

सामर्थ्य अतर्क्यचि तूझे, महिम्यास तुझ्या नच पार,
 सुख व्हावे मजला म्हणुनी विश्वांत तुझा संचार.
 आणिशी सुरासुर सकलां करुनिया त्यां बेजार.
 विश्वांति न माझ्या कार्मीं, मजवरी किती उपकार !

सूर्यही चितारी केला,
 केलेस फरास विजेला,
 सारथी रथीं अग्नीला,

परि यांत काय रे सार ? रे० २

घालिशी हमामा कां रे ? विश्वांत कुठे सुखलेश ?
 पतिवीण पसारा सारा हा फुका ! करिंशि कां क्लेश ?
 कारागृहिं कल्पलताही लावितां सुखाशा वाया !
 बाजार मांडिला का रे ? निर्जावि भुते ही छाया !

प्रिय सखा जिन्हाळा माझा
विश्वाचा साऱ्या राजा,
अंतरलें त्या पतिराजा—

त्यावीण काय संसार ? रे०

३

कालाच्या तीरावरुनी, मरणाच्या वेशीहून
घेउनी भरारी हंसा, अज्ञातीं जाय शिखन;
प्रिय सखा पहा जा माझा प्राणाचा माझ्या प्राण,
तरि दूत खरा तूं हंसा, तरि खरें तुझे उड्डाण !
जा निरोप त्याला सांगे, जन्माची सांग कहाणी—
“ विरहानल जाळी सखया, वार्ताहि न कोणी आणी.

मी राणी या विश्वाची
जाहलें भिकारिण साची
विपरीत गती कर्माची,

विपरीत कसा व्यवहार ! ” रे० ४

“ दिन गेले, वर्षे गेलीं, लोटलीं युगेही नाथा;
तळमळें वियोगीं सखया, पाहशी अंत किति आता ?
विसरशी कसा दासीला ? अपराध काय तरि झाला ?
कोणास शरण मी जाऊं ? कथुं दुःख तरी कोणाला ?

प्रार्थितें हात जोडोनी.
बहुवार पदर पसरोनी,
शांतवीं अता भेटोनी !

तुजवीण कोण आधार ? ” रे०

७१. अनंत-स्तोत्र

[वृत्त सौदामिनी, राग मालकंस]

अनंता तुझे गोल, तारे तुझे,
तुझे रूप ब्रह्मांड सारे तुझे.
तुझी ही कृती रे मनोमोहना,
अहोरात्र गाई तुझ्या गायना.

१

तया मूक गानें मना मोहिलें,
जगन्नायका, वेड कीं लाविलें;
नुरे भान मी स्वाधिकारा भुलें;
भरूं लागलों सूर वेडे खुळे.

२

मदीं त्या तुझे रूप गाऊं धजें,
स्वयंदीपका दीप दावूं सजें;
न द्यावा जिथे पाय तेथे दिला,
बहू लाजलों भान येतां मला

३

तुझे लाडके रे, तुझे लाल जे
वृथा स्पर्धण्या त्यांसवें मी धजें;
करोनी दया रे दयासागरा,
क्षमस्व प्रभो, या तुझ्या लेकरा.

४

अहो भाग्य माझें जरी या सुरीं
सहस्रांश त्या गीतिची माधुरी !
तरी हे त्वदंघ्रीं समर्पीं हरी !
रुची हें तुला स्तोत्र, घे आवरीं.

५

७२. सामाजिक पाश

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

प्रेमोत्कर्ष मनें परस्पर जयीं आकर्षितो भूवरी

तेव्हा काय घडे महाकविसही तें ये कसें सांगतां ?

जन्मा प्रेमिजनाचियाच बघणें जाऊनिया तें स्वता;

बंधेला प्रसवाचिया वद कळा कैशा कळाव्या तरी ?

माळा व्याकुळ ही गळ्यांतिल करी, होई पळाचें युग,

सांगूं काय अफाट ये जरि नदी दोघांमधे आडवी,

उत्कंठा ढकली पदोपदिं पुढे, प्रीती उडी घालवी,

ओढोनी जणुं का लगाम फिरवी भीती तयांना मग.

आशा, प्रीति फळा न येउनि जरी मृत्यूच नेई लया,

हा हा हा ! मग काय दुर्गति घडे योगें उरे त्या उरीं

होवोनी भडका हलाहलविषें सांगूं कसें तें तरी ?

देवा रे, जगतांत शांतविल का दाहास कांहीहि या ?

साज्या रौरवयातना पुरवती, दुःसह्य ही दुर्गती !

वैज्यालाहि न दे हरी ! कुणि तरी पाडील का विस्मृती ?

प्रतापगढ, ता. २९ फेब्रुवारी १९२०]

७३. कोठे शांति, तुझा निवास ?

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कोठे शांति, तुझा निवास ? वसशी तूं प्रीति, कोठे ? सुखा,
कोठे मंगल धाम रे तव ? धरा कीं स्वर्ग पाताळ कीं ?
लोकीं अन्य निवास का ? पडतसे छायाच येथे निकी,
ताज्यांचा पडतो प्रकाश धरणीभागीं तसें हेंहि का ?

विद्युद्दीप, हिरे, विमान, अथवा तारा, सिनेमांतरीं
किंवा कांचन—कामिनींत वसतां ? तारुण्य बाल्यांत कीं ?
देव्हान्यांत मनाचिया पड्डतां गंभीर निद्रासुखीं ?
धुंझूं मी कवणे स्थळीं ? कुणि सखा दावील का हो तरी ?

किंवा केवळ अर्थशून्य असती हे शब्दची पोकळ
। जैसें सुंदर नील हें नभ दिसे अस्तित्व नाही परी ?
' शोधूं जा तरि दूर दूर पळती हीं चक्रावाकापरी
किंवा ही मृगतृष्णिका फसविते भोळ्या जनां केवळ ?

चाले नित्य अकांडतांडव इथे शोधार्थ यांच्या फुका,
देवा, तूं निजलास का ? तुज दयामाया मुळीं नाहि का ?

प्रतापगढ, ता. ४ मार्च १९२०]

७४. शांतिनिवास

[प्रेमासाठी तळमळणारी विधवा ' सामाजिक पाशा ' पायीं ' निःशब्द आत्मयज्ञ ' करिते तेव्हा तिच्याविषयीं अगाध सहानुभूति बाळगणारा तो तरुण दुःखाने होरपळून जातो. शांति, प्रीति आणि सुख हीं कोठे आहेत, का हे ' पोकळ शब्दच ' आहेत हें शोधून काढायला तो गिरिगव्हरवासी होतो. त्याचें वसतिस्थान त्याच्या एका मित्राला—आत्मयज्ञ करणाऱ्या विधवेच्या भावाला ठाऊक असतें, पण त्याच्या दुसऱ्या एका मित्राला ठाऊक नसतें; आणि तो तर आपल्या अदृश्य झालेल्या मित्रासाठी तळमळत राहतो. मित्राच्या दर्शनाने नाही तर निदान त्या पुण्यात्म्याचे शब्द ऐकून तरी त्याला विश्रांति मिळावी म्हणून त्याचा मित्र त्याला गिरिमुखभाषणाचा चमत्कार अगदी मुकाट्याने पाहण्यासाठी म्हणून घेऊन जातो. तेथे त्या प्रशान्त स्थळीं गिरिमुखांतून निघणारा स्वर कोणाचा हें तो ओळखतो. गिरिमुखांतून निघणाऱ्या शब्दांचा इत्यर्थ एवढाच की, हे प्रभो, ' तव सहवासीं शांति खरी, सुख खरें, खरी प्रीती '—

‘ बळकट धरिली कास तुझी हरि, आता करितील

षड्पु माझे काय ? यमाचे पाशाहि तुटतील . ’ —माधवराव पटवर्धन ।

[जाति पतितपावन]

“ नितांत झाली शांत निशा ही; गगनाच्या प्रांतीं
गिरिशिखरीं, तरुशिरीं, धरेवरि पसरे ही शांती.
चांदीची चंद्राची नौका क्षीरसागरांत
मूक कशी चालली न करितां सळसळ बघ शांत.
प्राणायामपरायण वायू एकांतीं बसला,
मौन धरुनि मुनि—निसर्ग सखया, समाधींत थिजला.
दाहि दिशा या उज्ज्वल सखया, न्हाउनि माखोनी
ध्यानीं रतल्या शुभ्र पातळें पवित्र लेवोनी.
सोनेरी हें पानहि गळतां सळसळ सहवेना,
कांटा येई शरिरिं, शांतिचा छळ हा बघवेना.

केवळ माझ्या हृदयाचे हे ठोके टिकटिकती,
तेच मात्र कानावर येती, भंगति शांति किती !
मीच पिशाच्यापरी तुझ्यासह सखया रे, जागें;
नीज शिवेना मज पाप्याला तळमळ ही लागे. ”

“ शांत पर्विं या काय पहाया हवा चमत्कार ?
माझ्या मागे येइं, शांतिचें पाहीं माहेर.

गिरिमुख बोले, तरुगण हाले, थिजति शिला जागीं,
मुळुमुळु रडती ओहळ परिसुनि त्या काननभागीं.
आवर वस्त्रें, सळसळूं न दे, पाउल वाजो ना,
चाल हळुहळू, पानें वाजुनि शांती लाजो ना.

२०

मला वचन दे, अधी शपथ घे, उगा न हलशील;
शब्द कशाचा, श्वासहि अपुला रोकुनि धरिशील.

भित चालली, रेडा बोले वेद, चमत्कार
तुला वाटती असत्य तरि ये, जपुनी परि फार. ”

हात ठेवुनी हातीं त्याच्या शपथहि गंभीर

घेउनि बोले सखा, “ चल, कधी ढळे न मम धीर. ”

गिरिच्या पश्चिमभागीं जेथे झाडी घनदाट,

पाऊलहि ठेवणें न सोपें अशी विक्रट वाट,

चंद्राचे कवडसे पडोनी वाट दिसे न दिसे,

असे चालतां जपुनि जपुनि तें स्थळ अंतीं गवसे.

३०

विहिर निमुळती जणूं काय गुहा तिथे खोल

बसले जाउनि गिरिमुख तें तों बोले हे बोल

“ ‘ अनुदिनि अनुतापें तापलों रामराया,
परमदिनदयाळा, नीरसी मोहमाया;

अचपल मन माझें नावरे आवरीतां

तुजविण शिण होतो, धाव रे धाव आता ! '

त्रिविध ताप तापवी दयाळा, भाजुनि मी गेलों,
शांत होइना दाह म्हणोनी 'शरण तुला आलों.
पलीकडे त्या पुरश्मशानीं हाय काय चाले !
भुतें घालिती पिंगा त्याने धरणीही हाले.

४०

मायेने मारितो त्या स्थळीं भाऊ बहिणीला,
बाप कापतो गळा मुलीचा, गिळी स्वमांसाला !
शास्त्रें लेकीसुनांस छळिती अपुल्या ज्ञानानें;
अज्ञानाला ज्ञान मानिती जणों सुरपानें.

माय-बहिणिच्या कर्कश ऐशा आक्रोशा रामा,
श्रवणमनोरम गान मानुनी करिती आरामा.

न्याय करी अन्याय, आचरी नीति अनीतीला;
प्रीति भीति घे प्रिय विषयाची भिऊनि रीतीला!

सुखास भाळुनि ते आवळती उरास दुःखाला;
एक दुज्याशीं वैर लाविती शांति मिळायाला.

५०

सत्त्व सोडुनी माती सजविति सदा अलंकारें,
स्वरूप सोडुनि रूपा भळत्या भाळति ते सारे.

अखंड चाले उदंड यापरि नाच पिशाचांचा,
घातपात तो कसा कळेना तिथे तयां त्यांचा.

उलटीं त्यांचीं खरीं पाउलें, उलटी ही चाल.

उलटें काळिज, उलटें सारें घेति करुनि हाल,

चुकुनि दयाळा, सुखार्थ त्यांतच जाउनि मी शिरलों,
हाय जळालों ! हाय पोळलों ! सुखास अंतरलों. "

क्षणार्थ पावे विराम ह्यापरि गिरिमुख बोलुनिया,
द्विगुणित बाणे शांति, श्वासहि येई श्रवणी या.

६०

कळवळला तों सखा, लोटला अश्रूंचा पूर,
क्षणोक्षणीं वाटे कीं फोडिल किंकाळी घोर,
जी किंकाळी क्षणीं दुभंगुनि शांती निमिषांत,
पुण्यात्म्याचें चिंतन भंगुनि करील कीं घात.
क्षणोक्षणीं वाटे कीं आता पळतचि जाईल;
'नष्ट सखा सापडला' नगरीं डंका पिटवील.
वचनबद्ध तो स्थळगांभीर्ये परी स्थळा खिळला;
कंठ निरोधुनि अढळ बसे जरि घैर्यगिरी ढळला.
एकवार तें फिरोनि गिरिमुख लागे बोलाया,
“ प्रभो, अनंता, दयासागरा, जगदात्म्या, राया !

७०

तव सहवासीं शांति खरी, सुख खरें, खरी प्रीती,
म्हणुनि चरण मीं धरिले, आलों शरण विविधरीती.
तुजसंगे मीं करीन हितगुज, तुजशीं गाव्हाणें,
लोळण चरणीं तुझ्या, तुझ्याविण जिणें दीनवाणें !
बळकट धरिली कास तुझी हरि, आता करितील
षड्द्विपु माझे काय ! यमाचे पाशहि तुटतील.
धना, मनाला आता माझ्या करिशिल तूं काय ?
वळवळ खळवळ तुझी संपली, सरे हायहाय !
तरुवर देतिल फळेंमुळें रे, ओहळ जळ मजला;
दिशा पांघरुण, उशा-अंधरुण मला शिला मृदुला.

८०

कामा, गाजव शौर्य तुझे जा भूतांवरि जाण;
प्रीतिमदें झिंगले तयांवर सोड कुसुमबाण.

लोभा, आता खुशाल गाजव अमल धरेवर जा,
 क्रोधा, क्षोभव दुर्बलांस जा, तुज येथोन रजा.
 फुलांवरुनिया फुलांवरि झुके फुलपाखरुं जेवी
 प्रीति, तूंहि जा नाच सुखाने नगरांतुनि तेवी.
 मोहा, मोहिव मोहिनिरूपें असुरां जाऊन,
 शिवास शिव जा नाचव त्याला भिल्लिण होऊन.
 मदा, तुझा उन्माद काय रे मायेवांचून ?
 जा जा आणीं रावण कोणी, पाहीं शोधून.

९०

अरे मत्सरा, विजनगव्हरीं काय तुझें काम ?
 क्षण न उभा राही रे येथे वसतो श्रीराम.
 काय अता तुमच्याशीं नातें ? सरला संबंध !
 बलिया माझा पाठरिखा केवळ आनंद !
 मरणाला आणीन मरण मी, मरेल ब्रह्मांड !
 उरेन माझा मीच निरसतां सारें थोतांड. ”

वास्तव्यन्या
 स्वयं राही

....

....

....

गिरिमुख विरमे, तरुगणहि गमे ध्रुवपद हें गाई,

‘ मरणाला आणीन मरण मी ! ’ गाति दिशा दाही. ९८

प्रतापगढ, ता. ४ मार्च १९२०]

✓ ७५. चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या !

११/११/२०

[जाति प्रणयप्रभा, राग मालकंस—बागेश्री]

चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या !

लखलाम होउ पंडितमया. मन्त्रे।

ध्रु०

फाड पटाला, फोड घटाला
 अजुनि न ये त्यांचा कंटाळा;
 जपलें प्राणाहुनि मी ज्यांला,
 उधळ हिरे मोत्यें सखया ! १

देति शिब्या पंडित मद्याला,
 गटगट पिउं पेल्यावरि पेला,
 दिली तिलांजलि सुज्ञपणाला,
 हसतिल हसोत ते उभयां ! २

कडकड मोडिल गगनमांडवा
 फाडुनि उधळिल दिशांत अथवा,
 अशा वादळा सोड भैरवा,
 बंद तटातट तोड सख्या. ३

काय जागणें ? कसलें निजणें ?
 टाका फाडुनि सारीं स्वप्ने ?
 चिंध्या चिंध्या करुनि उधळणें !
 काळशिरीं चल नाचाया ! ४

तूं राजा मी राणी कांता,
 भीड लाज मगं कशास आता ?
 होउनि केवळ निसंग नाशा,
 रंगिं रंग मिसळीं सदया. ५

७६. जीवसंयोग

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

जन खुळे म्हणति तर अपण खुळे !
त्यांचें अपुलें कधि न जुळे !

ध्रु०

त्यांचा अपुला मार्ग निराळा,
दिक्कालांचा त्यांना आळा;
प्रणयी आठवि का दिक्काला ?
पाळ आपुली खिरे पळें

१

हपापले जन वस्त्राभरणा;
विटलों मधल्या देहावरणा;
वस्त्रें रत्नें काय आपणां ?
दों जीवांतिल पटचि गळे.

२

जिवा—जिवांतिल भान सुखाचें
आड सुखा त्यांच्या येण्याचें,
तेंच हरपलें अपुलें साचें !
पार सुखास न त्याचमुळे.

३

कमलदलस्थितजलविंदू गे,
दल हललें, जुळले ते दोघे;
माझ्या तुझिया या संयोगें
आकृतिचा गे बांध गळे.

४

७७. प्रणयप्रभा

[जाति प्रणयप्रभा, राग असावरी]

तव नयनिं उजळले बालरवी,
फुले हृदयिं मम उषश्छबी.

धु०

हृत्क्षितिजीं मम कनकमनोरम
राग उसळला उधळुनि कुंकुम;
तिळभर न उरे कोठेही तम;
न्हाले बाग सखे; विभवीं.

१

पिशाच जैसें, धुकें वितळलें;
चोर पळाले घूक दडाले;
सज्जन निज सत्कर्मिं गुंतले,
पक्षिवंदिगण तुला स्तवी

२

गूढ गहन हृद्भाग झळकती,
प्रगटति रत्नें तळिं दडलीं तीं;
राज्य तुझे या मुलुखावरती,
घेइं सुखें जी वस्तु हवी.
तुझे प्रिये, साम्राज्य याचपरि

३

हृदयाच्या माझ्या मुलुखावरि—
यावज्जीव टिको दृढ सुंदरि,
हेंच हरीला मी विनवीं.

४

✓ ७८. कुणि कोडें माझें उकलिल का ?

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

कुणि कोडें माझें उकलिल का ?

कुणि शास्त्री रहस्य कळविल का ?

ध्रु०

हृदयिं तुझ्या सखि, दीप पाजळे,

प्रभा मुखावरि माझ्या उजळे;

नव रत्नें तूं तुज भूषविलें,

मन्मम खुललें आंतिल कां ?

१

गुलाब माझ्या हृदयीं फुलला,

रंग तुझ्या गालांवर खुलला;

[कांटा माझ्या पायीं रुतला,

शूल तुझ्या उरिं कोमल कां ?]

२

माझ्या शिरिं ढग निळा डवरला,

तुझ्या नयनिं पाउस खळखळला;

शरच्चंद्र या हृदयिं उगवला;

प्रभा तुझ्या उरिं शीतल कां ?

३

मद्याचा मी प्यालों प्याला;

प्रिये, तयाचा मद तुज आला;

कुणीं जखडिलें दोन जिवांला

मंत्रबंधनीं केवळ ? कां ?

४

७९. जीवनसंगीत

[जाति नववधू, राग भैरवी]

संसार—सतारीवरि तारा

तूं मीहि; मदन वाजविणारा.

६०

कलानिधी तो फिरवी चंचल

मधुरारक्त करांगुलि कोमल

अर्पुनि सारेंही कौशलबल;

वर्षती स्वरसुधेच्या धारा.

१

लीलालोलुप तो रतिरंगीं

धुंद मद्यपी, तरलतरंगीं,

शृंगार प्रथम रसा घुमवी सुरसंगीं,

नाचवी मूर्त तो शृंगारा.

२

[मधुर गुलाबी राग थरथरे,

अकाल ये जणुं उषा मदभरें,

वायू निज चांगल्या विसरे,

प्राणही विसरला निज कारा.]

३

स्वर्ग सुरांसह वर थरथरला,

जड शशि ज्योत्स्नारूपीं द्रवला,

पुलकित धरणिस बहर उसळला,

चालतां थबकल्या नभिं तारा.

४

अपूर्व सुर—संमेलन रचिलें,

स्वरकळोळीं दृश्य बुडालें,

कोण पुसे जिवलंगे प्रेमले,

लाकडीच यंत्रा, संसारा ?

५

८०. मग विसर हवा तर हा क्षण गे !

[जाति नववधू, राग कानडा]

मग विसर हवा तर हा क्षण गे !
 क्षण हाच जवळ ये तूं पण गे !

धरु०

अनंत जन्माचें शुभ संचित
 क्षणीं याच गे होवो कुसुमित,
 स्वर्गपणा या क्षणास आणुत,
 ये परिस मूक मम भाषण गे.

१

सूर्य, चंद्र, सारे तारकगण,
 यक्ष, देव, दानव, सारेजण,
 क्षणा याच देवोत सैरपण,
 थांबवोनि वळवळ वणवण गे.

२

पूर्ण विश्वलयिं अति एकांतीं
 तुझी ज्योति पसरो स्थिर, कांती
 मिळो त्यांत मम, फिटुनी भ्रांती,
 ये करुं दे आत्मसमर्पण गे !

३

हो धरुव धरणी चरणाखाली
 वितळुनि जावो नच पाताळीं
 तुझि माझी जों ग्रंथि न झाली;
 मग उधळो तीचा कण कण गे !

४

८१. लोकमान्यांस

[वृत्त भामिनी, राग जोगी]

राजराजेश्वरा हो दयाळा,
तातडी कां असे हो निघालां ?

धरु०

अंधकारीं पहातां नभांत
किर्र बोले अजूनीहि रात
देह कष्टामधी रोड झाला,
रात्र सारी न निद्रा तुम्हांला,
कुक्कुटाचा नसे शब्द झाला,
पाहटेचा न तारा उदेल;
केवि ऊठाउठी हो निघालां ?
काय झालें असें हो दयाळा ?
हाक कोणीं दिली हो तुम्हांला ?
तातडीं कां असे हो निघालां ?

१

व्यापसंताप सोसूनि सारा.
वैरियांचाहि साहूनि मारा,
लाथ हाणोनिया हो सुखाला,
कष्टवीलें सदा कीं जिवाला;
घास नाही सुखाचाहि ठावा,
नाहि ठावा शरीरा विसावा.

व्याप ज्यासाठि हा थोर केला
नाहि भानू अजूनी उदेल,
काय याहूनि ओढी तुम्हांला ?
तातडीं कां असे हो निघालां ?

२

शांत या जाहल्या पाउलांला
 नाहि संधी चुराया मिळाला;
 नाहि पत्रें फुलें पूजण्याला
 वेळ आम्हां मिळाली दयाळा !
 कोठ आता बघूं त्या मुखाला ?
 वंदुं कैसें अता पाउलांला ?
 नाहि मार्गार्थ केली शिदोरी,
 नाहि हातांत तांब्या, न दोरी;
 गूढ संदेश कोठूनि आला ?
 तातडी कां असे हो निघालां ?

३

आमुच्या हो जरी काळिजाचे,
 आमुच्या हो जरी आंतड्याचे,
 दोर बांधूं पहाती पदांला
 नाथ, तत्रापि कां हो निघालां
 शीघ्र सारा त्यजोनी पसारा
 कांहि केल्याविना हो विचारा ?
 काळिजांतील साज्याहि गीती
 आडव्या कीं तुम्हां साश्रु येती;
 पाहुनीया तरीहि न त्यांला
 तातडी कां असे हो निघालां ?

४

कोणतें हो असें शिंग दूरी
 घोर रात्रीं तुम्हां हाक मारी ?
 कोणता हो तरी मंत्र नाथा,
 भूल घाली महाराज, आता ?

कोठली हो स्मृती होय जागी ?
 केवि वारें भरे शीघ्र अंगीं ?
 दुर्ग कोठील, कोठील वाडे,
 बाग कोठील, कोठील झाडें
 मोह घालोनि नेती तुम्हांला ?
 तातडी कां असे हो निघालां !

५

प्रतापगढ, ता. १२ सप्टेंबर १९३०]

८२. घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी

[जाति नववधू, राग देस]

घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी—
 न दिसे तुज का न पडे श्रवणीं ?

ध्रु०

पदर गळाला, उड वायुवर,
 कुरळे उडती केसहि भुरभुर,
 प्रमदे, बघ त्यां सावर, आवर—
 कां उभी प्रवाहीं शून्य मनीं ?

१

स्वैर गार या झुळका वाहति,
 मातीचा ये वास सभोवति,
 क्षितिजीं बघ ढग वरवर चढती,
 बघ घरा निघाल्या सोबतिणी.

२

- सळ डोळ्यांवर, काय पाहशी ?
 कान देउनी काय ऐकशी ?
 अचंचळ उभी व्याकुळ दिसशी—
 का उचलिल घट येवोनि कुणी ? ३
- पाउल नच तें, शेत सळसळे;
 शब्द न मानवि, तारा बोले;
 शीळ न, वायुच वंशीं खेळे;
 कां विरघळशी भ्रमिं फिरफिरुनी ? ४
- (कवळुनि पद जल थरारुनि हले,
 स्पर्शुनि शरिरा वारा बरळे,
 वेलि हसति तुज फुलुनि बघ फुलें,
 डोलती विनोदें तरु बघुनी !) ५

प्रतापगढ, ता. १४ सप्टेंबर १९२०]

८३. बघुनि तया मज होय कसेंसें !

[जाति पादाकुलक, राग पिल्लू]

- बघुनि तया मज होय कसेंसें,
 झुरशि मना, कां भरुनि तुज पिसें ? ध्रु०
- हीन दीन मी ब्राह्मणविधवा,
 तृणसम जन मज टाकि जणुं शवा;
 वासना—भुतें भिवविति जीवा;
 शरीर जीवा हें थडगेंसें. १

सळ = विशेष विचारमग्न असतांना होणारा भ्रूनेत्रसंकोच.

हृदयतळीं वळवळति कल्पना,
 हाय मना, ही काय हेलना !
 जीवनगीतित फसशि कां मना ?
 जालिं पाखरूं हाय जणुं फसे !

२

आसन त्यास्तव घालायाला;
 वस्त्र चुणुनिया ठेवायाला;
 हातांनो, फुरफूर कशाला ?
 कळे तया का ? काय तो पुसे ?

३

बघुनि तया कां ? डोळे वळती ?
 येतां तो कां पायहि पळती ?
 कान लपुनि कां शब्द ऐकती ?
 हा रे दैवा ! कां हें धुमसें ?

४

जीव तयाच्या प्रकाशीं रिझे,
 आहुतिसा जळण्यासही सजे,
 हा रे दैवा ? कां हें नुमजे ?
 निष्फळ हें ! मग हाय कां असें ?

५

फूल सूर्यमुखि भूवरि, नभिं रवि,
 चंडकिरणिं मुख अविरत फिरवी,
 जातां तो मुख दुःखें झुकवी,
 जळुनि राख हो किरणिं, हें तसें !

६

८४. गौप्यगोपन

[जाति प्रणयप्रभा, राग शंकरा]

चंद्राच्या दीप्त पटांमधुनी
डोकावे छाया बघ वदनीं.

ध्रु०

हरशिरिं डौलें जाउनि सजला,
स्मरें हरावरि बाण योजिला,
यासहि का ओझरता रुतला ?

घाव न ये अजुनी भरुनी.

१

विचित्र करि पोशाख भरंजरी,
धवल विहासें न्हाणि जगा जरि,
लाजुनि यापरि घाव लपवि परि

दिसे टरफला भेदूनी.

२

गृहविहीन हा पांथ भ्रमणा
करी, त्याचा जादूटोणा
कधी स्पर्शला तुजला तरुणा ?

काय खुपे तुज सांग मनीं.

३

कधी कुणीं डोळ्यांतुनि तुजला
बाण काळिजीं काय मारिला ?
घाव खोल जो त्याचा पडला

फुका लपविशी तूं हसुनी !

४

खळखळ रस जरि वाणी प्रसवी,
तुझे हास्य जरि सकलां हसवी,
विलासलीला मला न फसवी,

झळके छाया किति नयनीं !

५

प्रमदांच्या तूं कथा सांगशी,
व्याजोक्तीने जनां दिपविशी,
न कळत तापुनि परी बरळशी,
जळजळ झळके प्रतिवचनीं.

६

प्रतापगढ, ता. २३ सप्टेंबर १९२०]

८५. भयचकित नमावें तुज रमणी !

[जाति प्रणयप्रभा, राग भूप]

भयचकित नमावें तुज रमणी,
जन कसे तुडविती तुज चरणीं ?

ध्रु०

महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती,
समरधुरंधर वीर धीरगति,
स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कोंडिती,
प्रसव तयांचा तूं जननी.

१

भूत निघाला तव उदरांतुन
वर्तमान घे अंकीं लोळण,
भविष्य पाही मुली, रात्रदिन
तव हाकेची वाट मनीं.

२

तुझ्या कांतिने चंद्र झळझळे;
फुला फूलपण मुली, तुजमुळे;
रत्नीं राग तुझा गे उजळे;

तुझ्यास्तवच हीं प्रिय भगिनी !

३

प्रतापगढ, ता. ३० सप्टेंबर १९२०]

८६. प्रेमरत्नास

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

रे हिच्या माझिया झळक घरीं !

रे झळक उरीं ! तूं झळक उरीं !

ध्रु०

जरी घरोघर दिवे विझविले,

जरि घोरत जन सारे निजले,

शांत शुक्र चहुकडे जाहलें,

किरि बोलते रात्र जरी—

१

स्वप्नभूमितिल जैशा हाका

कोलहे देती एकामेकां.

प्रतिध्वनी भयसूचक जरि का

वाहत येई खोल तरी—

२

आकाशाच्या जरी अंगणीं

देवहि निजले दिवे विझवुनी;

गाढ ढगांच्या फटींमधुनी

चोरापरि शशि बघे जरी—

३

शांति असो कीं वीज कडकडो,

अचल असो नभ, कडाडुनि पडो,

शेष डगमगो, धरा तडतडो,

क्षिती तयांची कोण करी ?

४

प्रकाशभाषा तुझी मधुर ती

गोंधळ उडवो इतरां चित्तीं;

कळेल मज ती सुंदर गीती,

प्रलयमेघ गर्जले तरी.

५

८७. तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें ✓

[जाति नववधू, राग त्रिलावल]

तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें

कां अधिक गोड लागे न कळे.

ध्रु०

८. साईहुनि मउमउ बोटें तीं

झुरुमुरु झुरुमुरु धार काढिती,

रुणुझुणु कंकण करिती गीती,

का गान मनांतिल त्यांत मिळे ?

१

अंधुक शामल वेळ, टेकडी,

झरा, शेत, तरु मधे झोपडी,

त्यांची देवी धारहि काढी,

का स्वप्नभूमि बिंबुनि मिसळे ?

२

या द्र्याचा मोह अनावर

पाय ओढुनी आणी सत्वर,

जादु येथची पसरे मजवर,

का दूध गोडही त्याचमुळे ?

३

प्रतापगढ, ता. ३ ऑक्टोबर १९२०]

८८. नववधू प्रिया, मी

[जाति नववधू, राग ललत]

नववधू प्रिया, मी बावरतें;
लाजतें, पुढे सरतें, फिरतें.

ध्रु०

कळे मला तूं प्राण-सखा जरि,
कळे तूंच आधार सुखा जरि,
तुजवांचुनि संसार फुका जरि,
मन जवळ यावया गांगरतें.

१

मला येथला लागला लळा,
सासरिं निघतां दाटतो गळा,
बागवगीचा, येथला मळा,
सोडितां कसें मन चरचरतें !

२

जीव मनींच्या मनीं तळमळे
वाटे बंधन करुनि मोकळें
पळत निघावें तुजजवळ पळें—
परि काय करूं ? उरिं भरभरतें.

३

चित्र तुझे घेऊनि उरावरि
हारतुरे घालितें परोपरि,
छायेवरि संतोष खुळी करिं,
तूं बोलवितां परि थरथरतें.

४

अता तूंच भयलाज हरी रे !
धीर देउनी ने नवरी रे !
भरोत भरतिल नेत्र जरी रे !
कळ पळभर मात्र ! खरें घर तें !

५

८९. पावलोपावलीं साउलि ही !

[जाति नववधू, राग-मालकंस]

पावलोपावलीं साउलि ही !

पाठिशी सारखी लागलि ही.

ध्रु०

कैद्यामागे सक्त पहारा,
 त्यावरि करडा राखि दरारा,
 या साउलिचा तसा शशिमिरा
 लागला, वृत्ति मम कावलिं ही.

१

टाळूं पाहे तरी टळेना,
 हात जोडिले तरी वळेना,
 क्षणभर मज एकांत मिळेना,
 कोठली पिशाची लागलि ही !

२

बसलों मी, ही पीडा बसली;
 उठलों उठली, निजलों निजली;
 रडलों रडली, हसलों हसली;
 वाकोल्यांची माउलि ही !

३

प्रतापगढ, ता. १५ ऑक्टोबर १९२०]

९०. क्षण सुवर्णकण झाले रमणा !

[जाति नववधू, राग रामकली]

क्षण सुवर्ण-कण झाले रमणा,
स्पर्शली तुझी न कळत करुणा.

ध्रु०

स्पर्शक्षम हे सगुण जरी क्षण
कळे न त्यांचें मोल मला पण,
घरीं लोळती जसे रजःकण
तुज रे चिंता अशरण-शरणा.

१

मिळे पारखी तुझ्या दयेने
तो शोधुनि वेंचोनि त्यां ने,
हार रचुनि अर्पिला त्याने
रे जनतारूप तुझ्या चरणां.

२

दयाघना पारख्या माझिया,
रमण-मंदिरीं रुजू तव दया,
उपकृति गाऊं फुका कासया ?
जाणतो तोच तव थोरपणा.

३

प्रतापगढ, ता. १६ ऑक्टोबर १९२०]

९१. घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी !

[जाति नववधू, राग केदार]

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी,
रे खिन्न मना, बघ जरा तरी !

ध्रु०

ये बाहेरी अंडें फोडुनि

शुद्ध मोकळ्या वातावरणीं,

कां गुदमरशी आंतच कुडुनी,

रे ! मार भरारी जरा वरी.

१

प्रसवे अवस सुवर्णा अरुणा,

उषा प्रसवते अनंत किरणां,

पहा कशी ही वाहे करुणा,

कां बागुल तूं रचितोस घरीं ?

२

फूल हसे कांट्यांत बघ कसें,

काळ्या ढगिं बघ तेज रसरसे,

तीव्र हिमांतुनि वसंतहि हसे,

रे, उघड नयन, कळ पळे दुरी.

३

फूल गळे, फळ गोड जाहलें,

बीज नुरे, डौलांत तरु डुले;

तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे;

का मराणिं अमरता ही न खरी ?

४

मना, वृथा कां भीशी मरणा ?

दार सुखाचें तें हरि-करुणा !

आई पाही वाट रे मना,

पसरोनि बाहु कवळण्या उरीं

५

९२. सोन्याची घेउनि करिं झारी

[जाति नववधू, राग सोहनी]

सोन्याची घेउनि करिं झारी

ये आज पहाट, उभी दारी.

ध्रु०

करतल पदतल कोमल रक्तिम

गुलाब फुलले जसे मनोरम,

सुवर्णकांती फाके अनुपम,

ही आज मला हांका मारी.

१

“ रमणाच्या सोन्याच्या मंदिरिं

सोन्याच्या रे झोपाळ्यावरिं

निजलें; झुलवी निद्रासुंदरि

मज गाउनि गाणें जरतारी.

२

रमण म्हणे, जा ऊठ, पहाटे !

बाळा रुतति विदेशीं काटे,

स्मरतां त्यास कसेसें वाटे,

ने अमृत भरे जें भांडारीं.

३

घोर तमाच्या दाट घटांतुनि

क्रमित वाट तारकजालांतुनि

चालत आलें बघ ठेचाळुनि,

रे, उभी तुझ्या मी शेजारीं.

४

धुंदि तुझ्या परि अजुनी नयनीं,

जांभया कशा देशी पडुनी ?

उघड नयन, जा अमृत घेउनी,

कां निजशि मुला, तूं अंधारीं ? ”

५

९३. आव्हानशृंग

[जाति नववधू, राग जोगी]

आव्हानशृंग तव तीव्र कसें !
रे मरण, सुटे पळ, भर पिसें.

ध्रु०

विसरे जन कीं हवी शिदोरी,
विसरे तांब्या, विसरे दोरी,
विसरे वस्त्रें जुनिं कीं कोरीं,
मग तुमान-धोतर कोण पुसे ?

१

विसरे कीं मज मार्ग न ठावा,
उजेड कीं अंधार मिळावा,
स्नेह मिळे कीं मिळेल दावा,
मग धीर नसे वा भीति नसे.

२

ह्या जगतांतिल साय्या गीती
जरि काकुळती धावत येती,
स्वर-जालीं चरणां आवळिती,
मग कुठलें रडणें, काय हसें ?

३

आशेने कीं नैराश्याने,
माधुर्याने कीं लवणाने,
भरे कुंभ जो क्षणाक्षणाने
निमिषांत तुझ्या पदिं वाहतसे.

४

१४. मंदिरीं मना, तव गान भरे

[जाति नववधू, राग मांड]

मंदिरीं मना, तव गान भरे,
कुणिकडे बघशि आश्चर्यभरें ?

ध्रु०

सम सुरांचें त्यास न बंधन,
अडखळे न तें जड शब्दांतुन,
माधुर्यच माधुर्य भरे, मन,
माधुर्याविण कांहि न दुसरें.

१

तेंच फुलांच्या मर्दविं फुल्लें,
सुवर्णवर्णीं उषेंत खुल्लें,
सायंतानिं तरु-गिरि-घनिं झुल्लें,
रे, उघड नयन, बघ नीट पुरें !

२

परि फुलास तूं पुसशी भलतें—
औषध, आसव का देशिल तें ?
चिरतां चुरतां तुज का मिळतें ?
छे ! चल मग निघ, तव डौल पुरे !

३

हाय ! मना, तव कपाळ फुटलें,
तुझ्याच घरचें तुलाच न कळे,
जन्ममरणिं बघ खेटर न मिळे,
जा, फोड ऊर, तळमळ मर रे !

४

९५. या प्रकाशशिखरीं

[जाति नववधू, राग सारंग]

या प्रकाशशिखरीं कुणिकडुनी

मज चढविशि वाटाड्या, धरुनी ?

ध्रु०

खोल दज्यांच्या घोर तमांतुनि,

काजळि काळ्याकुड् जळांतुनि,

वळणांतुनि, घन वनस्थळांतुनि

चढविलेंस कुठुनी वरि जपुनी !

१

मागे वळतां वाट नच दिसे,

पुढे पाहतां वाट न गवसे,

पुन्हा पुन्हा मी म्हणुनि तुज पुसें,

रे, नेशिल कोठे मज अजुनी ?

२

चढण अशिच कां पुढेहि राया ?

लागतील का सुंदर राया ?

विश्रांतिस मिळतील सराया ?

थकलों रे सख्या, उत्क्रमणीं !

३

तुझीं पाउलें येतीं कार्नीं,

धीर जरा ये जरी तयांनीं,

किति हिंडावें तरि रानीं वनिं ?

तें दूर किती रे घर अजुनी ?

४

पार नसे रे तुझ्या कधि ऋणा,

या शरिराच्या करुनि वाहणा

वाटाड्या घालिन जरि चरणां

तरि उतराई होणें न जनीं.

५

९६. रे अजात अज्ञात सखे जन !

[जाति नववधू, राग काफी]

पंजरीं पाखरूं फडफडतें,

आदळी पंख, शिर आपटतें.

ध्रु०

वर्तमान, तुझि अजस्र कारा,

कुठुनि निघाया न दिसे थारा,

बाहेरिल नच फिरके वारा,

आंतल्या आंत मन हें कुढतें.

१

भविष्याचिया दूर कडांवरि

सखे घुमविती मंजुळ बासरि,

अंधुक मंदचि येति लकेरी,

भडभडे ऊर, मन तडफडतें.

२

रे अजात अज्ञात सखे जन !

जेव्हा तुमची होय आठवण

विसरे मन भिंतीचें वेषण

शिर भिंतीवर निघतां फुटतें.

३

हृदयाच्या माझ्या आकाशीं

आंतिल सूर्याचिया प्रकाशीं

तुमच्या छाया पडतां त्यांशीं

कुजबुजे, रमे मन, बडबडतें.

४

या कुजबुजिच्या अंधुक ताना

शतकांतुनि का रिघतिल काना ?

डोलवाल का सांगा माना,

का स्मराल मन जें धडपडतें ?

५

इंदूर, ता. १६ नोवेंबर १९२०]

९७. गोंधळाचें घर

[जाति नववधू, राग-बागेश्री]

त्या दारावरुनी कोण निघे ?
वाराही चोरापरी रिघे.

ध्रु०

निद्रारस संध्या न शिंपडे,
चंद्र शांतिचा सडा न तिकडे,
करुनी निसटे चोरसा गडे,
नभ उघडुनि डोळे काधि न बघे.

१

सुवास-सुरिं गे फुलें न गाती,
परस्परीं नच काधि कुजबुजती,
सुखदुःखाच्या गोष्टि न करिती,
यम घुमटीं काळी घोंगाडि घे.

२

तिथे न मानव, भुतेंच जमती,
न कळे खिदळति किंवा झुंजति,
नाण्याच्या नादावर नाचति,
गे विचित्र चाले ते अवघे !

३

आपण फिरकूं तिथे न सुंदरि,
बसोनि राहू गे घरचे घरिं,
घरींच घुमवूं गोड बासरी,
काधि नांवाही न त्या घरचें घे.

४

९८. या वेळीं माझ्या रे रमणा !

[जाति नववधू, राग पूर्वी]

या वेळीं माझ्या ये रमणा,
शांतीची द्वाहि फिरे सजणा.

ध्रु०

गहन रात्र घनघोर पसरली,
जादुगार झोपेने अंगुलि
चहूकडे हळुहळू फिरविली,
ती मिटवी कमळापरि नयनां.

१

अधांतरीं बघ घरटीं झुलतां
गुपचुप झाली बघतां बघतां,
तरुंची कुजबुज थांबली अता,
वेळूंची थिजलि सख्या, वीणा.

२

नभें दाट पांघरली दुलई,
मात्र मिणामिणे घरांत समई,
कीं तुज वाट दिसो या समयीं,
कामातुर जागें तुझ्याविना.

३

कानोसा मी घेतां थकलें,
तुझीं न ऐकूं येति पाउलें,
कां मग मजला वेड लाविलें ?

४

किति विलंब करिशिल आगमना ?
फटफटतां होईल कशी गति ?

दारीं ठोठावतील रे किति ?

सळोपळो मज करितिल रे अति,

तुज ठावा त्यांचा क्रूरपणा.

५

९९. गे शपथ तुझी !

[जाति नववधू, राग मारवा]

गे शपथ तुझी, मी वदे खरें,
मी स्पर्शे तुझिया मज विसरें.

ध्रु०

सुखदुःखाची मादक वारुणि
गोड जहाली तुझ्या कारणीं,
उन्मादीं कळ कळे न रमणी,
कडुपणांत गोडी प्रिये, भरे.

१

गृहकर्मां कीं राजकारणीं,
सुखशयनीं, बाजारीं, भ्रमणीं,
हरिभजनीं कीं भयानक रणीं,
गे गुप्त तुझी मूर्ती विचरे.

२

गार गारगोटींत ज्यापरी
गुप्त अग्नि वावरे सुंदरी,
। दुनियेच्या हाटांत खरोखरि
गे गुप्त उजेड तुझाच पडे.

३

सागरावरी ओहटि-भरती,
शांत लहरिवर किरण नाचती,
तुफान हा, तारवोहि फुटती,
या विविधरूपिं जळ एक भरे.

४

त्यापरि माझ्या विविध तरंगीं
विविध रंगिं तूं रक्तिमरंगी;
विविध रूपिं तूं अविविधसंगी

माझेपण तुझिया उरीं मुरे.

५

१००. नटेइवराची आरती

आरती त्रिभुवनजनकाची,

अर्धनरनारि-नटेशाची ! ध्रु० -

झळके पुरुष अर्धभागीं,
लखलखे नारी अर्धांगीं,
सीमा ऐक्याची संगीं !

कोटि रतिमदन
मनोरम वदन

लाजतिल बधुन,
खपेना आड शरीराची !
जय जय सांत-अनंतांची ! १

अपर्णा तुजविण नीरस ती,
पार्वती शिलाच ती नुसती !
ज्योतिविण केवळ ती दिवटी.

तूहि तिजवीण
देह गुणहीन,
शून्य रसभिन्न !

काय गति तुझिया प्रेमाची !
जय जय सांत-अनंतांची ! २

अंबिका लाभतांचि संगी
प्रसवे खळखळ भवगंगा,
अनंगाहि येई मग रंगा !

सूर्य झळझळति,

इंदूर, ता. २९ नोवेंबर १९२०]

तां...११

चंद्र लखलखति,
उडू लुकलुकति,
रम्यता गति ही प्रेमाची !
जय जय सांत-अनंतांची ! ३

मंदिर नक्षत्रीं जडलें,
रविशशि झुंबर लोंबविले,
सीमा सौंदर्या न मिळे,
तूच शशिसूर्य,
तूच सौंदर्य,
मंदिरहि दिव्य,
—रूपें लीला ही ज्याची,
जय जय सांत-अनंतांची ! ४

नीलमणिरचित तबकिं गगनीं
निरांजन रविशशि पाजळुनी
आरती करी सृष्टि-रमणी;
झांझ झंझणण,
वायु दण्दणण,
नगारा गगन,
भास्कर भक्ति तुझी याची,
जय जय सांत-अनंतांची ! ५

१०१. घातली एकदा अता उडी !

[जाति नववधू, राग ललत]

घातली एकदा अता उडी,

रे, बुडव लाव वा पैलथडी !

साहस म्हण कीं पोरपणा म्हण,

भावडेपणा, स्वैरपणा म्हण,

नादिपणा, अविचारिपणा म्हण,

(पण गेली ती परते न घडी.)

• मोह अचानक पडे मजवरी

खर्कन पदरचि गळे पळांतरिं,

नग्नचि झालें न कळत सत्वरिं,

तूं घाल शाल, टाकीं उघडी.

आता कैचें मागें वळणें ?

तुजसह लाटांवरि रे झुलणें,

तुझ्यासमोरचि जगणें मरणें,

तूं नाविक आता तूंच गडी.

सर्वस्वी रे अपराधी मी,

लबाड म्हण कीं म्हण साधी मी,

विचार केला नच आधी मीं,

तूं क्षमा करीं अथवा ताडीं.

आता कांहि न रे माझ्या करिं,

सर्वस्वी रे भार तुजवरी,

मार तार ! छळ करीं ! प्रीति करिं, !

घेतली तुझ्या मी उरीं बुडी.

धु०

१

२

३

४

५

१०२. रुद्रास आवाहन

[जाति वीरभद्र, राग शंकरा]

डुमूडुमत डमरु ये, खण्खणत शूल ये,
शंख फुंकीत ये, येइ रुद्रा !

प्रलयघनभैरवा, करित कर्कश रवा

क्रूर विक्राळ घे क्रुद्ध मुद्रा !

ध्रु०

कडकडा फोड नभ, उडव उडुमक्षिका,

खडबडवि दिग्गजां, तुडव रविमालिका,

मांड वादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका

खवळवीं चहुकडे या समुद्रां !

१

पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालथीं,

ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालती,

मुकुट रंकास दे करटि भूपाप्रती,

झाड खट्खट तुझे खड्ग क्षुद्रां !

२

जळ तडागीं सडे, बुडबुडे, तडतडे

‘ शांति ही ! ’ बापुडे बडबडति जन-किडे !

धडधडा फोड तट ! रुद्र, ये चहुकडे,

धगधगित अग्निमधि उजळ भद्रा !

≡

पूर्वि नरसिंह तूं प्रगटुनी फाडिले

दुष्ट जयिं अन्य गृहिं दरवडै पाडिले,

बनुनि नृप, तापुनी चंड, जन नाडिले,

दे जयांचें तयां वीरभद्रा !

१०३. उद्यांची गति

[जाति जीवनध्वनि]

उद्यांची काय कळे रे गती ?
 पळपळ पळतो काळ पिळित जन, करी प्रीति संप्रती. ध्रु०
 कुठे ते थोर वीर भूपती ?
 राख करुनि मिळविली, निघाली त्यांसह का भूमि ती ?
 तुझी मग दमडी, दिडकी, टका
 गळे पिळुनि मिळविशी तुझ्या तो संगें येइल का ?
 नाच तूं, काळ गालिं हासतो
 पाहुनी पिंगा हळु खासतो;
 निमिष हो भीतीचा भासतो,
 तरी बंधुशिरिं लाथ हाणुनी फुगुनी होशी कृती ! १
 जगत हा प्रीतीचा फुलवरा,
 अनंत रंगीं फुलें ठुमकतीं बाग कशी बघ जरा.
 तुडुंबे मधु त्यांच्या द्रोणीं,
 वेडी होइल बधुनि शारदा, वर्णावी कोणी ?
 पहा ही खरी कशी वैखरी !
 हृदयाच्या भाषेंत फुला पुस, उत्तर देतिल तरी.
 कुणावरि शस्त्र उचलशी तरी ?
 पुढे फुलें रे तुझ्या जिवाचीं, आत्मघात नच करी.
 चहुकडे तुझीच नाडी उडे,
 चहुकडे तुझेंच हसणें—रडें,
 नीट बघ, दूर पळे साकडें.
 स्वयें मृत्यु निज शस्त्र चराणिं तव अर्पिल करुनी नती. २

कशाची तळमळ हळहळ तरी ?
 स्वयें निर्मुनी गरळ भोवती, धडकी घेशी उरीं.
 कळे रे काय कधी पामरा,
 प्रीतिदूत किति तुझ्या रक्षणीं करिति खडा पाहरा ?
 तयांच्या दयार्द्र दृष्टीविना
 पळभर तरि जगशील काय रे ? उघड जरा लोचनां.
 सूर्य जरि निमिष झाकि लोचन,
 निजे जर वायू एक क्षण,
 जळ न दे पळभर जरि दर्शन,
 कुणीकडे तूं ? कुठे धरा रे ? कोण पुसे दुर्गती ? ३
 खळखळे प्रीतीची वाहिनी,
 चहूकडे मधु मंजुळ निघतो कसा जीवनध्वनी !
 रडशि कां तूंच गान भंगुनी ?
 घे धुउनी गंगेंत वाहत्या हात तूंहि रंगुनी.
 पळाचा काय भरवसा तरी ?
 या गंगेचें मूळ शोध जा, ऊठ तातडी करी.
 अहाहा ! वानूं कवण्या मुखें ?
 होइल सरस्वतीमुख मुकें !
 त्यावरी ओवाळीं भवसुखें !
 रंग रतिरसीं, मृत्युंजय हो ! काळ काळ तो किती ? ४

१०४, पोशाख नवनवा मला दिला !

[जाति नववधू, राग तोडी]

पोशाख नवनवा मला दिला, नवनवा मुलुख मज दाखविला.	ध्रु०
तयार करुनी मम सामुग्री मधुर दयारस भरुनि समग्रीं धाडुनि आई ! आधी अग्रीं धाडिलें लाडक्या मला मुला.	१
एकाहुनिया एक भरजरी वखें, अखें देशि परोपरि, लाड पुरविशी किति खरोखरि, किति माझें कौतुक तरि तुजला !	२
कार्यविशेषें जेथे जाई तुझ्या दयेचा तेथे आई, सदा पहारा ठायीं ठायीं सांभाळि सभोवति गे मजला.	३
या मुलुखाची पाहुनि शोभा लालचुनी मन लागे लोभा; देशी तूं, मी मिरवीं टेंभा; निज पराक्रमाचि समजें सगळा.	४
अंत नसे गे त्वत्प्रेमातें अशा तुला मी विसरें माते, उदरीं घालुनि अपराधातें गे माते, राग न तूं धरिला.	५

जुनीं जाहलीं वखें पाहुनि
बोलाविशि मज पान्हा फुटुनी,
उरीं लावुनी, नवीं लेववुनि,
धाडिशी श्रेष्ठतर कार्णि मला.

६

इंदूर, फेब्रुवारी १९२१]

१०५. महा-प्रस्थान

[जाति उद्धव]

दैत्यशी छातिवर ठेली तुजपुढे रात्र अंधारी;
चल जिवा, चालणें आलें; कां उगा बघशि माधारी ?
मुरडोनि कुणाला बघशी ? ये कोण तुझ्या सांगाती ?
चल, उचल बोचकें अपुलें जोडिलें तूंच जें हातीं.
कडु, गोड, तिखट, खारट जी जोडिली शिदोरी अंगें
घे उचल, तीच कार्मीं ये, दे कोण आपुली संगें ?
ये हाक किती निकडीची ! लागला तगादा पाठी,
राहुं दे शाल पागोटीं, राहुं दे वाहणा, काठी.
या घरीं दिवे लखलखती, तुजपुढें परी अंधार;
पूरि सराय ही, न मिराशी; हें काय खरें घरदार ? १०

येथले हार डोळ्यांचे, बाहूंचे सुंदर शेले
गुंतविती तुजला मोहीं, जरि जिवा आडवे ठेले
तरि काय तुला थांबविती ? कधि कुणा रोकिलें यांहीं ?

मग कासाविस कां होशी ? चल मार्ग आपुला पाहीं.
 येथल्या सतारी, वीणा येथल्या लकेरी ताना
 स्वरपंजरिं कोंडूं बघती, परि तयां तुला धरवेना.
 चल पुढे मुकाढ्याने तूं, आठवीं कुलस्वामीला,
 डोळ्यांस अमंगल पाणी आणीं न अशा शुभ वेळां.
 ऐक तीं करार आरोळी ! दरडावुनि येती हाका—
 वाढवेळ आधिच झाला, मग उशीर आणिक हा कां ? २०
 जरि वाट तुला नच ठावी तीं ऐक पाउलें प्राणा
 रे धीर धरीं तूं पोटीं, संगिं ये जगाचा राणा.

अजमेर, ता. ४ ऑगस्ट १९२१]

१०६. घाबरूं नको, बावरूं नको !

[जाति नववधू, राग दर्बारी कानडा]

घाबरूं नको, बावरूं नको !
 क्षण भीतीने गांगरूं नको !

धु०

जरि शत्रूंचा अजस्र मारा
 उलथुनि पाडी जणुं डोलारा
 अभेद्य भक्कम किल्ला सारा,
 तरि वीरा ' हूं चूं ' करूं नको.

१

जरी दिशांचे तट ढासळती,
 नभ-सौधाचे स्तंभ कडाडति,
 हंड्या झुंबर तडतड पडती,
 तरि हे वीरा, डगमगूं नको !

२

जरी धुळीने डोळे मिटती,
धूम्र-मेघ कंठी घुरघुरती,
सैरावैरा सैनिक पळती,
तरि रणांगणांतुनि फिरूं नको. ३

निर्वाणीचें काढ सुदर्शन,
तळघरांत जें ठेलें लपवुन,
मार नेम रे अचूक रोखुन,
तूं जयश्रीस अंतरूं नको. ४

अजमेर, ता. ६ ऑगस्ट १९२१]

१०७. आलों, थांबव शिंग !

[जाति अंजनी, राग हिंदोल]

आलों, थांबव शिंग दूता, आलों ! थांबव शिंग !
किति निकडीनें फुंकिशि वरिवरि ! कळला मला प्रसंग धु०

जरी सखे जन हाटा निघती,
आर्जवुनी मजला बोलविती,
परोपरी येती काकुळती,
पहा सोडिला संग. दूता० १

जरि नाटकगृह हें गजबजलें,
जरि नानाविध जन हे सजले,
मजविण त्यांचें कितीहि अडलें,
पहा सोडिला रंग. दूता० २

जरी खवळलें तुफान सागरिं,
मार्ग भरे हा जरि घन तिमिरीं,
पहा टाकिली होडी मीं तरि

नमुनि तुला साष्टांग. दूता०

३

अता पुकारो फेरीवाला,
गवळी नेवो गाइ वनाला,
कारकून जावो हपिसाला,
झालों मी निस्संग.

दूता०

४

विसर्जिलीं मीं स्वप्नें सारीं,
आशा लावियल्या माघारी,
दुनियेच्या आता बाजारीं

माझा न घडे संग. दूता०

५

अजमेर, ता. १४ ऑगस्ट १९२१]

१०८. जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'

[जाति नववधू, राग तोडी]

जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'

मी जातां राहिल कार्य काय ?

ध्रु०

सूर्य तळपतिल, चंद्र झळकतिल;

तारे अपुला क्रम आचरतिल,

असेच वारे पुढे वाहतिल,

होईल कांही का अंतराय ?

१

मेघ वर्षतिल, शेतें पिकतिल,
 गर्वाने या नद्या वाहतिल,
 कुणा काळजी कीं न उमटतिल
 पुन्हा तटावर हेच पाय ? २

सखेसोयरे डोळे पुसतिल,
 पुन्हा आपल्या कामिं लागतिल
 उठतिल, बसतिल, हसुनि खिदळतिल,
 मी जातां त्यांचें काय जाय ? ३

रामकृष्णही आले, गेले !
 त्याविण जग का ओसाचि पडलें ?
 कुणीं सदोदित सूतक धरिलें ?
 मग काय अटकलें मजशिवाय ? ४

अशा जगास्तव काय कुढावें !
 मोहिं कुणाच्या कां गुंतावें ?
 हरिदूता कां विन्मुख व्हावें ?
 कां जिरवुं नये शांतींत काय ? ५

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२१]

१०९. निरोप घेतांना

[अभंग छंद देवद्वार]

जगाच्या बागेत फुललें मी फूल, लागली चाहूल प्रेमी लोकां.	१	अगा वायुराया, कोवळ्या अंगुली लावोनिया गालीं हासवीलें.	६
जन जिव्हाळ्याचे भोवती मिळाले; मज सांभाळिलें नानापरी.	२	जातें ! मज आता मंगलाचें धाम मूर्त जगत्प्रेम बोलावीतें.	७
अगे मायभूमी, किती लाडके मी ! अंकां घेशी प्रेमीं मज दीना.	३	घराशीही जातां हुरहूर वाटे, अश्रूपूर दाटे लोचनांत.	८
अहा रे वरुणा, वर्षोनी करुणा, पाजिलें जीवना दिसंदीस.	४	असें हीन दीन साज्यांचें मी ऋणी, उपेक्षिलें कुणीं नाही दीना.	९
जगाच्या लोचना, न्हाणोनी किरणीं इंद्रचापवर्णीं शृंगारीलें.	५	नानापरी झाले अपराध कोटी, घालोनिया पोटीं क्षमा कीजे.	१०

आता शेवटील
परिसा विनंती
पार्यीं डोई अंतीं
ठेवीतसें.

११

लोभ असों द्यावा
आता पूर्वीपरी,
जरी जातें दुरी
काळाआड.

१२

सारे प्रेमीजन
करा बोळवण,
पुढे आठवण
राहूं द्यावी. १३

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२१]

११०. मरणांत खरोखर जग जगतें ?

[जाति नववधू, राग मालकस]

? मरणांत खरोखर जग जगतें;
आधि मरण, अमरण ये मग तें. ध्रु०

अनंत मरणें अधी मरावीं,
स्वातंत्र्याची आस धरावी,
मारिल मरणचि मरणा भावी,
मग चिरंजीवपण ये बघ तें. १

सर्वस्वाचें दान अधी करिं,
सर्वस्वच ये स्वयें तुझ्या घरिं,
सर्वस्वाचा यज्ञ करीं तरि,
रे ! स्वयें सैल बंधन पडतें. २

स्वातंत्र्याचा एकाचि ठावा
 केवळ यज्ञचि मजला ठावा;
 यज्ञ मार्ग ! हो यज्ञ विसावा !
 का यज्ञाविण कांही मिळतें ? ३

सीता साति यज्ञीं दे निज बाळि,
 उजळुनि ये सोन्याची पुतळी,
 बळी देउनी बळी हो बळी,
 यज्ञेंच पुढे पाउल बढतें. ४

यज्ञिं अहर्निश रवि धगधगतो,
 स्वसत्त्वदाने पाश छेदितो,
 ज्योतिर्गण नव जन्मुनि जागतो,
 रे स्वभाव हा ! उलटें भलतें. ५

प्रकृति-गति ही मनिं उमजुनिया
 उठा वीर, कार्पण्य त्यजुनिया;
 ' जय हर ! ' गर्जा मातेस्तव या !
 बडबडुनी कांही का मिळतें ? ६

अजमेर, ता. २० ऑगस्ट १९२१]

ठावा = आधार,

✓
१११. उदार चंद्रा !

[जाति सृष्टिलता, राग यमनकल्याण]

उदार चंद्रा, तुला नमुनि मी मार्ग धरीं आपुला.	ध्रु०
शतदा आता घालीं फेरी, त्रिलोकगामी दृष्टि रुपेरी दिशादिशांतुनि टाकुनि हेरीं, तुज न दिसें प्रेमला !	१
सागरताळें रे कर खुपसोनी हृदत ओढीं वर चेंववुनी, वार्ता न मिळे माझी फिरुनी, पूस जागवुनि जला.	२
नदितटीं कीं सागरतीरीं, दिङ्मृगजळिं वा व्योमसरोवरिं, कालपुलिनिं वा अफाट हेरीं, बघशि न या पाउलां.	३
तरुणतरुणि तूं सहस्र बघशिल, ज्वाला त्यांच्या उरिं भडकविशिल, वेलिवायुसा त्यां हालविशिल, नच स्पर्शशिल मला.	४
कमलवनीं वायूस निमंत्रुनि मज्जस भरवुनि मद्य पाजुनी कळ्या हसव गुदगुल्या करोनी, हासविशिल नच मला.	५

११२. गाडी बदलली !

[जाति पतितपावन]

प्रवाहपतिता काष्ठांसम हो कर्मधर्मयोगे
 रेलेमधि भेटले मुशाफर कुणी मनाजोगे.
 झाले कुशल प्रश्न, परस्पर ओळख झाली ती,
 एक दुजाची वर्दळ सोसुनि सोयहि ते बघती.
 पीकपाणि काँ असहकारिता या गप्पा निघुनी,
 मार्गाचे श्रम हलके करिती रंगुनि रंगवुनी.
 डबे निघाले, काला झाला, फराळ मग झाले,
 चंचि निघाली, विडे लागले, प्रेमाने खाल्ले.
 घटिका भरली, संगमभूमी गाड्यांची आली,
 एका जाणें गाडित दुसऱ्या, गर्दि एक झाली.
 उठे भराभर, वळकुटि उचली, उतरे तातडिने;
 हात हालवित सोबत्यां; पळे पुढे गडबडीने;
 रेल गाठली, वळकुटि ढकली, गर्दित तो घुसला,
 जागा पटकवि, जीव हायसा होय, सुखें बसला.
 घटिका भरली, शीटी झाली ढग फूत्कारीत
 धापा टाकित धाडधाड ती रेल सुटे त्वरित.
 अन्य दिशेनें क्षणार्धांत ती दृष्टिआड झाली,
 बघतां बघतां मुशाफिरा त्या घेउनिया गेली,
 गाडि बदलली यांत कशाचें भय, संकट, खेद ?
 । कां मग मरणा भ्यावें न कळे रटोनिया वेद.

११३. किती महामूर्ख तूं शहाजहां !

[जाति नववधू]

किती महामूर्ख तूं शहाजहां !

गुपित पळपुटें पंजरिं धरण्या व्यूह काय रचिलास अहा ! ध्रु०

हृदयाचें रे कपाट उघडुनि

अमूर्त कांहीतरि तें काडुनि

पाण्यापरि पैसा रे ओतुनि

तूं मूर्त करिशि तो ताजचि हा. १

स्यम तुझे तें निरर्थ छाया !

साक्षिदार निर्मिलास राया,

भलल्याच करी तुझ्या चहाड्या

या अर्थज्ञाना सदैव हा. २

चोहिकडे रेली किंकाळुनि

देशाचें रे ओझे वाडुनि

जिवंत राखिति गोऱ्या कंपनी,

उपयोगि त्यांस का महाल हा ? ३

इथे न चेतें भटारखाना

गोमांसाचा द्यावा खाना

चोरांच्या भरण्या पोटांना;

हाणि का हाडुकें गरिबां हा ? ४

[मायदेविचें शव फाडोनी

इथे नसा का गणितो कोणी ?

ज्ञानकर्णी का भरितो गोणी ?

रे दिवे दिवे अकलेस अहा !] ५

दरवळोत निरपेक्ष फुलें तीं,
 निरभिलाष वाहोत झरे किति,
 फुकट चंद्र उधळो निज कांती,
 परि अर्थशास्त्रि रे नियम न हा.

६

[पायतळीं ताजाच्या वसुनी
 टकमक पाहो काळ गुंगुनी,
 आदमच्या या खटल्याकाराणि
 दुनिया बघ बाजारच हा.]

७

अजमेर, ता. २५ ऑगस्ट १९२१]

आदमचे खटले = प्रापंचिक मानव.

११४. जीवितसाफल्य

[जाति वनहरिणी, रागिणी भैरवी]

सुफलित झालें मे सखि जीवित !

ध्रु०

[युगानुयुग ज्या त्रिभुवनि शोधीं निधान तें तव नयनि मिळालें.] १
 जन्मजन्मिचें क्षुधाव्यथितमन लाभुनि तुज आकंठचि धालें. २
 कंटकमय या अनंत समयीं श्रमुनि दमुनि मन सुखीं निमालें. ३
 नयनद्वारीं शिरुनि गगनिं मन रविशशिउडुंतुनि अमृतचि प्यालें. ४
 [काय भय जरी मरण ये अता विषवृक्षा फल अमृतचि आलें !] ५

अजमेर, ता. २५ ऑगस्ट १९२१]

१.१५. आज तो कुठे जिवाचा चोर ?

[जाति पतितपावन, राग मियामल्हार]

आज तो कुठे जिवाचा चोर !	ध्रु०
वादळ गर्जे विजा चमकती, आलि घनघटा घोर.	१
रिम् शिम् रिम् शिम् पाऊस पडे, स्मरास आला जोर.	२
उंच गोखड्यामधुनि दिसे या सारें काळेंभोर.	३
लपळि पाखरें, रानिं एकला उंच पुकारी मोर.	४
तटस्थ पानें तटस्थ रानें, ये राजा जणुं थोर.	५
नाक फुगवुनी कान उभारुनि उभें चित्रसें दोर ?	६
टवकारुनिया पातीं—कणसें कुणास बघति समोर ?	७
लीन लयीं का तया प्रतीक्षिति, बांधिन कधि शिरजोर ?	८

अजमेर, ता. २८ ऑगस्ट १९२१]

१.१६. स्वारी कशी येईल ?

[जाति समुदितमदना]

कुणास ठाउक कवणे रूपीं येइल माझ्या घरीं ?
 कशी तयारी करूं ? कशी मी अंगाणिं घालूं दरी ? ध्रु०
 का वाप्यावरि परिमळापरी अवतरेल तो तरी ?
 का दगावरी गर्जनेपरी येइल भूमीवरी !
 काय विजेवरि लखलख येइल जशि सोन्याची सरी ?
 नदीपुरावरि येइल का तो तरल तरंगापरी ?

घन राइमधिल का गोड लकेरीपरी ?
 का स्मितसा निजल्या बाल-कपोलावरी ?
 का मधुसा फुलल्या कमलदलाभीतरि ?
 यापरि करिता विचार साजणि, होतें मी बावरी. १

माळ गळां ताऱ्यांची, रविशशि तळपति मुकुटावरी
 कार्णि कुंडलें; प्रभा न मावे साऱ्या भुवनांतरि;
 शंख, चक्र अणि गदा, पद्म हीं झळकति चारी करीं,
 कोटिमदन ओवाळा ऐशी छबी शरीरावरी,
 शंख-शिंंग खिणखिणति, दणाणे चोप नौबतीवरी,
 आणि पुढे ललकार ' इत इतो ' चोपदारही करी;
 श्यामकर्ण लखलख रथास खिकाळती,
 दो बाजु चामरें ध्वजा तशा फडकती,
 गडगडाट चाले रथहि, दिशा कांपती,
 काय दणाणत येइल ऐशी स्वारी दारावरी ? २

तारे सारे डोळे मिटती, सूर्यचंद्र धावती,
 हाहाकारहि करिति दशदिशा, दिग्गज भांभावती,
 चळचळ कांपति वारे, सागर जागजागिं गोठती,
 जिकडे तिकडे शाइ फासली ब्रह्मांडाभोवती,
 का सकळ काळिमा घनीभूत जाहली,
 अति भयाण अस्फुट, उंच रोड साउली
 करिं पाश-दंड ही महिषावर बैसली !
 शांत शुक्र का यापरि येइल नेण्या तो नोवरी ? ३

अजमेर, ता. ३० ऑगस्ट १९२१]

जरी = सतरंजी. चोप = काठी.

११७. वैरिण झाली नदी !

[जाति समुदितमदना, राग पिल्लू]

कशि काळनगिणी वैरिण झाली नदी !	ध्रु०
प्राणविसावा पैलतिरावरि, अफाट वाहे मधी.	१
सुखी मीन हे तरति न गणुनी लाटा कोट्यावधी.	२
सुखी पाखरें गात चाललीं पार वादळीं सुधी.	३
पापिण खिळलें तिरा, विरह हा शस्त्रावाणें वधी !	४
पैलतटिं न कां तृण मी झालें ? तुडविता तरी पदीं !	५
पैलतटिं न कां कदंब फुललें ? करिता माळा कधी.	६
प्राणाचें घे मोल नाविका, लावि पार,ने अधी !	७

अजमेर, डिसेंबर १९२१]

११८. निजल्या तान्हावरी ✓

[जाति सृष्टिलता, राग केदार]

निजल्या तान्हावरी माउली दृष्टि सारखी धरी.	ध्रु०
तिचा कलीजा पदरीं निजला,	
जिवापलिकडे जपे त्याजला,	
कुरवाळुनि चिमण्या राजाला	
चुंबी वरचेवरी.	१
सटवाई जोखाइ हसविती,	
खळीं गोड गालांवरी पडती	
त्याचीं स्पंभें बघुनि मधुर तीं	
कौतुकते अंतरीं.	२

अशीच असशी त्रिभुवनजननी,
 बघत झोपल्या मज का वरुनी ?
 सुखदुःखांचीं स्वप्नें बघुनी
 कौतुकशी का खरी ?

अजमेर, डिसेंबर १९२१]

११९. कळा ज्या लागल्या जीवा

[वृत्त वियद्गंगा]

कळा ज्या लागल्या जीवा मला कीं ईश्वरा ठाव्या !
 कुणाला काय हो त्यांचें ? कुणाला काय सांगाव्या ?
 उरीं या हात ठेवोनी उरींचा शूल का जाई ?
 समुद्रीं चौकडे पाणी, पिण्याला थेंबही नाही,
 जनांच्या कोरड्या गप्पा, असे सारे जगद्वंधू !
 हमामा गर्जनेचा हो, न नेत्रीं एकही बिंदू.
 नदीला पूर हा लोटे, न सेतू ना कुठे नावा,
 भुतांची झुंज ही मागे, धडाडे चौकडे दावा.
 नदी लंघोनि जे गेले त्यांची हाक ये कार्नी,
 इथे हे ओढिती मागे मला बांधोनि पाशांनी.
 कशी साहूं पुढे मागे जिवाला ओढ जी लागे ?
 तटातटू काळिजाचे हे तुटायला लागती धागे.
 पुढे जाऊं ? वळूं मागे ? करूं मी काय रे देवा ?
 खडे मारी कुणी, कोणी हसे, कोणी करी हेवा !

अजमेर, ता. ३० जानेवारी १९२२]

१२०. जन म्हणति सावळी !

[जाति नववधू, राग दुर्गा]

जन म्हणति सावळी तुज सगळे.
करुणार्ह विचारे ते अंधळे !

ध्रु०

नवमीची गे रात्र सावळी.
चंद्रकोर विजवरा कपाळीं,
शाल्वरि ताऱ्यांची जाळी,
ज्या मोहवी न त्या काय कळे !

१

त्याच रात्रिच्या अगाध उदरीं
तेजोनिधि वडव्यापरि सागरिं
प्रगटतांच तो दशदिशांतरिं
कोंदुनी प्रभा त्रिभुवन उजळे.

२

अगाध सुंदर यमुना काळी.
तटीं गर्द झाडांच्या ओळी,
वेडा झाला तो वनमाळी,
उजळिते मनोमल शाम जळें.

३

काळा काळा मेघ सुंदरी,
भाग्यहीन जो मोहे न परी,
धनधान्याची समृद्धि उदरीं,
मरतील बापडे जरि न वळे.

४

तरंग झुलती, विचार फुलती,
हास्य-अश्रु तव मनिं दरळवती,
बाग पटांतरिं फुले गोड ती,
पट गळतां सेवूं गोड फळें.

५

नील कमलिनी माझी सुंदरि,
जन्मजन्मि लाभो मज ती तरि,
केवि बघति मतिमंद पटांतरिं,
दृष्टीच जयांची भरे मळें ?

६

अजमेर, ता. १ फेब्रुवारी १९२२]

१२१. फेरीवाला ✓

[जाति सृष्टिलता, राग भीमपलासी]

फेज्या दारावरी कुणी हा फेरीवाला करी ?

ध्र०

प्रभातकाळीं दीपविसर्जनिं,
सायंकाळीं दीपदर्शनीं,
पुकार करिता खिडकीवरुनी
नजर फेकितो वरी.

१

पलीकडे वटवृक्षाखाली
पारंब्यांची ज्याला जाळी,
गर्द साउली ज्या कवटाळी,
उभा आज तो परी.

२

कंवराणीजी, गोखड्यांतुनी
जरा बघा तर हळुच हुंकुनी,
हवा तरी घ्या बुरखा ओढुनि,
नजर चळो ना परी.

३

किति वीरांनी सुंदर तरुणी
हरिल्या पूर्वी शत्रुपुरांतुनि,
रसाळ लिहिल्या कथा कवींनी,
कित्ती पुराणांतरां !

४

विशाल त्याचा बळकट बाहू
तरुणि फुलापरि शकेल वाहूं,
टोळांपरि मग शत्रू येवू, ?
उडविल माशांपरी.

५

नदीपलिकडे त्याची घोडी
टापा हाणी, जमीन फोडी
कशी खिणाखिणे ! तिला न जोडी
नेइल विजलीपरी.

६

अजमेर, ता. २ फेब्रुवारी १९२२]

१२२. पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला !

[जाति सृष्टिलता, राग यमनकल्याण]

पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला, बसा हात चोलुनी ! ध्रु०

अफाट गगनीं दृष्टी फेका,
खुशाल मारा हजार हाका,
प्राणहि त्याचा मागे झोका,
येइल का परतुनी ?

१

- डोळे फाडा, तोंडें वासा,
रडा पोटभर अथवा हासा,
बाजी आली, उलटा फासा
पडला हा कोठुनी ? २
- अनंग कोणी कुमार आला,
हाक मुकी दे कंवराणीला,
जादूचा मग दोर लाविला
भरजरि खिडकींतुनी. ३
- भक्कम तुमचा महाल सारा
दारावरही खडा पहारा,
जनानखान्या कुलुपें बारा,
गेल्या तुरि देउनी. ४
- अता वायुवर शस्त्रें हाणा,
खुशाल ध्या हो भाकाआणा,
उचला विडा, तयांना आणा
मर्द तरिच मी गर्णी. ५
- अगाध चक्रव्यूह सुरांचा,
झोपाळा त्यामधि रागांचा,
खेळ चालला त्यावरि त्यांचा,
बघा जरा हुंकुनी. ६
- आकाशांतिल तारे उखडा,
तरुंगांत वायूला जखडा
कंवराणीला तेथे पकडा
कोणी वीराग्रणी ! ७

✓
१२३. दृष्ट हिला लागली !

[जाति सृष्टिलता, राग यमनकल्याण]

दृष्ट हिला लागली पडे कुणा पाप्याची साउली ! धु०

लिंबलोण ग कोणी उतरा,
जगदंबेचा ग अंगारा
लावा, बांधा गंडादोरा.

काळजि ध्या चांगली !

१

चाफ्यापरी गोरेपण पिवळं,
काकडीपरि अंग कोवळं,
मैद्यापरि लललुशीत सगळं.

दृष्ट पडुनि करपली !

२

ज्यांच्या पोटीं उदंड माया
लेकुरवाळ्या आयाबाया,
पोक्त शहाण्या आणा दाया,
दावा चाफेकळी.

३

चिमणिसारखं तोंड जाहलं,
डोळ्यावरचं तेज चाललं,
नाक उंच वर येउं लागलं,

गत कशि ग जाहली !

४

विशाळ डोळे लावुनि वरती
चित्रें पाही जशि काकुळती,
मधेच दचकुनि कान देइ ती,

पोर बाइ बहकली !

५

करकरीत तीनी सांजा ही
 देवदर्शना एकालि जाई
 वाज्यापरि ही अचपळ बाई
 दुष्टे कुणि पाहिली !

६

गरिब भोळसर आयाबाया,
 खज्या दृष्टिची वार्ताहि न यां !
 अनुभव घेउनि सारें वाया !
 माया खरि अंधळी !

७

अजमेर, ता. ३ फेब्रुवारी १९२२]

१२४. विरहांतिल चित्तरंजन

[जाति सृष्टिलता, राग यमन]

विरहीं मी बहुपरी मनोमय चित्रें राचिं सुंदरी

ध्रु०

चित्रकला ती काय विचारी
 सदा व्यग्र जरि दिसे विचारी !
 तिला जखडिती बेड्या भारी,
 काय करिल ती तरी ?

१

अडखळोनिया जड रंगांतुनि,
 झगडुनिया गे जड कलमांतुनि
 चिन्मय हृदत ये ठेचाळुनि
 अर्धे मेल्यापरी.

२

मला सुंदरी, असें न बंधन;
 ब्रह्मांडांतुनि भरारि मारुन
 माधुर्या गे साठवूनि मन
 अर्पी चित्रांतरीं.

३

उत्कंठेचा गोड रक्तिमा
 खुलवि तुझे मुख, तया न उपमा,
 प्रभातिंचा त्यापुढे न महिमा,
 न ये गुलाबा सरी !

४

स्वप्नभूमितिल अगाध माधुरि,
 चर्मविश्विं का दिसे कुठे तरि !
 भरुनि तुझ्या ती नयनीं अधरीं
 चित्र उभें मन करी.

५

हृदयाच्या गे तरंगरंगीं
 शृंगारुनि नवनव्या प्रसंगीं
 उभी करुनि मन तुला शुभांगी,
 विरहखेद गे हरी.

६

काधि रुसतेशी, काधि हसतेशी,
 लेकरांमधे काधि रमतेशी,
 दुःखीं जशि का पाउस पाडिशि
 सौख्याचा मजवरी !

७

१२५. तुझे लोचन

[जाति सृष्टिलता, राग बहार]

अगाध दुर्मिळ जर्नी दिसे मज कांहि तुझ्या लोचनीं ध्रु०

या डोळ्यांच्या खिडक्यांभीतरि
अफाट अनुपम दिसे माधुरी,
प्रिये जिवलगे, काळिज त्यावरि
टाकिन कुरवंडुनी. १

अथांग भरला अपार सागर,
हेलकावतो अगाध सुंदर,
नाचति रविकर जललहरावर,
कांपे मन पाहुनी. २

अफाट निर्मल आभाळांतुनि
तारे डौलें निघति पलटणी
तालसुरावर नियमित चरणीं
जणुं तंबुर ऐकुनी. ३

मूर्तिमंत जणुं रागरागिणी
तन्मय झाल्या गोड गायनीं
नाग, हरिण, सुरतरुणि, यक्षिणी
डुलति सखे, परिसुनी. ४

मदनाचा कुणि तरुणि पाळणा
हलवी गाउनि दिव्य गायना
जादूची का ही गे रचना
कां भासचि हा मनीं ? ५

अजमेर, ता. ८ फेब्रुवारी १९२२]

तंबुर = ढोल.

✓

१२६. घट भरा शिगोशिग

[जाति नववधू, राग वसंत]

घट भरा शिगोशिग, भरा भरा !
वाहुं द्या दयेचा वरुनि झरा.

ध्रु०

पुत्रोत्सविही प्रसववेदना,
विवाहमंगलिं विरहयातना,
प्रणयरसोद्गमिं पापकल्पना,
हीं शल्ये सलती, हरा ! हरा !

१

दिनोद्गमीं रविमुखिं घनरेषा,
पूर्णचंद्रिं लांछन दे क्लेशा,
शुक्रमुखा दे तम परिवेषा;
हीं न्यूनं आता दूर करा.

२

[रंग अडविती चित्रभावना,
सूर दुखविती मधुर गायना,
वर्ण जखडिती कोमल कवना,
शृंखला खिळति या, त्वरा करा.]

३

ज्योतिर्मय ही सखिची कांती
वाटे कीं मुरवावी स्वांतीं,
झोकांडी दे, न येचि हातीं,
ही माया निज संहरा, हरा !

४

१२७. निष्ठुर किति पुरुषांची जात !

[जाति पतितपावन, राग हमीर]

निष्ठुर किति पुरुषांची जात !	ध्रु०
भिरकावित गाईस निसटला हुर करित निमिषांत !	१
रवि सोडुनि माठांत निघालें महि घेउनि हातांत.	२
वेडि उभी मी लावुनि डोळे वाट बघत दारांत.	३
नजर एकहि न टाकुनि निसटे सांड जसा नादांत.	४
ठार करी वेताळ वावटळ वितळुनि जणुं वाय्यांत.	५
गाळ्या देता दोन तरी मी जळतें अशि न मनांत	६
परि हें निघणें अनोळख्यापरि विळा बाइ पोटांत !	७
भेट जरा कुंजांत नदीवर, घेशिल तूण दांतांत !	८

अजमेर, ता. ९ फेब्रुवारी १९२२]

मही = लोणी. गाळ्या = शिब्या.

१२८. घट तिचा रिकामा—

[जाति नववधू, राग देस]

घट तिचा रिकामा झन्यावरी,	ध्रु०
त्या चुंबिति नाचुनि जळलहरी.	
अशी कशी ही जादू घडली ?	
बघतां बघतां कशी हरपली ?	
का समजुनिया राणी अपुली	
तिस उचलुनि नेई कुणी परी ?	१

मिळत चालल्या तीनी सांजा,
दिवसाचा हा धूसर राजा,
चंद्रा सोपुनि अपुल्या काजा
घे निरोप कवळुनि जगा करीं. २

पलीकडे त्या करुनि कापणी
बसल्या बाया हुश्रुश करोनी,
विनोद करिती, रमती हसुनी,
जा पहा तिथे कुणि ही भ्रमरी. ३

तिथे वाडाच्या पाळीभवती,
नवसास्तव मृगनयना जमती;
कुजबुजुनी गुजगोष्टी हसती,
रतिमंजरि हेरा तिथे तरी. ४

तांदुळ पदरीं, विल्वजळ करीं
चरण क्षालुनि जवळ तळ्यावरि,
जमति शिवायलिं पोक्त सुंदरी;
फिरकणी बघा ही त्यांत तरी. ५

पलीकडे वेळूंची जाळी;
तेथे वारा धुडगुस घाली,
शीळ गोड तीमधुनि निघाली,
ही झुळुक हरपली लकिरिपरी. ६

अजमेर, ता. १५ फेब्रुवारी १९२२]

फिरकणी = भिंगरी. कवळुनि = आलिंगन देऊन.

तां...१३

१२९. पुनवेची शारद रात

[जाति अचलगति, गर्भा]

अजि पुनवेची शारद रात,
 झिंगत आला तारानाथ.
 आल्या मुखरिणि या बाहेर,
 चंद्राभोवति धरिती फेर.
 फेर धरिति या गाउनि आज,
 लखलख चमकति लेउनि साज,
 अंगणि भरला वरि आनंद,
 लीला मचली अंदाधुंद,
 गवळणि जमल्या कुरणीं आज,
 मुरली घुमवा या महाराज !
 शरदाचा हा मादक काळ,
 अंगीं आला, या गोपाळ,
 गाणीं गाऊं घेउनि फेर,
 मोरमुगुट शिरिं, या बाहेर.
 धवल पिठापरि यमुना-तीर.
 लहरी नाचुनि गाई नीर,
 खिदळे वारा हा कुंजांत,
 डुलती राया, गाई आंत;
 विखरी परिमळ हा कुरणांत
 मद संचरला दाहि दिशांत.
 चंचळ चरणीं नाचूं आज,
 मुरली घुमवा या महाराज !

१०

२२

अजमेर, ता. १६ फेब्रुवारी १९२२]

मचली = खच्चून झाली.

१३०. कवणे धुलखा जाशी ?

[जाति लवंगलता, राग ललत]

कवणे मुलुखा जाशी गे तूं ? कवणे मुलखा जाशी ?	धु०
भार शिरावर, अपार, सागर, फुटकी नाव जराशी.	१
जनकजननि ते तुझे कवण ते ? कोठिल तूं रहिवाशी ?	२
कुठे वतन तें, कुठें सदन तें ? मळे, खळ्यांच्या राशी ?	३
वायु झरझरा आळवि सुस्वर, ओढि तुझ्या पदराशी.	४
सूर्याचे कर धरुनि तुझे कर आर्जविती रहाण्याशी.	५
या जळलहरी येथिल सुंदरि, आवळिती चरणांशीं.	६
माझे तें घर तुझे गडे कर, लावुनि ऊर उराशी !	७
गाउनि निज गुज निजविल काळिज माझे श्रान्त मनाशीं.	८
साहस न करीं अथांग सागरिं एकलि अशी प्रवासीं.	९

अजमेर ता. २२ फेब्रुवारी १९२२]

१३१. रतलें परपुरुषाशीं

[जाति लवंगलता, राग ललत]

रतलें परपुरुषाशीं रे, मी रतलें परपुरुषाशीं.	धु०
मधुर मुरलिसुर हलवुनि थरथर ओढिति या चरणांशीं.	१
पैलतिरावर कुंज मनोहर, माझी तेथ मिराशी.	२
भिकार सागर गर्जो भेसुर, पुसतें कोण तयाशी ?	३
प्रबल कुसुमशर उचलि परांवर नेइल पैल तिराशी.	४

मिराशी = कुळ-वाडी.

तरंग मनिं किति ! झुळुका ढकलिति, उत्कंठा-शीडाशी.	५
चंचल उर जरि चळलें, सावरि रति आवळुनि तयाशीं	६
[परचुंबनमधु पिउनि पुसति वधु का शिळपट नवप्याशी ?	७
लज्जाभीती घोळुनि पीती मरती ज्या पर-पाशीं.]	८
जडलें मन जर परपुरुषावर, भान न मग शरिराशी.	९

अजमेर, ता. २४ फेब्रुवारी १९२२]

१३२. हिंदु विधवेचें मन

[जाति पादाकुलक, राग पिलु]

सांगुं तुम्हांला कित्ती दयाळा ?

न घडे त्याचें नांव कशाला ?

धु०

पतित दीन मज पाहुनि दुर्भग

कळवळलें उर, सागर तें मग !

साहसिं सजलां लाथाळुनि जग,

उदारपण का न दिसे मजला ?

१

निःस्वार्थाचा कळसचि वाहुनि,

यज्ञिं सुखाची आहुति देउनि,

पापिणिला मज पुसतां विनवुनि,

उत्तर देऊं काय तुम्हांला ?

२

“ चराचरांचीं मिथुनें जगतीं

सहवासाने ” म्हणतां, “ जगती ”

कळे मलाही, काय परी गति ?

भ्रमण भुतापरि आलें माला !

३

नीरस वेलिस फुलें उमलती, खिन्न नभाला तारे भेटति, रिक्त सरोवरिं कमळें फुलती ”	
कां मज कथितां हें विधवेला ?	४
अमरें मजवर दार लोटितां मर्त्य तुम्ही तें उघडूं झटतां, सुखमंदिरिं त्या नेण्या झुरतां, दयाघना, कशि फेडुं ऋणाला ?	५
पतित बहिष्कृत अस्पृश्यापरि घिरट्या घ्याव्या मीं बाहेरी; दया करा, जा आंत तुम्ही तरि घेउनि कुणि अनुरूप सखीला.	६
बहीण होइन, दासी होइन, भक्त होउनी चरणां पूजिन, तुमच्या वाटा केशीं झाडिन, अधिक पत्निपाणिं काय कृपाळा ?	७
बोल न बोला एकहि यावर, धैर्याचे ढासळतिल डोंगर, भलतें जाइल निघोनि उत्तर. भागिदार नच व्हा नरकाला !	८
औदार्यास्तव ह्या रात्रांदिन आळवुनी मी हरिला विनविन, अभद्र माझ्या मलिन कराहुन श्रेयस्कर कर देउ तुम्हांला !	९

१३३. दे पूर्ण हृदय सुंदरी

[जाति सृष्टिलता, राग भैरवी]

देशि मला तूं जरी तरी दे पूर्ण हृदय सुंदरी. ध्रु०

जरी कोपरा ठोवीशि राखुनि
चोर तिथे गे शिरतिल लपुनी,
घालितील गे छापे तेथुनि
रतिसाम्राज्यावरी.

१

दुधामधे गे थेंब विषाचा
सुखसंभव गे तेथ कशाचा ?
मार्ग सरळ मग तो नाशाचा,
दूध विषच हो तरी.

२

तार सतारिस सैल एक गे
संगीताचें नांवहि न लगे;
सोंगढोंग बाहेरिल अवघें
समज शवाचेपरी.

३

कुभावनेने विटाळतां मन
प्रीती जाइल पळून तेथुन,
विषमय होइल जीवन त्याहुन
मरण बरें किति तरी !

४

१३४. उखळांत दिलें शिर ! काय अता !

[जाति नववधू, राग मालकंस]

उखळांत दिलें शिर, काय अता ?

दणकवा मुसळ ढोंग न करिता!

धु०

दुबळ्यांचें बळ केवळ दुस्तर,

करील कैसें दिव्य भयंकर,

बलोद्धतांची मोडिल कंबर,

जग चकित होउं घा हें बघतां !

१

माय, तुझा तो चिलया बाळा

विसरुं कसा ? कांडितां तयाला

अश्रुबिंदु त्या एक न आला,

बांधिलें अनंता बलवंता.

२

प्रल्हादहि सत्याग्रहरत तो,

आइ, आठवे सदैव सुत तो,

ढळे न तिळभर छळीं अमित तो,

पशु करुनि सोडिलें भगवंता.

३

हरिश्चंद्र तव सुत सत्याग्रहि,

सदा अहिंसारत तो निग्रहि,

अजस्र मारा रिपुचा साही,

परि हरीस आणी मानवता.

४

ह्या बाळांचा आत्मा पसरे,

युगांतरीं तो आता उतरे,

एकवटुनि ' मोहनी ' अवतरे,

तूं वांझ न गे माझी माता !

५

१३५. दरडीवरील बाला

[जाति मदनमंजरी, राग जोगी]

चहुकडे ढगाच्या माळा,
उभि दरडीवर ती बाला. ध्रु०

वायुची बसे थाप ती, चिरगुटें उडति, केस भुरभुरति,
कां चढली दरडीवरती, १

चौबाजुंस शेतें छान, झोपडें सान गर्द राईत,
तें दिसे गार वेळींत. २

टाकोनि मोकळें दार तुफानीं गार आज कां आली ?
कां उभी उंच या काळीं ? ३

क्षणिं नजर फेकि मेघांत, पुन्हा मार्गांत काय ही पाही ?
का दिसे दूर हिस कांही ? ४

ते विशाल डोळे किती गरगरा फिरति खालती वरती,
गगनाचा वेधचि घेती ! ५

कालवे काय हृदयांत ? एक निमिषांत छटा किती खुलती
विजलीपरि गालांवरती ! ६

प्रीति का मिळे बाजारिं ? काय शेजारिं ? सोड मीमांसा,
प्रीतिमूर्ति बघ ये ऐसा ! ७

x
१३६. अंगाईगीत

[जाति चंद्रभागा, राग सारंग]

जो जो जो जो रे !	ध्रु०
निज माइया छकुल्या चिमण्या राजा, निज रे लडिवाळा !	
बाळ गुणी, शोप नेलि रे कोणीं ? जो जो जो बाळा !	१
घरटीं तीं फांधांमधुनी झुलती, निजले चिउकाउ;	
निजवीती झुळका गाउनि गीती; गाणीं किति गाऊं ?	२
हम्मा ही दूदू देउनि पाहीं निजली गोठ्यांत;	
रे छबिल्या, राघूमैना निजल्या अपुल्या पिंजऱ्यांत.	३
या वेळीं निजलीं झाडें वेली; निजला चांदोबा;	
रात्र किती चढली काळी भवतीं आला बागुलवा !	४
शुक्क गडे झालें जिकडे तिकडे; शोप न तुज बाळा !	
खिंदळशी, खुदुखुदु खुदुखुदु हसशी, एकच हा चाळा !	५

लडिवाळा, रुणुञ्जुणु घुंगुरवाळा
 पायीं वाजविशी,
 कशि बाळा, झोप शिवेना डोळां ?
 अफु आली तुजशी !

६

सटवाई षष्टिदेवि जोखाई,
 सांभाळा याला.
 न शिवो तें पाप अमंगल भलतें
 माझ्या छविल्याला !

७

अजमेर, ता. २ मे १९२२]

१३७. मिळे गे नयनां नयन जरी

[जाति पतितपावन, राग भीमपलासी]

मिळे गे नयनां नयन जरी—

नयनमोहिनी, मनीं उसळती लहरींवर लहरी. ध्रु०
 काय घुसळिला यापरि सागर मंथनकालिं सुरीं ? १
 विजेपरी लखलखतां अवचित दिपविशि नेत्र खरी. २
 पिटाळुनी स्मृति, श्रुति, मति हृदया व्यापिशि तूंच पुरी. ३
 निलाजरे हे नयन पाहतिच, हासति लोक तरी. ४
 नयनगवाक्षीं सकलेंद्रियगण एकवटे सुंदरी. ५
 पापदृष्टि ही म्हणति, त्यांहि मज ओळखिलें नच परी. ६

आग्रा रेल्वेस्टेशन, ता. २२ जुलै १९२२]

१३८. समजुनि बांध शिदोरी

[जाति लवंगलता, राग तिलककामोद]

सहचरि, समजुनि बांध शिदोरी.

आवडनावड राख बाजुला, बघ मार्गाची दूरी.	धु० १
गोड करंज्या, खाजीं वासति; बुरसे गे साटोरी,	२
लग्नीं कारीं घीवरलाडू, मार्गि न त्यांची थोरी.	३
पोहे, सत्तूपीठ, फुटाणे वाट काटितिल सारी.	४
मार्गि मिळे कीं न मिळे पोई, असुं दे तांब्यादोरी.	५
हरिनामाची गांठ घाल मग न घडे मार्गी चोरी.	६

अजमेर, ता. १ ऑगस्ट १९२२]

सत्तूपीठ = गहू, हरभऱ्याची डाळ आणि थोडे तांदूळ हीं भाजून केलेलें पीठ. वासती = शिळीं होतात. खाजीं = खाद्यें.

१३९. अशांचें कोण करिल तरि काय ?

[जाति पतितपावन, राग अडाणा]

अशांचें कोण करिल तरि काय ?

वख हवें ज्यां लाज झाकण्या, अन्न ढकलण्या काय	धु० १
रडति न ज्यांचीं रांडापोरें, शिवे धनाचि न हाय	२
दिली तिलांजलि देहसुखावरि काय अशांस अपाय ?	३
खुशाल घाला अशां तुरुंगीं, काय अशांचें जाय ?	४
भीती का चतुरंगबल नृपा ? दिला मृत्युशिरिं पाय !	५
‘ जनीं जनार्दन ’ ही हरिसेवा, अन्य न ज्यां व्यवसाय	६
अशांस पाहे वक्र कुणाची ऐशी व्याली माय.	७
दीन जनांची एक काळजी, मनीं दुजीस न ठाय.	८
धन्य तुझा गे कुसवा माते ! दैन्य कां न तव जाय ?	९

अजमेर, ता. ८ ऑगस्ट १९२२]

✓ १४०. कोण रोधील ?

[जाति वरमंगला, राग भूप]

या भविष्याचिया दिव्य कारागिरा
कोण रोधील ? दे कोण कर सागरा ?

ध्रु०

शूल राजा, तुझा रक्त त्यांचें पिओ,
गृध्रगण भक्षण्या पुण्य गात्रां शिवो,
दुर्गि त्यांचीं शिरें अधम कुणि लोंबवो,
अंत त्यांचा नको समजुं हा नृपवरा !

१

ज्योति मृत्यंजय प्रबळ पिंडाहुनी
समज दावाग्निशा चहुकडे पेटुनी
देशकालांसि रे टाकितिल व्यापुनी,
अंतिं फडकेल रे ध्वज त्यांचा खरा.

२

ज्यावरी भार तव, ज्यावरी गर्व तव,
विफल तोफा तुझ्या, पलटणीं सर्व तव,
विफल बलदर्प तव, यांत का शर्व तव ?
उघड लोचन, पहा दूर राजा, जरा.

३

भव्य ते स्तंभ बघ तुंग अश्लिका,
त्या कमानी पहा, त्या गवाक्षादिकां,
सौध ते, कळस तो सोनियाचा निका,
ध्वज वरी प्रीतिचा मोहवी भास्करा.

४

तेथ त्या रत्नमय दिव्य सिंहासनीं
लखलखे भरतभृजननि बघ विजयिनी !
प्रणय, नय, सत्य हे सज्ज गण रक्षणीं,
बघ भविष्याचिया दिव्य त्या मंदिरा.

५

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२२]

१४१. प्रतिज्ञा ✕

[वृत्त सौदामिनी, राग मालकंस]

धुळीलाहि जाऊं मिळोनी सुखें,
 घरालाहि होऊं सुखें पारखे,
 उपाशी मरूं दूर देशांतरीं,
 वर्नीं रानिं हिंडूं पिशाचापरी,
 सुळाच्या अती तीव्र धारेवरी
 हसोनी सजूं रक्तपुष्पापरी,
 असत्या तुझ्या हा न माथा झुके,
 जरी कापशी, काप येई सुखें ?
 जुलूमा न दे अंगुली हात हा,
 कलम् कर सुखें, आण चाकू पहा !

१०

असे दोगला, दो पित्यांचा तरी
 फसे ऐंद्रजालीं तुझ्या यावरी !
 फिरूं नागवे होउनी वानरें,
 विषारी तुझे ते दुशाले पुरे !
 तुझ्या त्या महालां विलासां भुले
 महारौरवीं घोर नकीं गळे !
 नको स्पर्श हा दुष्ट माये अगे !
 भुतासारिखा मोह आता निघे !

१८

अजमेर, ता. २६ सप्टेंबर १९२२]

दोगला = शिंदळीचा; दोगला-दोन बापांचा. असा शब्दप्रयोग मळव्यांत
 रूढ आहे.

१४२. वसंत फेरीवाला ✧

[जाति लवंगलता, राग देस]

॥	आला हाऽऽ दारिं उभा,ऽऽ वसंत फेरीवाला !	ध्रु०
	पोतें खांधावरि सौद्याचें देइल ज्याचें त्याला.	१
	कुणीं लाविला गुलाब-वेला, घर न पुरे वासाला.	२
	कुणीं पेरिले अंगणि कांटे वाव न पद देण्याला.	३
	कुणीं पेरिले पेरू-आंबे, वाण न माधुर्याला.	४
	कुणीं लाविल्या बोरीबाभळि, हाणिति कर कर्माला	५
	चोख दयाळू फेरीवाला, त्याला दोष कशाला ?	६
	लावुनि पालवि खुलवुनि फुलवुनि देइ परत कांट्याला.	७
	दाम तसा घ्या माल मोजुनी, बोल इथे कोणाला ?	८

अजमेर, ता. ५ नोवेंबर १९२२]

/१४३. जेव्हा लोचन हे

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

जेव्हा लोचन हे तुझे विहरती या माझिया लोचनीं
 तेव्हा ज्योति झळाळते जिवलगे, सौंदर्यसीमाच ती !
 वर्णाया तरि वर्ण आणुं कुठुनी ? कुंठेच माझी मती,
 राहीं मूक उभा, गती नच अता वाचाळतेलागुनी.
 कैशी मी लपवूं, कुठे छिपवुं ही रम्याकृतींची खनी ?
 हें माझें पडकें भिकार घरटें, या चोरही घेरिती,
 ठेवूं मी हृदयांतरीं तरि तया कांटे अता व्यापिती,
 कोठे ठेवुं तरी सुरक्षित हिला काळाचियापासुनी ?

वाणीचें बनवीन मंदिर तरी सौभाग्य तें कोठुनी ?

जें लाभे कविला तथा यम जया कांपे सदा निर्दय.

रंगीं रंगुनि जो रची सुकवितामंजूषिका-वाङ्मय

त्याला ये लपवावया निजसखी, आशा वृथा मन्मर्मी !

| आता दीनदयाघना, चराणिं रे ही एकची प्रार्थना,
| नेतां पुण्यमयी प्रिया तिजसर्वें ने पातकी या जना.

अजमेर, ता. ७ डिसेंबर १९२२]

१४४. तूं कवण जगांतिल ललना ? *

[जाति लवंगलता, राग परज]

तूं कवन जगांतिल ललना ?	ध्रु०
बाण-कल्पनासृष्टींतुनि कां अवतरलिस या भुवना	१
गंधर्वांच्या सुरसृष्टीमधि पावलिस का जनना ?	२
का नंदनवनकुसुम पातलिस रिझवाया मम नयनां ?	३
सुर-जान्हवितिल कमलगंध का मूर्त येशि मग सदना ?	४
आनंदच का शरीर धरुनी आलिस विहसितवदना ?	५
येइं, करीं पावन या सदना लावुनि कोमल चरणा.	६
स्थिरावले हे लोचन, पडली भुरळ बघुनि तव नयनां	७
स्रवुनी सुहसित चंद्रकिरणमय उजळी या मम भुवना.	८
बहु रत्नांची जननि जागवी हृदयगुहागत कवना.	९

अजमेर, ता. २२ जानेवारी १९२३]

१४५. रुणुणु ये !

[जाति शुभवदना]

- रुणुणु ये, रुणुणु ये झणकारित वाळा
 लुटुलुटुलुटु दुडुदुडुदुडु ठुमकत ये वाळा ? ध्रु०
- धुंदि अजुनि रजनिनयनिं;
 सावखनि पदर धरुनि
 शुभवदना उडुरदना देइ जांभयांला. १
- दिग्ललना धौतमुखी
 रत्नदीप कनकतबकिं
 घेउनिया बाहति या बालभास्कराला. २
- काकड-आरति करिती
 देवगृहीं नवयुवती;
 आळविती जागविती नंद-नंदनाला. ३
- रजनितनय मारुतगण
 बृत्य करिति चपलचरण,
 तोम् तननन झूम झननन करिति गायनाला. ४
- जागति बघ चिउकाऊ;
 लागति घरट्यांत गाउं ;
 डोलति तरु, लागति करुं ते हरिभजनाला. ५
- जागति गोठ्यांत गाइ,
 पाजति वत्सांस पाहिं;
 ये रांगें ! कळ लागे माझिया स्तनांला ! ६

१४६. समज मानिनी !

[जाति वनहरिणी, राग भूप]

समज मानिनी, मान न करिं गे. ध्रु०

झळक चपल ही व्ययार्थ, हीस्तव प्रणयाचा अपमान न करिं गे. १

अमृतमधुर रसपान हवें तरि अधररसाचें दानच करिं गे. २

मधुमय कोमल कमल कमलमुखि, मधुदानीं अनमान न करिं गे. ३

चंद्रमुखी, हा चंद्र कांतिमय कांतिदानिं अभिमान न करिं गे. ४

अधरमाधुरीविषयिं कृपणपण, नियतिविमुख कृति जाण, न करिं गे. ५

देहभोग हे भोगुनि सरती; सक्कण सुमुखि, उत्थान न करिं गे. ६

अजमेर, जानेवारी १९२३]

१४७. उडाला हंस ! ×

[जाति लवंगलता, राग जोगी]

ये ना हंस उडाला हाता,

कां रे तळमळ करितां आता ध्रु०

अनंत निर्मळ गगननीलिमा येइ न हातीं धरिता;
त्यांत निसटुनी घेत भरारी वितळे बघतां बघतां. १रत्नखचित हा सुवर्णपंजर; त्यांत लोभुनी फसतां
रमुनि रमविलें, परि न गुंतला तटका तोडुनि जातां. २भक्कम तुमचा पंजर बळकट; दार जखडिलें असतां
निघे तयारी कडेकोट ही जुमानिली नच निघतां. ३

- मोत्याचा चारियला दाणा प्राणांहुनि या जपतां;
निघे लावुनी चटका ! कोठे तुमची मायाममता ? ४
- रमला, झुलला, फुलला, खुलला मनगटावरी डुलतां;
कां मग तातडि तीरसा सुटे टाकुनि पंजर उडतां ? ५
- कुणीं दिली या हाक ? कोठुनी कार्नीं येउनि पडतां
हा तडफडला, हा तडफडला निघे निरोप न घेतां ? ६
- पूर्ववनांतिल रव परिचित का कार्नीं याच्या येतां
होउनि जागी स्मृति, खडबडुनी निघे न कांही बघतां ? ७
- मधुर रवें हा पंजर घुमतां मोहवि साऱ्या जगता,
सुना रिकामा मुका तिडिक दे नयनां आता बघतां. ८
- कां रे डोळे फाडुनि बघतां ? कां रे उर बडवीतां ?
कां तळमळतां ? कां हळहळतां ? आता न फिरे परता ! ९

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ एप्रिल १९२३]

१४८. नदितिरीं उभी ती

[जाति नववधू, राग जोगी]

नदितिरीं उभी ती दाट तृणीं,
आर्द्र वस्त्र ठिबके चरणीं.

ध्रु०

नयन नर्भीं, कर दोन्ही जुळले;
केशपाश उरिं पाठीं रुळले;
तुफान हृदयीं घोर उसळलें;
ही पसरे छाया मुखिं नयनीं.

बघति तुंगगिरि घेरा घालुनि,
थिजले तरुवर तिला पाहुनी,
स्थिरावले ढग पळतां गगनीं,
डोकावि बालरवि ढगांतुनी.

२

असह्य छळ ज्यांस्तव सोशियला,
तेच निघाले टाकुनि मजला,
नभ कोसळलें, हाय कपाळा,
परि दुभंगे न देवा, धरणी !

३

कोण कुणाचें जगतीं देवा ?
कोण दीर रे ? कोण सासवा ?
कुठला मायेचा ओलावा ?
गांजिलें भाजिलें दिनरजनीं !

४

म्हणति मींच कीं त्यांना गिळिलें,
करंटीच अवदसा जन्मलें,
खरेंच का हें देवा, सगळें ?
मग नको दावणें मुख फिरुनी !

५

डोईवर चिमण्यांची पाटी,
पैसा अडका एक न गांठीं,
कोण पृथ्विच्या अफाट पाठीं ?
मग काय करिन तरि मी जगुनी ?

६

पिलें अर्पितें तुझिया चरणां
दयाघना, तुज त्यांची करुणा,
फुटेल पान्हा तुजविण कवणा ?
त्यां तूंच माय, तूं बाप जनीं.

७

मायपोट तूं गंगामाई;
 अगाध माया तुझिया ठायीं;
 आल्यें धावत तुझिया पार्यीं;
 दे ठाव तुझ्या डोहीं गहनीं ।

८

तुझा डोह मज महाल आई,
 मऊ विछाना तव तळ बाई;
 करिल तुझा ध्वनि मज अंगाई,
 किति शांत झोप येइल मरणीं ।

९

उडी घालण्या टाकी चरणा,
 विदारुनी तों वातावरणा
 हंबरडा तो आला श्रवणां—
 ‘गे आइ आइ ! जाशी त्यजुनी !’

१०

ऐकुनि ती व्याकुळ किंकाळी
 मटकन माउलि बसली खाली;
 निश्चय ढळला तो तत्कालीं,
 हो हृदयाचें पाणी पाणी ।

११

घे ओढुनि पोटीं वत्सांला,
 मोलमजूरी करीन बाळा,
 भिक्षा मागिन रे वेल्हाळा !
 परि भरीन हीं तोंडें चिमणीं ।

१२

१४९. ते कांत यापुढे !

[जाति भूपति]

कुणि कसें म्हणा, कुणि करा हवे तें आता
ते कांत यापुढे, मीहि तयांची कांता.
कुणि म्हणाच पापिण, म्हणाच कुलटा आता,
तो एक जाणतो मला, माझिया नाथा.

धु०

कुणि म्हणा, भाळलें वृथा बाह्य रूपाला,
कुणि म्हणा, बळी मी पडलें तारुण्याला,
कुणि म्हणा, सोडिली लाज, सोडिली माया,
कुणि म्हणा, टाकिली भीति, दूषिली काया,
कुणि म्हणा, लाविला कलंक कुलशीलाला,
कुणि म्हणा, फासलें काळें चारित्र्याला,
कुणि म्हणा, टाकिला देव, टाकिली नीती,
कुणि म्हणा, लाविला हरताळचि शास्त्राला,
तो जुलूम तुमचा, आग लागुं दे त्याला !
जग रसोच रुसलें, रुसो न परि तो त्राता ! ते० १

कुणि म्हणाच, माखूं, म्हणा छळूं दोघांला,
कुणि म्हणाच लावूं आग घरादारांला,
कुणि म्हणा, पेटवूं वैरहि, साधूं दावा,
कुणि म्हणा, साधुनी संधी घालूं घाला;
ध्या हार्ति पाजळुनि हवी तशी तरवार,
या पडा तुटोनी ! करा हवे ते वार !

त्या दयाघनाची करुणा चिखत भारी,
ह्या सत्प्रीतीवर बोथटतिल तल्वारी.

आकाश कोसळो, उलो पृथ्वि या काळीं,
जी गोष्ट झालि ती आता झाली, झाली !

मज मरण येउ, हरि सुखी राख परि नाथा ! ते० २

कुणि कसेंहि समजो, करोहि छळ या काळीं,
कुणि गांजो भाजो अमुचाही हरि वाली !

पति तुम्हीच निजपदिं हरी, जरी बोलविले
हे भ्रतार दुसरे तुम्हींच ना अर्पियले ?

आज्ञेविण तुमच्या हल्ले का हो पान ?

मायेविण तुमच्या जगेल का हो कोण ?

तुम्हि सर्वसाक्ष, मग म्हणोच जग हें कांही,
तुम्हि ' होय ' म्हणा; शास्त्राची पर्वा नाही !

मज माझे काळिज देतें देवा, ग्वाही,

निष्पाप असें मी, कुणी म्हणो हें कांही.

मग लाज तुम्हांला दीन जनांच्या नाथा ! ते० ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १३ सप्टेंबर १९२६]

१५०. पहा हो कसा हा कारागीर !

[राग भैरवी]

पहा हो कसा हा कारागीर !
थरारुनी तनू झरे नयनीं नीर. ध्रु०

कतरण ही पानिंपानिं रम्य झालरीपरी
तरी करांतरीं कुठे नाहि कातरी ! १

फुलाफुलामधे कशा छटा सुरम्य रंगल्या !
इंद्रचाप रंग हे ! करिं न कुंचल्या. २

मख्माली फुलपांखरुं सुबक हें पहा कुणी,
बुड्या पहा परांवरी, करिं न लेखनी. ३

अगाध नीलिमा वरी, रम्य गोल त्यावरी
सुनेरी रुपेरी हे खीळहि न करीं. ४

काळी ही चंद्रकळा रात्र ल्यालि; तीवरी
कशीदा रुपेरी हा, सुइ कुठे करीं ? ५

गझनीचा पट भरजरि भानुच्या गवाक्षि तो,
अधांतरीं अयंत्रची किति चकाकतो ! ६

लवव मान मानवा, वृथाभिमान सांडुनी;
अनंत रम्यता पहा ! लाज रे मनीं. ७

१५१. वाटलें नाथ हो !

[जाति महात्मवती]

वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां खाली
हे असहकारिता हांक तुम्हां ज्या कार्ळी,
हंवरडा फोडी आर्त महात्मा जेन्हा
आघात झेलिले घोर उरावर तेन्हा,
त्या यज्ञें द्रवुनी गमे धावलां देवा,
ऐकिली आर्त किंकाळी.

धु०

वाटलें उघडलीं द्वारें तीं स्वर्गाचीं,
वाटलें धावली माउलि ती गरिबांची,
वाटलें पळालीं सकळ संकटें सार्चीं,
गरिबांचा आला वाली !

१

२

घेतली धाव हो तुम्हीं द्रौपदीसाठी,
गरिबांस्तव धरिली तुम्हीं कांबळी काठी,
गुरगुरलां होउनि पशुहि गांजल्यापाठी,
ती वेळ वाटलें आली.

३

परि हाय ! कोणतें पाप आडवें आलें ?
हा ! कपाळ फुटलें, संचित तें ओढवलें !
परतली माउली, स्वार्थाने अडवीलें,
आशेची माती झाली !

४

हा दुणावला हो घोर अता अंधार,
ह्या दिशा करिति हो भयाण हाहाकार,
जखडिती पाश हो अता अधिक अनिवार,
हा हाय गति कशी झाली !

५

१५२. सहज तुझी हालचाल

[जाति अरुण, राग भैरवी]

सहज तुझी हालचाल मंत्रें जणुं मोहिते.

ध्रु०

सहज चालणेंहि तुझें,

सहज बोलणेंहि तुझें,

सहज पाहणेंहि तुझें

मोहनि मज घालितें.

१

संसृतिचा घोर भार

बघतां तू एकवार

विलया सखि, जाय पार,

देहभान लोपतें.

२

देवी, वनदेवि म्हणूं,

स्वप्न, भास काय म्हणूं ?

प्रतिभा कीं भैरवि म्हणुं

मति माझी कुंठते.

३

एकवार बघ हासुन

डळमळेल सिंहासन !

तळमळतिल मनिं सुरगण !

हास्यास्तव खास ते

४

ही अपूर्व शक्ति सगुण

झाडितसे मम अंगण,

हें माझें भाग्य बघुन

जळफळतिल देव ते.

५

१५३. केवळ सुरवराशी !

[जाति सुखराशी, राग काफी]

थांब जराशी !

ध्रु०

चपलचरण सखि जाशी ?

- मुरड परत अशी त्वरित, बघिन खचित पळ या दिव्याशीं. १
 या प्रभात-करीं स्नात, मधुर गात दिसशी कमलाशी २
 मधुर मधुर, नयन मधुर, मधुर पदर जणुं खळें मुखाशीं. ३
 मधुर चित्र, अति पवित्र ! कुठे क्षेत्र या पुढती काशी ? ४
 भरुं दे मन, करित मनन, मग रेखिन सखि, या चित्राशीं. ५
 पुसतिल जन, रमणि कवण ? मी म्हणेन केवळ सुखराशी ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ एप्रिल १९२७]

१५४. तृणाचें पातें

तृणाचें पातें हालतें डोलतें वातें.

ध्रु०

झगा मख्मली हिरवा गार,
 मुटकुहि रत्नजडित छान्दार,
 तुरा तयावर झुपकेदार,
 हलवि हृदयातें.

१

यावरि तेज कसें रसरसतें;
 जीवन नसांतुनी थबथबतें,
 चिमणें इंद्रचाप थयथयतें.
 दंवीं जइं न्हातें.

२

तुम्हापरि सूर्य किरणि या न्हाणि !
 तुम्हापरि वरुण पाजि या पाणि,
 तुम्हापरि पवन गाइ या गाणि,
 बघा हें नातें.

३

मग या पायिं कसें तुडवीतां ?
 खड्ग यांतलें उद्यत बघतां
 भरे कांपरें स्मरतां सत्ता
 झुलवि जा यातें.

४

यांतुनि कृष्ण मुरलि वाजवितो,
 वामन बलीस यांत दडवितो,
 यांतुनि नारसिंह गुरगुरतो,
 भ्या रे यातें.

५

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२७]

१५५. राजद्रोह कीं देशद्रोह ?

[राग भैरवी]

या पाप्याच्या पायांसाठी
 अपराध्याच्या कार्यासाठी
 जोगिण होइन !
 झोळी घेइन

वरवासी वनि रानी राहिन ! ॥ ध्रु० ॥

तुम्ही शाहाणे थोर, या म्हणतां राजद्रोहि;
 यासाठीच मी बावळी पडलें याच्या मोहिं !

- या कलिजाच्या देवासाठी
या जीवाच्या जीवासाठी—जोगिण इ. १
- शिरार्थ याच्या लाविलें बक्षिस तुहिं हजार,
खडा पहारा करिन मी ! होइन आधी ठार !
राज्यशासना मुकल्यासाठी
पतित, वध्य ह्या चुकल्यासाठी—जोगिण इ. २
- राजद्रोहा कापतां दुखविन जननीद्रोह;
पोट जाळण्या टीचभर तुम्हा पडे व्यामोह !
या जननीच्या भक्तासाठी
मातृपदीं अनुरक्तासाठी—जोगिण इ. ३
- व्यवहारीं डोळस तुम्ही, स्वप्न सुखीं व्हा अंध;
स्वप्न मुखास्तव याचिया झालें मी मतिमंद
जनांमधुनि या उठल्यासाठी
भविष्यामधे रतल्यासाठी—जोगिण इ. ४
- लालुच लावुनिया मला करुं नका मतिभेद
खटाटोप तुमचा वृथा ! वज्रिं पडे कां छेद ?
या पृथ्वीच्या मोलासाठी
याच्या एकच बोलासाठी—जोगिण इ. ५
- मातेच्या अश्रुंमधे शिजवुनि सेवा अन्न !
कंदमुळें बरवीं वनीं, जननी जरी प्रसन्न.
या माझ्या उपवाशासाठी
हीन दीन वनवाशासाठी—जोगिण इ. ६
- जननीरक्तें रंगले तुमचे लाल महाल !
प्रीतिजळें धुतल्या बऱ्या यासह दऱ्या विशाल !

गृहविहीन या पांथासाठी
भणंग माझ्या कांतासाठी—जोगिण इ. ७

तुमच्या त्या देवालयीं वृत्तींचा बाजार,
दय्या, झरे, रायांतुनी राम करी संचार !

या माझ्या श्रीरामासाठी
तुम्हीं टाकिल्या नामासाठी—जोगिण इ. ८

‘ हां जी, जी हां ’ करुनिया मिळवा स्वर्ग तुम्हीच !
जननि हितास्तव भांडतो देवार्शीं हा नीच !

या पाप्याच्या पायांसाठी
अपराध्याच्या कार्यासाठी

जोगिण होइन झोळी घेइन—वनवासी वनिं रानीं राहिन ! ९

वाल्हेर, सप्टेंबर १९२७]

१५६. स्त्रीहृदयरहस्य

[जाति भूपति]

५१।६।१६

तो :

तुम्हि असें समजतां, गुपित न तुमचें कळलें,
परि माणुस अमुचें मनांत तुमच्या शिरलें.
लपवोनि सात खोल्यांत लाविलीं दारें,
राखिती दरारा दारीं खडे पहारे,
भरभक्कम केली त्यांत वरुनि तटबंदी
हुंको न आंत कीं गुंड बंड कुणि फंदी.

अति कडेकोट हा करोनि बंदोबस्त
 तुम्हि अशा भंरंशावरी घोरतां स्वस्थ.
 तुम्हि सुखें निजा हो महाराज, वनघोर;
 चोराच्या वाटा एक जाणतो चोर.

१०

पाडिला भेद, फितविले पहारेवाले
 हे घरचे वासे फिरले, विपरित झालें.
 घरभेदू, बांके कमानवाले डोळे
 कुचमती खुणविती आंतिल सोळें ओळें.
 या घरावरुनि का एकच वाट झज्याला ?
 ते चुगल पाय परि ओढिति या मार्गाला.
 कां इथेच कमरेवर घागर खळखळते ?
 कां इथेच तुमचें पाउल हो अडखळतें ?
 कां इथेच तुमचे कांकण हो रुणझुणती ?
 कां इथेच तुमचे पैजण हो झुमझुमती ?

२०

कां इथेच तुमचा पदर असा थरथरतो ?
 कां कुरळ्या केसावरुनि हात सरसरतो ?
 कां इथेच मरडुनि मरडुनि बघतां मागे ?
 कां इथेच बहिणिस रोजच भरतां रागें ?
 जर यापरि घरचे फितूर चाकर व्हावे
 तर एक धन्याने कितीक सांभाळावें ?
 जा बघा जरासैं कोठे तुमचें रत्न,
 मग कळेल फसले कसे सकलही यत्न.
 आमुचा विलंदर चोर चुकेना केव्हा
 किती यत्न करा, किती जपा आपुला ठेवा.

३०

उधळिला घरांतिल खडा खडा मर्दाने,
 कोपरा कोपरा स्वैर हुडकिला त्याने;
 कोण हा चोर, का महाराज, सांगाल ?
 इवलेंसें कोडें ? सांगा का उकलाल ?
 जर म्हणाल तर या चोर धरोनी देऊं,
 परि चार पंक्तिचा लाभ तुम्हा घरिं घेऊं ! ३६

ती :

तें हिरा काय कीं हळूच त्या चोराल,
 कोंदणीं जडोनी बोटार मग ल्याल ?
 बासरी काय कीं ओठांनी चुंबाल,
 मग सूर भरोनी उन्मादे नाचाल ? ४०

तें शराब का कीं गटगट प्याला प्याल ?
 मतवाले होउनि झिंगुनि झोले ध्याल ?
 आकाश काय कीं ग्रहतारे वेधाल,
 स्वार्थार्थ आपुलें भविष्य मग वर्ताल ?
 तें समुद्र का कीं खुशाल गोते ध्याल,
 ती प्रवाल मोत्यें हातांनी उकराल ?
 कुणिकडे त्यांचे तीर, कुठे तळ बोला,
 इवलेंसें कोडें उकला, सुखांत डोला.
 जें पदरीं पडतां स्वर्ग तुच्छ मानाल,
 जें पदरीं पडतां अमृताला विसराल, ५०

तें काय तुम्हाला सहजासर्जी मिळलें ?
 मग काय बरळतां गुपित तुम्हाला कळलें ?

राहुं घा पंक्तिच्या, चोरीच्या हो बाता,
 तें अशा रितीने कधी न येइल हाता.
 तुम्हि काय समजला सांगा, स्त्री-हृदयाला ?
 का पोरखेळ हो मनीं मानितां त्याला ?
 तुम्हि आकाशाला गवसणीहि घालाल,
 स्वर्गही सुताने हवा तरी गाठाल,
 भूगोलखगोलादिकां मुठित आणाल,
 स्त्रीहृदयाचा परि थांग न कधि पावाल. ६०

ज्या देतों त्यावर तनमन ओवाळीतों,
 ज्या देतों त्याला अपुलेपणही देतों.
 किरणास्तव एका सूर्य मोल मागेल,
 थेंबास्तव एका मेघ दाम सांगेल,
 श्वासास्तव एका विनिमय घेइल वायू,
 ज्या देतों त्या परि देतों अपुलें आयू !
 कधि कुणी ऐकिलें काय कुलवधूलाही
 हृदयाचें अपुल्या मोल मागतां कांहीं !
 चालला सकलही प्रपंच या दानाने,
 मांगल्य दिव्य जें तेंहि याच यज्ञाने. ७०

ब्रह्माशिवविष्णू यांहि दरारा ज्याचा
 होईल दास तो मदन देउं ज्या त्याचा.
 स्वार्थावर अपुल्या आधी पाणी सोडा,
 सर्वस्व होमुनी सर्वस्वच हे जोडा. ७४

१५७. सरस्वती-स्तोत्र

[सोरठा]

जय जय जननी देवि !	जय जय भगवाति शारदे !
नमूं तुला मी केवि ?	वानूं कवण्या वाणिने ? १
अनंतगत तूं स्फूर्ति,	मूळ शक्ति, जय अंबिके !
तूं सच्चित्सुखमूर्ति	जगीं असज्जडदुःखिं या. २
पापघटीं निष्पाप,	अमंगलीं मांगल्यखनि !
त्रिविध घोर भवताप,	त्यांत सुधाकर शीतला. ३
मूर्त सत्य तूं देवि;	असत्यमय संसारिं या
पंकीं पंकज जेवि	कोळशांमधे कीं हिरा ! ४
करूपतामय भूमि,	असौंदर्यिं सौंदर्य तूं !
स्फुलिंग ज्यापरि धूमिं	काष्ठगर्भगत ज्योति कीं ! ५

[दोहा]

एकीकृत सर्वेद्रियीं	देवि, तुला प्रणिपात !
दुरित दूर करिं माउली,	ज्ञात तसें अज्ञात. ६

[पादाकुलक]

ध्यानावस्थित करुनि मनाला
 स्थितप्रज्ञ मुनि शोधिति ज्याला,
 तयांहि ज्याचा लेश कळेना,
 वेदांला जो देवि, वळेना, ७
 तया अ-जाला घालुनि जन्मा
 कोण अकर्म्या जुंपी कर्मा ?
 निराकार मे अगुण अनंता
 कुणीं कोंडिलें त्या भगवंता ? ८

सगुण मूर्त त्या सांत करोनीं
 नाचविलें मे सलील कोणीं ?
 वाल्मीकिमनीं करुनि विलासा
 खेळवोनि निज बाळा व्यासा
 कोण सोडवुनि अढळ पदाला
 लोळवि त्याला तुझ्या पदाला ?
 तुझ्या कटाक्षा कोण निवारी ?
 आली नाचत खाली स्वारी !
 महालांतुनी खोपट्यांतुनी
 नगरांमधुनी कीं रानींवनि,
 रावासंगें, रंकांसंगें,
 गोपांसंगें कृषकांसंगें
 पापी दुःखी भूवरि ओढुनि
 नाचविलें त्या दुसऱ्या कोणीं ?

९

१०

११

१२

[दोहा]

अतर्क्य महिमा असूनिही भूवरि तुझा निवास !
 दुःखी पापी जनमनीं सुखमयः पुण्यविलास. १३

[पादाकुलक]

अनंत माझीं असतिल पापें,
 परि हृदयस्थे, अघ तुज कांपे.
 कोण अन्यथा हृदयीं पापी
 मंगलमय मधु सुर आलापी ?
 भेसुर भरल्या मनि किंकाळ्या
 त्यांतुनि रागिणि केवि निघाल्या ?
 अशिव अभद्रें भरलों आई,
 विटाळलिस परि त्यांही नाही.

१४

१५

अति विरूप अति कृष्ण मनीं या
 पुण्य रम्यता मे कुठुनीया ?
 अतिलंपट मी स्वार्थी कामी
 शुभ शृंगारा गाइन का मी ? १६

पुतळा केवळ मी अनृताचा
 कशी सत्यमय येइल वाचा ?
 खोटी लज्जा, हसणें खोटें,
 खोटी भीती, रुसणें खोटें, १७

हे मम चाळे, मर्कट-चेष्टा,
 पोटासाठी हाल-अपेष्टा !
 धनिकलोचनां बघुनि रहावें,
 श्वानकाकसें जीवित जावें, १८

निःस्पृहतेची केवळ खाणी
 कशी निघावी निर्भय वाणी ?
 हीन दीन अतिमंद असा मी
 गाणीं माझीं म्हणूं कसा मी ? १९

नाही नाही माझी वाणी,
 आइ, सरस्वति, तव हीं गाणीं ! २०

[जाति बल्लभा]

छलछद्ममय भूवरि न करिशी देवि, जरि संचार मे
 या त्रिविध तापें दग्ध मनुजां कोण मग आधार मे ?
 जगि कोण रोधि तुझ्या प्रवाहा ? वेग तव अनिवार मे,
 मग सत्य-शिव-सौंदर्य यांना काय पारावर मे ? २१

[दोहा]

अनंतास आकळी कसा सांतेंद्रियगण सांग,
 नमस्कार माझा तुला सरस्वती साष्टांग ! २२
 ऊर भरे; दृष्टी झरे, फेडुं कसे उपकार ?
 भास्कर करिशी काजव्या, तुझ्या दयेस न पार. २३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २० डिसेंबर १९२७]

१५८. निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन का मी ?

[जाति वनहरिणी, राग भैरवी]

निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन का मी ? ध्रु०

विकासित कमलासम फुल्लें मम सुमन तुझ्या पदिं वाहिन का मी ? १
 जनिं वनिं गगनीं त्रिभुवनिं एका अनेक रूपीं पाहिन का मी ? २
 सुतदारा समजुनि तव सत्ता, प्रेमीं काया झिजविन का मी ? ३
 अखिल कर्म या कार्यक्षेत्रीं पूजन समजुनि अर्पिन का मी ? ४
 सप्तसुरीं सुरहीन लयीं तुज उन्मादीं कधि गाइन का मी ? ५
 विविध कवनिं मम अविविध रसमय लाहुनि तुज कधि नाचिन का मी ? ६
 प्रेषणहेतू तव संपादुनि कृतार्थ तव पदिं येइन का मी ? ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ४ जानेवारी १९२८]

१५९. चरणिं तुझ्या मज देई रे वास हरी !

[जाति चरणरज, राग भैरवी]

चरणिं तुझ्या मज देई रे, वास हरी. ध्रु०
 चरणतळीं तव कमल विराजे,
 तेंच करीं मज देवा रे, कल्पवरी १

कुणा संतती, कुणा राज्य दे, मजला हरि, ते देई	रे,	चरण परी.	२
कुणा स्वर्ग दे, कुणा मुक्ति दे, मजला परि चरणाचा	रे,	दास करीं.	३
मी घालीं ना संकट तुजवरि, केवळ मज चरणाचे	रे,	रजच करीं.	४
चिकटुनि राहिन सदा पदांला, इतुकी मम पुरवावी	रे,	आस परी.	५
मिरविन वैभव हें त्रैलोक्यीं, येइल तरि नृपतीला	रे,	काय सरी ?	६

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. ४ जानेवारी १९२८]

। १६०. चरण कधी का पाहिन आई ?

[जाति वनहरिणी, राग भैरवी]

चरण कधी का पाहिन आई ? ध्रु०

त्रिभुवनजननी, मुंगीची तुज काळजि, मग का माझी नाही ?	१
ढळे ऊन, दिन उरला थोडा, मागमूसही घरचा नाही.	२
थकलें घोडें पाय न टाकी, कशि गत होइल आज अगाई ?	३
वाट विसरलों, बिकट घाटही उमे काळसे ठायीं ठायीं.	४
सिंह, वाघ हे चोर लुटारू टपती, आता त्राहि त्राहि !	५
बावरुनी मी बघें चहुकडे, शून्य दिशा मज दिसती दाही.	६
डोळे सदनाकडे लागले, कुणी सखा का नेइल पायीं ?	७

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. ४ जानेवारी १९२८]

| १६१. वंदन व्हावें हरि, मम जीवित

[जाति लवंगलता, राग भैरवी]

वंदन व्हावें हरि, मम जीवित.	ध्रु०
शरीर हें अभिषेकपात्र, तें निर्मळ शुद्ध असावें.	१
अभिषेकास्तव जीवन माझें पावन विमल असावें.	२
कर्में सारीं फुलें पुजेचीं समजुनि कर्म करावें.	३
श्वासोच्छ्वासहि धूप पुजेचा, हें न कधी विसरावें.	४
ज्योति जिवाची दीप पुजेचा, भावें ओवाळावें.	५
आरति व्हावी वाणी माझी, वचनीं स्तोत्र झरावें.	६
नैवेद्यास्तव नवरसभोजन, तुला ग्रास अर्पावे.	७
संपत्, संतति मुक्ती इतरां, हरि मज इतुकें द्यावें.	८

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. १२ जानेवारी १९२८]

) १६२. हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?

[जाति लवंगलता, राग भैरवी]

हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?	ध्रु०
दीन दरिद्री अति मी, पूजाद्रव्य कुठुनि आणावें ?	१
धूप, दीप, जळ, फूल, फळ तुझें कसें तुलाच व्हावें ?	२
माझें मजला कांहीच न दिसे, मग तुज काय यजावें ?	३
रिक्तहस्त तरि कसें तुजपुढे स्वामि, उभें ठाकावें ?	४
मीपण मम मीं म्हणें तेंच मी अता अर्पितों भावें,	५
विदुराच्या त्या कण्या, शबरिचें उच्छिष्टहि सेवावें,	६
त्या त्वां माझें मीपण कडुही गोड करुनि हरि, ध्यावें.	७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १८ जानेवारी १९२८]

१६३. कलेचें हृद्गत

[जाति पतितपावन]

अगाध, निर्मळ, अपार, सुंदर, शांत, नील गगनीं
 चंद्रसूर्यतारे तव करिती पुकार दिनरजनीं.
 स्फटिकोपम या नील सरोवरिं आनंदें डुलुनी
 अरुणवर्ण हीं कमळें फुलतीं तान तुझी भरुनी.
 गगनभेदि हे गिरी पुरातन शुभ्रधवल वदनीं
 तुझें अनंता, प्रवचन करिती गूढ मूक वचनीं.
 कळ्यांकळ्यांना नाचवीत हा गंधवाह वाही.
 अनुपम मधुमय अनिर्वाच्य तव वार्ता जगिं वाही. ८

लेवुनि भरजरि झगा अरुण हा सुवर्ण वर्णाही
 नभःपटीं तव चित्रलेखनीं गुंगुनिया जाई.
 मोहिनिमंत्रा शिंपित येई श्यामल ही संध्या,
 तुझ्या सुखस्वप्नांत गुंगवी जगा जगद्वंधा !
 लेउनि काजळि शालू येई गभीर ही रजनी,
 अरे अनंता, मोहनि घाली गान तुझें म्हणुनी !
 तूं सततोद्यतखड्ग अनंता, दुष्टां दंडाया
 गुर्जुनि गर्जुनि सागर सांगे रोषें बधिरां या. १६

अकांडतांडव करुनि खड्गसम जळत्या जिव्हांनी
 दांत रगडुनी तडित् कडकडे रुद्ररूपकथनीं.
 रूपांरूपांमधुनि निघे हा अनहत तव नाद,
 भाग्यहीन मी बधिर पडेना कानीं पडसाद.
 रूपीं रूपीं तुझी अनंता, विभूति विस्तरली,
 डोळे फुटले माझे ! सारी सृष्टि तमें भरली.

प्रफुल्लहृदया, अमृतसागरा, माझ्या कविराया,
मंत्रोदकिं परिमार्जुनि उघडीं कर्णां नयनां या.
लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ८ ऑगस्ट १९२८]

२४

१६४. म्हातान्या नवरदेवाची तक्रार

॥ [जाति पदाकुलक, राग पूर्वी]

गहनविपिनिं करि गौरि घोर तप,
जरठास्तव नवयुवती करि जप !

ध्रु०

नीरस हर तो भणंग जोगी,
रसें रसरसे ही सुखभोगी;
फटिंग तो, ही तपे वियोगी;
स्मरारि तो, ही स्मरसुखलोलुप.

१

उपवर मुलिनो, कित्ता गिरवा
त्यजुनि फाकडा धटिंग हिरवा
फटिंग जोगी पिकला भगवा
वरा ! पुजा हर सफल गतत्रप.

Jant

२

नशीब अमुचें जरठ वरांचें !
सोंगाड्या मुलि, ढोंग जपाचें !
लचके रुचती या तरुणांचें;
नातरि वरितों मुली सपासप.

३

आजोबा या म्हणति अम्हांला,
ठार करिति उरिं खुपसुनिं भाला,
गौरि असें का म्हणे हराला ?

पाहुनि घेइल शंभु भवाधिप.

४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ऑगस्ट १९२९ (?)]

१६५. जय वाल्मीकी !

[जाति पादाकुलक]

जय वाल्मीकी ! तुज हैं तर्पण;
तव चरणीं सर्वस्व समर्पण !

ध्रु०

त्रिभुवनपति जो राम रघूत्तम,
सुरनरकिन्नरनुत पुरुषोत्तम,
हे वाङ्मयतरुकोकिल, निरुपम
त्या रामा तूं देशि रामपण.

१

विधिहि शकेना धाया कवणा
तीं दश वदनें देशि रावणा,
राम यमाधिप दे ज्या मरणा,
अमर करिशि तो सुरारि रावण.

२

अधनांचें धन, अबलांचें बल,
अमंगलांचें श्रेयोमंगल
जन्मांधांचे लोचन निर्मल,
दुर्वृत्तांचें दुरितनिवारण.

३

हात दिला तूं किति बुडत्यांना !
धीर दिला किति तूं व्यथितांना !
उरीं लाविलें किति पतितांना !

जय भवनाविक पतितोद्धारण !

४

कालाच्या अति कराल दाढा
सकल वस्तुंचा करिति चुराडा,
कालशिरिं झडे तुझा चौघडा,

जय मृत्युंजय ! जय कविभूषण !

५

१६६. साम्राज्यवादी

[जाति त्रिभुवन, राग धनाश्री]

- फस्त करी भक्षुनिया सर्व धान्यराशि हा,
हड्डुकास्तव वसवस ये, झुंजे इतरांशि हा. ध्रु०
- त्रिभुवनही या न पुरे, खादाडचि हा गिधाड,
कळवळतो वखवखला बापुडा उपाशि हा. १
- गिळि अपुलें, गिळि परकें; खाच ती तरी भरे न,
शांतीच्या वर बाता, बोंबले अधाशि हा. २
- परमुलुखा जाळि पोळि; लाखांचे खून करी;
न्यायाचा वर तोरा; चोर चढवि फाशिं हा. ३
- शास्त्रतटीं तोफ घोर फडशा करि बंधूंचा !
विश्वबंधुता खरि ही रक्षी दुबळ्यांशि हा ! ४
- मातित राबोनि गरिब धान्याचे रचिति ढीग;
भक्षुनि रक्षक निरिच्छ बोका संन्यासि हा ! ५
- धन्य तुझी धर्मात्म्या ! पसरे हा जगड्व्याळ !
चिरडी हा पायिं दीन, उन्नति करि खाशि हा ! ६

१६७. कोणिकडे जादुगरिणि ?

[जाति परिलीना, राग भैरवी]

कोणिकडे जादुगरिणि; आज सांग धावा ?

धु०

दडपित्त कां तरुणमनें चरण हां पडावा ?

आज खैर मज न दिसे बघुनि तुझ्या भावा,

ही गहिरी नजर जहर,

कवणावरि करिल कहर ?

तरुण कवण लक्षिशी जो चरणिं लोळवावा ?

१

लष्कर-ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२९]

१६८. अर्जी ऐका हो सरकार !

[जाति हरिभगिनी, राग त्रिहाग]

अर्जी ऐका हो सरकार,

अंदाधुंद कसा दरबार ?

धु०

फुंकुनि ठेविति पाय तयांवर का दुःखाचा हो भडिमार ? १

चोर मिरवती गजगंडस्थलिं हा न्यायाचा का व्यवहार ? २

तुमचा कानू अढळ जागरुक; कां पापांची मग ललकार ? ३

तुमच्या वाटा तुम्हांस ठाउक, इतरां लागे अंत न पार । ४

लष्कर-ग्वाल्हेर सप्टेंबर १९२९]

१६९. काशि लाज सोडिशी सारी ?

[राग काफी]

काशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?

मी रविहुनि वारीं

तें वदशि मुरारी

काशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?

चेष्टा करिशी, दहांत हसशी,

रीत तुझी ही न्यारी रे न्यारी ।

काशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२९]

वारीं = दूर ठेवितें.

१७०. भोग कुणा सुटले ?

[जाति अंजनी, राग असावरी]

भोग कुणा सुटले जगिं या ?

धु०

सुखदुःखांची अलक्ष्य भेसळ,

द्वंद्वमूल संसार अमंगल !

येथे कसले सुख तें केवल ?

मुनिमन या विटले.

१

दास जयांचा झाला श्रीहरि

तयां पांडवां सुटली नगरी,

दास बनुनि रावति परक्या घरिं

मनोदुर्ग फुटले.

२

श्रीरामा वनवास भूवरी,
त्यावरि वैरी हरी नोवरी,
दीन वनोवनि तो वणवण करि,
सुख त्याला कुठलें ?

३

रे रे माझ्या विषण्ण हृदया,
दुःखा दे मुख धीर धरुनिया !
स्मरुनि हरी वागेल जो तथा !
भोग असुनि मिटले !

४

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२९]

१७१. सखि आली !

[मारवा एकताल]

अरुणनयन
अरुणचरण
अरुणवसन
सखि आली,
ही अरुणोदयकार्णी !

कांति फाकली सखिच्या तनुवर
उजळे मम घर
अनुपम सुंदर,
हास्य विकसलें गालीं.
सखि आली. १

डोह विमल,
पुण्य सलिल
स्फटिकोज्ज्वल
द्युतिशाली
प्रसन्न मोहनि घाली.

प्रसन्न सखिचे प्रस्फुट अवयव,
यौवनवैभव
फुललें अभिनव,
अरुणकिरणिं सखि न्हाली,
सखि आली ! २

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२९]

१७२. झाशीवाली

[जाति महाकाली]

रे हिंदबांधवा, थांब या स्थळीं अश्रु दोन ढाळीं,
ती पराक्रमाची ज्योत मावळे इथे झाशीवाली

ध्रु०

तांबेकुलवीरश्री ती
नेवाळकरांची कीर्ती,
हिंदभूध्वजा जणुं जळती,
मर्दानी राणी लक्ष्मीबाई मूर्त महाकाली !

१

घोड्यावर खंघा स्वार,
हातांत नंगि तर्वार,
खणखणा करित ती वार
गोऱ्यांची कोंडी फोडित पाडित वीर इथे आली.

२

कडकडा कडाडे विजली,
शत्रुचीं लष्करें थिजलीं,
मग कीर्तिरूप ती उरली,
ती हिंदभूमिच्या पराक्रमाची इतिश्रीच झाली !

३

मिळतील इथे शाहीर,
लववितील माना वीर,
तरु, झरे ढाळितिल नीर,
ह्या दगडां फुटतिल जिभा कथाया कथा सकळ काळीं ! ४

१७३. रिकामे मधुघट

[जाति नववधू, राग बागेश्री]

मधु मागशि माझ्या सख्या, परी
मधुघटचि रिकामे पडति घरीं !

धु०

आजवरी कमळाच्या द्रोणीं
मधू पाजिला तुला भरोनी,
सेवा ही पूर्विची स्मरोनी,
करिं रोष न सख्या, दया करीं.

१

नैवेद्याची एकच वाटी
अता दुधाची माझ्या गाठीं;
देवपुजेस्तव ही कोरांटी
बाळगीं अंगणीं कशी तरी.

२

तरुण-तरुणिंची सलज्ज कुजबुज,
वृक्षझज्यांचें गूढ मधुर गुज,
संसाराचें मर्म हवें तुज,
मधु पिळण्या परि रे बळ न करीं !

३

ढळला रे ढळला दिन सख्या !
संध्याच्या भिवविति हृदया,
अता मधूचें नांव कासया ?
लागले नेत्र रे पैलतिरीं.

४

१७४. हाक

[जाति भूपदंड, राग असावरी]

तूं ये गे, ये गे, ये, ये सजणे !

तनमनधनजनसदन पाहती वाट तुझी गे सखये !

ध्रु०

विशाल माझें मंदिर अभिनव,

गजांतलक्ष्मी, अपार वैभव,

जों न रुणझुणे तव कंकणरव,

करविहीन जणुं वलयें !

१

सत्याचे पोकळ डोलारे,

सौंदर्याचे हे देण्हारे,

देवाविण देउळ जणुं सारें !

करिं आरोहण सदये !

२

फळें, फुलें, रवि, शशि, नक्षत्रें,

तुजविण सारीं असार चित्रें !

येइं मंगले, शुभे पवित्रे,

प्राण वितरिं शुभ समयें.

३

ये ये तूं यक्षाची कांडी,

स्पर्शुनि जगिं या जीवन सांडी,

पाप अमंगल तिमिरा काढीं,

पसर कांति निज उदयें.

४

तूं मंगल, तूं सुख ! गे तुजविण

भुताटकीची माया त्रिभुवन,

खाया धावे मज आ वासुन,

येइ, मिळूं दे हृदयें !

५

१७५. स्त्रीला नमस्कार हा !

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

भोळा शंभु दिसे वरी, परि महाकोपी बळी तापसी,
ज्याची नौबत दण्डणे त्रिभुवनीं, जाळी स्मरा साहसी,
त्याला भिल्लिण नाचवी बहुपरी वृद्धापकाळीं अहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! १

ब्रह्मांडें रचितां कुतूहल जिरे, ये शीण गात्रांप्रत,
वेदाभ्यास करोनि बुद्धि जड हो, ब्रह्मा ज्वरापीडित;
डोळे तो मिचकावि पाहुनि सुता, चाळे करी, ही स्पृहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! २

विष्णु क्षीरसमुद्रशेषशयना सोडी, त्यजी इंदिरा
लत्ता स्वर्गविलासिं दे, तळमळे सेवोनि दुःखी धरा;
वृंदेकारण तो झुरोनि तुळशीखाली पडे ईश हा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! ३

वाटे स्त्रीच सुधा, हलाहलहि ती, ती वारुणीं दारुण,
दृष्टिक्षेप पुरे, उठे मृत, मरे प्राणी, पडे शिंगुन !
ब्रह्माविष्णुमहेश लोळति पर्दी, स्त्रीचा दरारा पहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, नोवेंबर १९३३]

१७६. भैरव

[जाति भूपदंड, राग भैरव]

नटवर तो हर ध्यावा,
प्रभातकाळीं उठोनि आधी त्रिभुवनजनक नमावा

ध्रु०

जगदंगीं ज्यातें नटवाया
अघटितघटनासमर्थ माया
नटी नाचवी ज्याची जाया;
भावे भैरव गावा.

१

अरुणरूपधर सूत्रधार जो
घालुनि कंठीं रत्नहार जो
पीतांबरधर करि विहार जो
उधळि गुलाल, भजावा,

२

सूर्यचंद्र अगणित नक्षत्रें,
गिरि, सागर, तरु असंख्य पात्रें,
सज्जिननटे जो लीलामात्रें,
शिवसत्याचा ठावा.

३

अपूर्व सुंदर नाटक हें जग,
मांगल्याचें आगर सौभाग,
कसें म्हणावें दुःखमूल मग ?
जयजयकार करावा !

४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १५ डिसेंबर १९३३]

१७७. एक आकांक्षा

[जाति शुभवदना, राग देसकार]

हलु हलु हलु वर वर नभिं मेघशकल चाले,
नील जलीं नाव काय मूक शांत हाले ?

ध्रु०

अरुण, जांभळी, सुनेरि
लखलख करि कड रुपेरि,
सायंतनिं हें पाहुनि नयन भरुनि आले !

१

काय रम्य हें विमान
ज्यांत बसुनि पुण्यवान
वरि वरि वरि अपुल्या घरिं जावया निघाले !

२

पुण्यात्मे भवयात्रा
साधुनि तर्पुनि गात्रां
गाठति घर पाहुनि वर व्याकुळ मन झालें.

३

काय कधी मजसमान
पुरुषास्तव ये विमान
हें वाटुनि उर दाटुनि हृदय भारि झालें !

४

१७८. वधुवरयोः शुभं भवतु !

[जाति सुरमंदिर, भैरवी झपताल]

योग हा वधुवरां
हो सुमंगल खरा !
हो सुमंगल खरा !
हो सुमंगल खरा !

ध्रु०

आज हृदयांतुनी		जीवनक्रांतिचा	
सकल पट भेदुनी		दिवस नव कांतिचा,	
आन्तरिक ये ध्वनी		विभव-सुख-शांतिचा	
“ हो सुमंगल खरा ! ”	१	होउ हा आसरा.	५
जीव ही मम सुता		रम्य संसारतरु	
रूपगुणसंयुता		शीत छाया धरू,	
तुल्यवरसंगता		मधु फुलांही भरू	
श्री नवी ये घरा.	२	ओटी मंगलकरा.	६
याच घटिपासुनी		आयुरारोग्य तें,	
पुण्य परिवर्तनीं		सत्कुला योग्य तें,	
रम्य नवजीवनी		पुण्य चिरभोग्य तें	
प्रीति येवो भरा.	३	सकल येवो करा.	७
नवनव्या कामना,		झडति किति चौघडे,	
नवनव्या कल्पना,		धुमनि नौबत झडे,	
नवनव्या भावना		दुमदुमनि चहुकडे	
वेढितिल अंतरा.	४	हर्ष आला पुरा.	८

१७९. अवमानिता

[जाति भूपदंड, राग तोडी]

कां मज आज तुम्हीं बोलविलें ?

बहु दिवसांनी स्मरण जाहलें,

आज कसें हें घडलें ?

धु०

बालपणांतिल बालिश वर्तन,

तरुणपणांतिल तें भ्रूनर्तन,

स्वप्निं आज कां दिसलें ?

१

चित्रगुप्त लिहि वह्या आपुल्या,

वरी धुळीच्या राशि साचल्या,

त्यांस कुणीं हालविलें ?

२

हृदयपटावरि सुंदर चित्रें

आपण रचिलीं पूर्वि पवित्रें,

बधुनि आजवर जगलें.

३

स्मराल कधि तरि या आशेवरि

उदासवाणे दिवस कसे तरि

आजवरी घालविले.

४

परि समजूं का हा भाग्योदय,

भाग्यास्तचि कीं पूर्ण तमोमय ?

हृदय तरल खळबळलें !

५

सोक्षमोक्ष घेइन करुनी मी,

जगेन कीं जाइन मरुनी मी,

कापत येण्या सजलें !

६

१८०. कां उभी तूं तरी ?

[भैरवी, झपताल]

दिनांतीं श्रमांतीं किती गोड शांती !

सकलहि घरिं जाती श्रमोनी दिनांतीं ध्रु०

एक नच वासरूं,
नाहि चिटपाखरूं,
गजबजाति गृह-तरूं
तेथ सुखें गाती.

१

चकित हरिणीपरी
हरिणनयने, परी
कां उभी तूं तरी

क्षेत्रतटप्रांतीं ?

४

क्रमुनि पथ आपुला
निकट अस्ताचला
पांथ रवि चालला
सावरुनि कांती.

२

कोण ये या स्थळीं ?

चाल सदना मुळी,

पेटल्या पुरिं चुली

पाहि सांजवाती.

५

ओस पडल्या दिशा
ये भराभर निशा;
निघति छाया कशा
गुहांतुनि धरांतीं.

३

लेकं, लेकी, सुना,

मिळति वडिलां जनां;

काय तुझिया मना

पाडि इथे भ्रांती ?

६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ जून १९३४]

१८१. फसिवणूक

[जाति लवंगलता, राग पिलू]

उगिच कशाला पाहशि लावुनि आस ?

ध्रु०

जुई बहरली, कळी उमलली, परि न मिळे तुज वास. १

भरली कैरी सरस सुनेरी ये न तुझ्या हातांस. २

रे, लुसलुसलें पाखरुं फसलें दुसऱ्याच्या जाळ्यास. ३
 देवच रुसला, सौदा कसला, गळे ओठिंचा घास. ४
 अभागि पांथा, चुकशी पंथा लाग अता मार्गास. ५
 केविलवाणें तोंड दिवाणें माझ्या रुते जिवास. ६
 जा जा ! दुसरी पहा मंजरी, सजव तुझ्या हृदयास. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २० ऑक्टोबर १९३४]

१८२. अहो धन्वंतरी !

[जाति समुदितमदना]

“ तुम्हीं न यावें हो धन्वंतरि, जरी तापलें ज्वरें;
 नका शिवूं नाडीस, तुम्हांला काय न दुसरीं घरें ? ”
 “ तुम्हां पाहिजे शेज फुलांची ”—पुरे ज्ञान हो पुरे !
 आग अधिक होइल अंगाची ! खरेंच औषध खरें ! ”
 “ मग वाळ्याची उटी कपाळीं लावूं शीतळ करें ? ”
 “ शूल दुणावे, हात न लावा, भरे मला कांपरें ! ”
 “ तुमच्या अंगा हवें चांदणें, नेउं धरुनि का त्वरें ? ”
 “ नको नको हो ! पडेन, वादळिं कशी वेल सावरे ? ”
 “ तुम्हांस शीतोपलादि चूर्णें वाटेलच हो बरें;
 काय, घालुं मी मुखीं मधांतुनि ? ” “ कधी सोंग हें सरें ?
 तो शिवेल नाडिस करग्रहण ज्या हवें,
 स्पर्शील अंग जो देइल जीवन नवें;
 त्या निदान हो ज्या मनिचें गुज जाणवे.
 प्रणयपंडिता, तुम्हां आणखी काय सांगणें बरें ? ”
 रसिका, सांगा कसली मात्रा मिळतां रोग न उरे ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २३ डिसेंबर १९३४]

१८३. माळीण

[जाति लवंगलता, राग काफी]

“ तुला न देइन माला,
जा जा चाल घराला. ध्रु०

“ मोठा भोळा, घालिशि डोळा, हाणिन हा पाचोळा,
काय गिऱ्हाइक बाइ फुलांचा ! ” “ पूस तुझ्या डोळ्यांला ! ” १

“ हा फुललेला गुलाब-बेला ! तुला न देइन झेला,
कसा गिऱ्हाइक बाइ ” “ पूस त्या गालांला, दांतांला ! ” २

“ तुला न देई मोहरेलाही ! दुज्यास परि पैशाला !
कसा गिऱ्हाइक बाइ फुलांचा ! ” “ पूस तुझ्या जीवाला ! ” ३

“ फुलें पाहशी, सौदा करिशी, घेशिल बघ कांट्याला ! ”

“ रुतुं दे कांटे चलाख माळिणि, खुपुं दे ग कलिज्याला ! ” ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता २८. जानेवारी १९३५]

१८४. गति कशी व्हावी ?

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

माझे बांधुनि हातपाय कुजक्या एका फळीला बळें
दर्यामाजि अफाट दुस्तर मला हे नाथ, कां सोडिलें ?
' शितोडा पदरावरी जरि उडे जाई तळाला फळी '
ऐशी ही धमकी वरी, गति कशी व्हावी तुफानीं जळीं ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २८ जानेवारी १९३५]

१८५. स्फुट ओव्या

झोपाळ्यावर बसूं, फांदीच्या सालुंक्या ग	सारख्या साड्या नेसूं, सारख्या बहिणी दिसूं.	१
* * *	* * *	
मोहरा आला आंबा, माझ्या राव्यासाठी	फळा आली ग चमेली, तुझी मैना ग तान्हेली	२
* * *	* * *	
शेजारीण बाई, रावा, मैना दोघां	सडा घाला अंगणांत, जेवूं घालूं दूधभात.	३
* * *	* * *	
माझ्या दारावरी भाऊबीजे आले	कोण आले दोघेजण ? भाऊ रामलक्षुमण.	४
* * *	* * *	
शेजारीण बाई, माझ्या जुईला ग	तुझा गुलाब कांट्यांचा, नाही बाई शेपायाचा !	५
* * *	* * *	
थोरल्या विहिणीबाई, कोण पुसे तुम्हां	नका सांगूं हो गाऱ्हाणीं; नांदतां राजाराणी ?	६
* * *	* * *	
श्रीमंतीण बाई, मानितें गरीबीचा	तुझा शृंगार काट्यांचा, संसार झपाट्याचा.	७
* * *	* * *	
तुझ्या गळा बाई, पोतेचं गरीबीचं	सोन्याचं ग लोढणं, मंगलसूत्र माझं लेणं.	८
* * *	* * *	

वेल फोफावली, दारीं हत्ती-घोडे,	तिला ये ना बाई फळ; घरीं नाही बाई मूल !	९
*	* * *	
हत्ती-घोडे दारीं, नाही मंगलवाद्यं,	चोपदाराच्या ललकारी, तोरण नाही दारीं !	१०
*	* * *	
शितं तिथं भुतं, बोबडा बोल नाही,	घरीं एक गजबज, नाही कार्नी कुजवूज.	११
*	* * *	
माझ्या दारावरी आता कीं वेणूसाठी	गलबला ग कशाचा ? तंटा चालला राजांचा.	१२

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. २३ फेब्रुवारी १९३५]

१८६. जोगी

[जाति अभिमन्यु, राग देस]

जोग धरुनि भगवें	घेतला जोग, कशाला मग तुज गाव हवें ?	१
खालि, कुसापाशीं	याच तरुखाली ठाण कां देशि ? कवणपाशीं ?	२
दुसरीं सकळ तळीं	टाकुनी दुसरीं, येशि कां स्नाना याच जळीं ?	३
हरहर ! ' गर्जोनी	स्नानिं का ' हरहर ! पाहशी वर तूं चोरोनी ?	४
कमळें या कांठीं	खुडोनी कमळें टाकिशी सांग कुणासाठी ?	५

याच जळिं कां तूं,	वाळवित बसशी कां कांठीं ?	६
तूं धूशी छाटी,	त्याजुनि देवांचीं,	
देवांचीं गाणीं	रमे कां रतिगीतीं वाणी ?	७
	गाशि तूं विरही,	
विरही कृष्णाचीं	गायनें रुक्मिणिहरणाचीं.	८
	सुभद्राहरणीं	
हरणीं तुज गोडी	भक्तिचीं भजनें का थोडीं ?	९
	खिडकिवर टाकिशि,	
टाकिशि कां डोळा ?	प्राण कां होति तुझे गोळा ?	१०

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २४ फेब्रुवारी १९३५]

१८७. माहेरची आठवण

[ओवी]

चंद्राच्या गालावरी	सासू सासऱ्याचं	
देव लावी गालबोट;	घर दिरां-नणंदांचं;	
मिरवितें आई,	पृथ्वीच्या मोलाचं ग	
माझ्या गालीं तुझे ओठ. १	लेणं दिलं भ्रताराचं. ३	
जडली हिरकणी	मायेची माझ्या माय,	
सोन्याच्या ग कोंदणीं;	जोडिली तूं ग जोडी;	
मोला झाली दुणी	सुरीं सूर लावूं,	
आई, तुझी ग करणी ! २	लाविली तूं ग गोडी. ४	

सूर-सूरीं, झालं संसाराचं गोड गीत; मायेची माझ्या माय, तुवां लाविली ग रीत. ५	भरलं घर माय, अंगण झालं थोडं; दुडुदुडू धावे लेकराचं खेळघोडं ७
फळा आली भाळीं तीट मायेच्या हाताची भरलं घर माय, किलबिल पाखरांची. ६	राज्यगादीवरी काटी तुझ्या आठवणी; फळां आली माय, मायेची आठवणी. ८
उचकी लागे माय, काढिशी आठवणी ?	कांही केल्यानं राहीना; सुखी माय, तुझी मैना. ९

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ फेब्रुवारी १९३५]

१८८. माझ्या अंगणांत

[ओवी]

माझ्या अंगणांत चिमण्यांची किलबिल; हळू पाय टाका, भुर उडूनी जातील. १	वाकडा बोल तुझा तुझे काळीज कापील; सासरीं गेल्यावरी तुझ्या दारीं न येतील. ३
बहिणीशीं नको वाकडा लावूं बोल; आता कीं भाऊराया, सांभाळीं तुझा तोल. २	भ्रताराच्या राज्यां उणें ठेवीना रे देव; बहिणीच्या मनीं चोळीची आशा ठेव ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ फेब्रुवारी १९३५]

१८९. लाजूं नको ताई !

[ओवी]

“ माझ्या दारावरनं	कोण गेलं झपाट्याचं ? ”	
“ लाजूं नको ताई	तें ग वारं सोसाट्याचं ”	१
“ माझ्या दारावरी	घोड्याची वाजे टाप ”	
“ लाजूं नको ताई,	डफावरी वाजे थाप. ”	२
“ माझ्या दारावरी	हळू बोले कुणी तरी ”	
“ लाजूं नको ताई,	कुणी वाजवी बासरी.	३
लाजूं नको ताई,	हुंकूं नको बारींतूनी,	
खंत कोणाची ग ?	आलं कोणाचं ग कोणी ?	४
पाहुणा आला दारीं	कुणी तरी ग रात्रींचा,	
पाहीं बहिणाताई,	का ग तुझ्या ओळखीचा ?	५
वेणीफणी करीं,	घाईघाई घालीं साज;	
कोणी कोणाचं ग	सांजचं आलं आज ?	६
लाजूं नको ताई,	पाय धुण्या आणीं पाणी;	
चांदीचे प्याले आणी	चांदीची चहादाणी. ”	७

१९०. वाटेच्या वाटसरा

[जाति मुद्रिका]

या, या हो, या हो रसिका, येथे लपा,
जो शब्द बाळपणिं गेला त्याचा हा तोटानफा.
ती काय बोलते ऐका चोरुनि जरा,
त्या तिऱ्हाईत पांथस्था जो आला तीच्या घरा.

[ओवी]

“ जिवाचे लागेबांधे ठाव नाहीं सख्या भावा;
वाटेचा मुशाफिरा, जाई जाई दुज्या गावा. १
जन्मोजन्मींचं तें तळा गेल आता पाप;
गुहेच्या अंधारांत लोपलं रे आपोआप. २
चाळवोनी आता ओढिशी का वरवर ?
वाटेच्या वाटसरा, दृष्ट जादूची आवर. ३
बिळांत झोपे नाग, नको घालूं रे फुंकर;
चाळवून त्याला नको ओढूं वरवर. ४
असावधपणीं शब्द गेला कधी काळीं;
भरल्या संसारांत नको फोडूं रे किंकाळी ! ५
झालं गेलं आता नाही त्याचा मागमूस;
माझे आई गंगे, का रे उकरिशी कूस ? ६
सांज झाली तरी जाई जाई दुज्या गावा;
वाटेच्या वाटसरा, नको साधूं पुरा दावा. ७
कालवूं विष नको भरलेल्या आता ताटीं;
झालं गेलं त्याची कशासाठीं आटाआटी ? ८

जन्मजन्मींच्या रे तुझ्या ऋणानुबंधाची
 गोष्ट लांब गेली, वाट पुढील जन्माची. ९
 पुढील जन्मीं आता तुझा हिशेब करीन;
 गहाण जीव माझा, मी या जन्मीं पराधीन, ” १०

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २८ फेब्रुवारी १९३५]

१९१. आज फिरुनि कां दारिं ?

[जाति सृष्टिलता, राग सोहनी]

आज फिरुनि कां दारिं उगवलां ?

शपथ घेउनी गेलां त्या दिनिं केलि न कां दुजि नारि ? ध्रु०

खचित वाटलें याल कधीहि न,
 भाजुनि पोळुनि गेलें हें मन,
 ओस जाहलें सारें त्रिभुवन,
 जिती मरें संसारिं. १

मत गुंतविण्या कांहि न उरलें,
 दिवस सुखाचे सारे सरले
 असें समजुनी मना मारिलें,
 आस जाळिली सारि. २

झालें ते दिनिं मी संन्यासिनि
 आशा-तृष्णा सकल जाळुनी,
 राख तयाची उरीं बाळगुनि
 हिंडें मी व्यवहारिं.

३

काय फायदा आता येउनि ?
 हवें त्यापरी मोल चढवुनी
 शोधा दुसरी सुंदर रमणी,
 दुनियेच्या बाजारिं.

४

“ त्या राखेचा प्रसाद देउनि
 कृतार्थ करि मज अंगा फासुनि,
 तव नामाची स्मरणी धरुनी
 सफल गणिन ही वारिं.

५

जर आशेचा उरला अंकुर
 दडला कोठे राखेमधि तर
 जीवन दे त्या, डुलुं दे तरुवर,
 नयनिं भरे कां वारिं ? ”

६

१९२. ये पहाटचा तारा गगनीं १

[जाति नववधू, राग सोहनी]

ये पहाटचा तारा गगनीं,
कुणिकडे निघशि लगबग करुनी ? ध्रु०

तार स्वरिं आरवे कोंबडा,
सुरू न झाला अजुनि चौघडा,
काक एक जागला निसुरडा,
खाकारि कुठे तरि वृद्ध कुणी. १

अजुनि रात्र ही देइ जांभया,
घरोघरीं मिणमिणती समया;
निघशि झुंजुमुंजू या समया,
वाटे न भीति का तुज तरुणी ? २

शुक्राची चांदणि झळके वरि,
भूवरिची चांदणि तूं कुमरी !
तुझी न येई तिला सर परी,
लागेल दृष्ट तुज गे रमणी. ३

“ वेळ घालवूं नका हटकुनी
गाठयाची मज पुष्करणी,
वनीं कार्तिकस्नान करोनी
सूर्योदयिं येणें मज फिरुनी. ” ४

कुणी सोबतिण नाहि वरोबर,
वेळ चोर-जारांची ही तर,
मिळेल का त्या वनीं खरोखर
या समयिं सोबती तुला कुणी ? ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ मार्च १९३५]

निसुरडा = निर्लज्ज, नफफट.

तां. १७

१९३. प्रिया हेंच सर्वस्व !

[जाति लवंगलता]

दुनियेच्या भरल्या बाजारीं तुम्हिच करा जा सौदा;
 मला फकीरा पुरे प्रिया ही, नको गजाचा हौदा.
 वेळ न खणण्या भूतकाळ, जा उकरा दौलत पुरली;
 मला आळशा पुरे प्रिया आणि ओठावरली मुरली.
 वाट भविष्यीं पुसत जा ग्रहां चाचपडत अंधारीं;
 मूर्त सुखचि ही प्रिया सोडुनी अमूर्त कोण निहारी?
 तुम्हीच मिळवा स्वर्गिं अमरपद हवि अर्पुनिया देवा;
 स्पर्शें सखिच्या अमर जाहलों, मला न तुमचा हेवा.
 भरा भराच्या कल्पनेचिया अजब अशा मुलखांत,
 मूर्त कला लाभतां कशाला वाप्यावरिल वरात ?

जा कुठेहि जगिं या कांहि न् कांही उणें,

तिळ एक न जागा कोठे न्यूनाविणें,

मग केविलवाणें काय वृथा हिंडणें ?

एक सखीच्या हृदयिं पूर्णता मज लामे संसारीं—

कशास वणवण करूं वृथा मी हिंडुनि दारोदारीं ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ मार्च १९३५]

१९४. कुणि असेल ग !

[जाति अकूर]

- कुणि असेल ग असेल बोबडकांदा
खुदुखुदू हसत एखादा. १
- कुणि असेल ग, असेल, मैनाराणी !
कुठ गात पोपटावाणी. २
- कुणि असेल ग असेल चिमणा रावा
कुठ तरी कुठिल तरि गावा. ३
- कुणि असेल ग, असेल त्या शेतांत
खुसुखुसू ग हुरडा खात. ४
- कुणि असेल ग, असेल लाडिक माझा
स्वप्नांतिल तुझिया राजा. ५
- नदिपल्याड ग, पल्याड त्या रानाच्या
कुणि असेल ग भाग्याचा. ६
- कुणि येईल ग, येईल ग न्यायाला
या नाजुकशा कमळाला. ७

१९५. दिव्यांगनेची ओढ

[जाति दिव्यांगना]

“ तरुणा जिवा, अंत
हैं सत्य अत्यंत;
कसली वृथा खंत ?

करि मौज घडिचौ ! १

होई तुला काय ?
कां नूर तव जाय ?
कसली जिवा हाय ?

वद, लागली रे ? ” २

“ स्वप्नांत सुस्नात
दिव्यांगना कांत
पाहूनिया भ्रांत

हा जीव झाला. ३

लावण्य तें दिव्य
सौभाग्य तें भव्य
वर्णील कविवर्य

कधि कोण होई ? ४

तीचा जिवा ध्यास,
तीचाच हव्यास,
तीची सदा आस

झुलवी जिवाला. ५

नभिं येइ नक्षत्र,
भासें तिचें चित्र.
चोखाळ हे नेत्र

नच साक्ष देती. ६

येतां उषःकाल
प्राची फुले लाल;
स्मरती तिचे गाल;

परि फोल तेंही. ७

पाहूनि कुसुमास
होई तिचा भास;
परि तेंहि जीवास

माझ्या पटेना. ” ८

“ रे स्वप्न तें स्वप्न !
का होशि उद्विग्न ?
हैं कोठलें विघ्न !

हैं काय मूर्खा ? ९

शोधूनि परिसास
हो मात्र परिहास
आणील करिं त्यास

कुणि जन्मला का ? ” १०

“ निंदो अता कोणि,
 वंदो अता कोणि,
 मज सारखे दोन्हि,
 मन हें वळेना. ” ११

लाभेल ती खास
 हा एक विश्वास !
 ही एक रे आस
 आधार जीवा. ” १२

“ तरुणा पिसें सोड,
 भरलें किती गोड
 रे ताट तें ओढ
 जें लभ्य लोकीं. ” १३

“ रे पंजरीं पाक्षि
 तें तें दिलें भाक्षि,
 तो तृप्त; का लक्षि
 काधि रानमेवे ? ” १४

धिग्धिग् ! जिणें व्यर्थ
 जेथे न पुरुषार्थ,
 ना स्वार्थ-परमार्थ !
 मरणें बरें रे ! ” १५

कटु मद्य हें गोड,
 लागे जिवा ओढ,
 मिळवी तें जोड
 दिव्यांगनेची. ” १६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १७ मार्च १९३५]

१९६. पूर्णाहुति^३

[जाति वरमंगला, राग भैरव]

जीवनाध्वरिं पडे आज पूर्णाहुति, ध्रु०
 येइ अन्त्येष्टिघटि, आज झालों कृती.
 कर्मभूमीवरी अवतरुनि जीं करीं
 सकल कर्म हवी आज होवोत तीं. १
 कोणि आणूं नका आसवें लोचनीं,
 छे ! न ही शून्यता ! पूर्णता, सद्गती ! २
 आज वीणेवरी भगवती शारदा
 साममंत्रावली स्वैर आलापु ती. ३

आज षड्दर्शनें मूर्त येवोनिया	
वेदघोषे भरुत सवनभूमीप्रती !	४
शंखघंटादिकीं नाद घुमवा अता,	
चौघडा द्या झडूं या करा आरती.	५
आज पुष्पांजली स्थंडिलीं अर्पुनी	
स्वास्तिवचनीं करा सांगतासिद्धि ती.	६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १४ ऑगस्ट १९३५]

१९७. दुर्गा,

[जाति पादाकुलक; राग दुर्गा]

छेड सखे, दुर्गा मधु रागिणि;	
बीनलयीं घर टाक थरारुनि.	धु०
लालन लालडि, लोचनमोहिनि	
अमृत झरूं दे निजकंठांतुनि.	१
उन्मादक सुर-मोत्यांच्या सरि	
उधळ, थरारीं मैफल भारुनि.	२
धवल चांदणे सवे अमृतरस,	
कशी पसरली शांत यामिनी !	३
धीरोदात्त गभीरा दुर्गा,	
ओत ओत सुर गभीर साजणि !	४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ सप्टेंबर १९३५]

१९८. चरणाखालिल हाय मीच रज !

[जाति श्रीमती, राग तिलककामोद]

सांगुं कुणा गुज साजणि, मनिंचें ?

बोलहि वदण्या चोरि समज मज;

मी पतिविरहित, शंकित नयनें

बघति लोक मज, अशुभ गणुनिया टाळतात मज. ध्रु०

कुणाजवळ करुं हृदय मोकळें ?

कोंडमार किति ! दिवस कंठितें गिळुनि दुःख निज १

मी न मनुज का ? काय न मज मन ?

नच विकार का ? लहरि उठति मनिं, काय सांगुं तुज ? २

पुरुष वरिति नव नवरि कितितरी,

सकल शुभच तें ! असहायच मी मुकेंच सावज ! ३

कशास जाई तो या मार्गी ?

बघुनि दुरुनिया पाणी पाणी होतें काळिज. ४

दुसऱ्या मिरविति युवति पतिशिरीं,

तुडविति पाउलिं चरणाखालिल हाय मीच रज ! ५

१९९. कवनकमलें *

[जाति लवंगलता, राग काफी]

सखिलोचनकासारीं सारीं माझीं कवनें फुलति बहारीं ध्रु०
 मूळ धरुनि तळिं गहन, जळावरि नाचति ठुमकुनि सारीं !
 अथांग तळ तुज न कळे रसिका, सुषमा वरिल निहारी. १

सुरांगनांचें क्रीडास्थळ हें ह्या कमळांमाझारीं,
 इंद्रासह त्या उतरुनि या जळिं केली करिति शृंगारीं. २

सुरासुरांची झुंज कमळिं या, रमति इथे नरनारी;
 उषा-निशा नाचती, न उठती काळाच्या ललकारी ! ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १९ सप्टेंबर १९३५]

२००. मेनकावतरण *

[जाति मंदहसित, राग खमाज]

आलि आलि दीप्तिशालि	लटपटला गाधिजमुनि
कोटि चंद्र नेत्रिं भालिं	जोडी जी सिद्धि तपुनि
स्वर्गाहुनि खालि खालि	चरणिं तिच्या ती ओतुनि
मेनका वसंतीं	श्वानासम लोळे !

अवतरली जैं छुमछुम	जय जय जय जय मदना !
जिरुनि तपाची खुमखुम	ब्रम्हा-शिव-विष्णु-गणां,
थरथरुनि रोम रोम	न चुके तव शर कवणा,
टकमक मुनि पाही !	ध्वज तुझा त्रिलोकीं !

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २४ सप्टेंबर १९३५]

२०१. जय रतिपतिवर !

[जाति पादाकुलक , राग मारवा]

सुरासुरांचा चुरा करी स्मर,
मंत्रि शीतकर, सेनाधिपवर
मधुऋतु मृदुतर, युवतिनयन शर !

ध्रु०

वैरि भयंकर योगीश्वर हर !
सोडि तयावर मृदुल नयनशर;
जळफळला क्षोभला मुनीश्वर
झोडुनि परि त्या स्मर करि जर्जर !

१

डळमळलें अढळहि योगासन,
तृतीय नयनीं क्षोभ हुताशन,
धगधगला जणुं जाळी त्रिभुवन !
भस्म जाहला जळुनि कुसुमशर !

२

आटोपेना अशरीरहि परि
शरावरी शर सोडि हरावरि,
जेरिस ये हर, अस्त्रें आवरि,
आला शरणागत चरणांवर.

३

स्मरमीनध्वज फडके त्रिभुवनिं,
सुर-नर-खग-मृग लोळति चरणीं,
वृथा वलगना प्रीतीच्या जनिं !
जय कविकुलगुरु ! जय रतिपतिवर !

४

२०२. शरणागत *

[जाति पादाकुलक, राग केदार]

दारिं: उभा शरणागत तव मी,
 क्षुद्र जंतु अति भवसंभव मी. ध्रु०
 दिशि दिशि वणवण करुनि खपुनि अति
 धरुनि देहली करितों स्तव मी. १
 गहन तिमिरिं चाचपत येइं वर
 त्रिविध ताप सोसुनि नव नव मी. २
 ताड ढकल ! हैं सोडिं दार नच;
 उभा अढळ तें उघडशि तंव मी ! ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ ऑक्टोबर १९३५]

२०३. चुकला बाण

[जाति गंधलहरी, राग हमीर]

आलिस काय खिडकींतून गेलिस काय पळ हुंकून
 एक कटाक्षशर टाकून कासावीस जीव करून ? ध्रु०
 आंबराईत झुळूक शिरून मोहर जाय जशी उधळून
 शांत तळ्यांत पवन घुसून जाई शीघ्र जळ ढवळून !
 आलिस काय, गेलिस काय ? १
 मी पांथस्थ मार्गी जाईं, तुझिये दारिं ठरलों नाहि,
 धरिला नेम अन्यासाठि चुकला बाण कां मज गांठि ?
 आलिस काय, गेलिस काय ? २

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २ ऑक्टोबर १९३५]

२०४. मावळत्या सूर्याप्रित ^

[जाति सृष्टिलता, राग यमन]

मावळत्या दिनकरा, अर्घ्य तुज जोडुनि दोन्ही करां ! ध्रु०

जो तो वंदन करी उगवत्या,
जो तो पाठ फिरवि मावळत्या,
रीत जंगाची ही रे सवित्या !
स्वार्थपरायणपरा.

१

उपकाराची कुणा आठवण ?
' शितें तोंवरी भुतें ' अशी म्हण;
जगांत भरलें तोंडपुजेपण,
धरी पाठिवर शरा !

२

असक्त परि तूं केलिस वणवण,
दिलेंस जीवन, हे नारायण,
मनीं न धरिलें सानथोरपण,
समदर्शी तूं खरा !

३

प्रभु-सचिवा विरहीं मुखधूसर
होति दयामृदु नयनिष्ठुर कर
टाकुनि कारभार चंद्रावर
चाललास तूं घरा !

२०५. घर राहिलें दूर !

[जाते किंकिणी, राग भीमपलासी]

उरला दिवस अल्प, घोडें थकुनि चूर,
पथ रानिं चढणींत, घर राहिलें दूर.

ध्रु०

असशील घरिं आज तूं गे बघत वाट,
प्राण स्वनयनांत, पोटांत काहूर.

१

मुद्रा तुझी म्लान डोळ्यापुढे येइ,
नाही मला पंख, हृदयांत हुरहूर.

२

या निर्जनीं रानिं दे कोण मज साथ ?
माम् त्राहि जगदीश ! होई न निष्टूर !

३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ३ ऑक्टोबर १९३५]

सवन-यज्ञ.

२०६. पाणपोईवाली

(एका संस्कृत श्लोकाच्या आधारे)

[वृत्त स्रग्धरा]

झाली ती ओणवी, तों पदर उरिं सरे सैल झाला, झुले तो
पाणी दे पाणपोईजवळ उभि, पितां, ऊर्ध्वदृष्टी फुले तो !
बोटें तीं ओंजळीचीं विरळ, मग तिची धार बारीक झाली;
मधेच्छू काय पीतो अविचल ? मदिराक्षी तरी काय घाली !

लष्कर-ग्वाल्हेर]

२०७. वारुणीस्तोत्र

[जाति सुरमंदिर, भूपाळी]

जयतु जय भगवती ! जयतु जय वारुणी !
मूलमायाभगिनि जय जगन्मोहिनी !

ध्रु०

मूलशक्त्यंतरीं
उठति लहरि न जरी
सृजन कवणेपरी
करिल मायाविनी ? १

कल्पनागार तूं !
मोहभांडार तूं !
पुरविशी सार तूं !
शक्तिसहचारिणी. ३

केवि जगदंड हें,
सोममार्तंड हे,
रचिल नव पिंड हे
मोह नसतां मनीं ? २

देवदावन मिळुनि
धर्म निज सांडुनी
सागरा मंथुनी
काढिलें तुज गणीं ! ४

श्रीसहोदरिणि तूं !
अप्सरा-भगिनि तूं !
रतिसुखस्रविणि तूं !
जयतु जय भास्विनी ! ५

जय कराल-प्रिये !
मोहनिद्रामये !
मूर्त हास्य स्वयें
हटविकटहासिनी ! ७

दुःखदलमर्दिनी,
विभवसुखवर्धिनी,
मोहिले ऋषिमुनी
जयतु उन्मादिनी ! ६

देवि उदयोऽस्तु तव !
देवि विजयोऽस्तु तव !
जय उदे ! जय उदे !
जय उदे ? स्वामिनी ! ४

२०८. जमादार

[जति दासी, राग कालिंगडा]

‘ काय जमादार तुझा शेवटील पाहरा ?
जागशि निमकास खरा, पाहण्यांत मोहरा !
क्षितिजिं अर्धमग्न चंद्र वाट पाहि का सखिची ?
मदनापरि हा प्रवालवर्ण उधळि किरणशरां ! १

जागुनिया अंशूचा दाट पालवीमधून
पक्षि, हाक दे प्रियेस, ‘ जाइन बाहेर जरा, ’
‘ परवल बतलाव जाव ! रोकटोक फिर किसकी ? ’
‘ परवलची बात मजशि करिशि काय चाकरा ? ’ २

‘ मालिक तुम् मैं नोकर कवराणीसाब, सही;
पर बंदा हुक्म का हुं, पहरेका काम बुरा ! ’
‘ सरली रे रात्र परी परवलचें काम काय ?
हटकशील दिवसा का ? तूं आखडसासरा ! ’ ३

‘ नहि तंबुर, बुगुल नही, वर्दि नही, बजि अबतक;
अमल तीन बजनेका, हिरना नहि अभि उतरा ! ’
‘ सारि रात्र झोप नाहि, ये हुशारि पवनिं गार, ’
‘ नींद लेव बाइसाब ! ’ ‘ नेक एक तूंच खरा ! ’ ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ६ ऑक्टोबर १९३५]

परवल = खुणेचा शब्द. वर्दि = जागण्याची सूचना. हिरना = मृगनक्षत्र.

२०९. ग्रीष्म

[जाति अरुण, राग सारंग]

स्वारि बाइ केवि आलि !
 घर्मि अंग अंग न्हालि !
 आलि गालि बाइ लालि,
 उतरिन जलकुंभ मी ! ध्रु०

पोपट पिंज्यांत शांत
 चित्रसा बसे निवांत,
 श्वान हलुनि नखशिखांत
 धापा हें टाकितें ! ४

तापे शिरि अंशुमालि,
 आग आग भोवतालि,
 रखरखीत ह्या अकालि
 अग्निच्या जिभा झळा ! १

वाटेवर तप्त धूळ,
 फिरके ना मुळि पाउळ,
 गाव जणूं निद्राकुल,
 सामसूम चहुकडे ५

तरुताळिं वसुनी विवशी
 रवंथ करिति गाइम्हशी,
 गुपचुप हे पशुपक्षी
 दडति गुहाकोटरीं. २

आगीची उठे लाट,
 तप्त भिति, तप्त वाट,
 तप्त पाट, तप्त खाट,
 लाहि लाहि काहिली ! ६

पक्षि एकटा सुतार
 ठकठक करि बेसुमार,
 सारखा करी प्रहार,
 ध्वनि गभीर खोल हा ! ३

ओढ दासिची नितांत,
 आलां या वेळिं कांत !
 पाय धुतें, बसा शांत,
 वारा मी घालितें ! ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १८ ऑक्टोबर १९३५]

२१०. विरहांतील जीवन *

[जाति पादाकुलक, राग वागेशरो]

केवि सरे रजनी ! मज नीज न,
सरे कसा तरि कामकाजीं दिन. ध्रु०

विरहिं विकल तळमळतां, साजणि पळपळ निघतें युगसैं जाण. १
मिणमिण करि असुदीप अंतरीं जळे कसातरि सजणाकारण. २
विरहपननिं जरि ज्योत थरथरे, तगे आसपट, आड येइ घन. ३
तिळभर परि नच उरलें तैलहि, जळे अतां तर वातहि त्याविण. ४
किति दिन बघशिल अंत साजणी, झरझर सरतें चंचल यौवन. ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ ऑक्टोबर १९३५]

२११. आज पारणें कां फिटलें ?

[जाति हरिभगिनी, राग वसंत]

किति फुगाशी फुलशि तूं छबिले !

लाजुनि मुरडुनि मुरकुंडि वळे छुम् छुम् चळती चरण खुळे ? ध्रु०
कोटि चंद्र नयनीं लखलखती, गालिं गुलाबहि किति फुलले ! १
अशि कशि बघेशी दारुड्यापरी, भूत काय कुणि संचरलें ! २
तळमळ करिशी दिवस कितितरी, आज पारणें कां फिटलें ? ३
स्मित गालीं, मधु ओठिं कांपरें, हसतिल तुजला गे सगळे ! ४
काजळ कुंकू वेणिफणी कर, चढव साज सगळे अपुले ! ५
अशी उताविल काय होशि गे ? सांज न होइल का चपले ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ ऑक्टोबर १९३५]

२१२. चौकीदार

[जाति किंकिणी, राग दुर्गा]

अस्ताचलीं सूर्य, हैं किर्र घन रान,
घाटींतली वाट, पायीं नसे त्राण. ६०

ती गर्जना ऐक, हैं हादरे रान !
ती मृत्युची हाक भयसूचना जाण. १

ये सांजचा पांथ, त्या थांबवायास
लावी इथे चौकि राजा दयावान ! २

हैं झोपडें क्षुद्र, ती पाहि परि खाट,
फळमूळकंदांस नाही इथे वाण. ३

त्या बोरजाळींत खुळखूळ वाहून
बोलावि ओढाहि करण्यास जलपान. ४

मी पेटवीं आग काटेरि झगप्यांत,
पाणी करीं ऊन, येईं करीं स्नान. ५

रे कोसचे कोस नाही कुठे गाव,
टेकावया अंग नाही कुठे ठाण. ६

घरची तुला ओढ, बघती तिथे वाट,
धोक्यामधे ऐक झोकूं नको प्राण. ७

निघतां उद्यां सूर्य, तूं लाग मार्गास,
दावीन मी वाट हातीं धनुर्बाण. ८

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २६ ऑक्टोबर १९३५]

२१३. तें कोण या ठारिं ?

[जाति किंकिणी, राग खंवावती]

मी चालतां वाट, या येइं दारास,
घोटाळुनी पाय लागें स्वमार्गास.

ध्रु०

पुरला निधी काय माझा कुठे येथ ?
हरपे इथे रत्न आधार जीवास ?

१

ज्या जन्मजन्मांत शोधीं कुठे येथ
चिंतामणी काय लोपे जवळपास ?

२

संदिग्ध मनिं लीन पूर्वस्मृती काय
जागूनि या ठारिं पिळतात हृदयास ?

३

जळल्या इथे काय आशा कधी काळिं
ज्यांच्या मुळांतून नव पालवे आस ?

४

कां संचितीं गूढ सळसळ इथे होइ ?
किंवा फुटे वाट माझ्या भविष्यास ?

५

कां पापण्या येथ मिजती न कळतांहि ?
पोटांतुनी खोल कां येइ निश्वास ?

६

कां हें असें होइ ? कां कालवे जीव ?
तें कोण या ठारिं ज्याची धरूं कास ?

७

२१४. वायो, खुणव तीस

[जाति किंकिणी, राग बागेशरी कानडा]

येतां तुझ्या दारिं मी वाट चालोनि
चालें पुढे, येथ थांबोनि थांबोनि.

ध्रु०

असशील तूं आंत घरकामधंघांत,
रेंगाळि कुणि दारिं, तुज भान कोठोनि !

१

छुम्छुम् तुझे पाय स्रवतात नव राग,
कुणि भाग्यवंतास सुख आंत ऐकोनि !

२

डोळे तुझे जेथ पडती घरामाजि
सौभाग्य अरुणास त्या ठायिं नाचोनि !

३

मी मात्र या दारिं घोटालिं आशाळ,
कीं हुंकारिल काय येथोनि तेथोनि !

४

चाले असें येथ हें रोजच्या रोज,
सांगेल तुज कोण दारीं उभें कोणि ?

५

/ मी टाकितो येथ काळीज हें फूल;
वायो ! खुणव तीस, ने वास वाहोनि !

६

* २१५. संगीत कलेप्रत

[जाति जीवनलहरी, राग तोडी]

अता राहु देइं नाम
भजनिं कळाहीन राम ! ध्रु०

ऐकतांच तुझी टीप
उजळति जणुं रत्नदीप
स्वर्ग येइ का समीप ?

रागरागिणीमधून
ऐश्वर्ये नटुन सजुन
येइ हृदयपट उघडुन

राम दिसे पूर्णकाम ! ४

राम परमसौख्यधाम ! १

ऐकतांच तुझी तान
घेईं मन हें विमान.
तमःपटावरि उडाण !

नृत्य करिति तुझे सूर,
भरुनि भरुनि येइ ऊर,
तान-लय-निकुंजिं चूर

विमल तेजिं घे विराम ५

राम इंद्रनील शाम ! २

मनश्चक्षुच्या भवती
थय थय थय नृत्य करिति
स्वर्ललना ज्योतिष्मति

नलगे मज पुजापाठ,
दंभाचा थाटमाट,
गायनिं तव ह्या विराट

राम मुनिमनेभिराम ! ३

ही पुजा खरी अकाम ! ६

लष्कर-गवाल्हेर, ता. १४ फेब्रुवारी १९३६]

२१६. तरुणांस संदेश !

[वृत्त मंदारमाला, राग भूप]

हातास ये जें; स्वनेत्रांपुढे जें, तया वर्तमाना करा साजिरें,
हेटाळुनी त्या अदृश्या भविष्यामधे बांधितां कां वृथा मंदिरें ?
जी ' आज ' आली घरा माउली ती ' उद्यां ' ची, स्वकर्मीं झटा रंगुनी,
प्रासाद निर्मा स्वताच्या उद्यांचा इथे कर्मभूमीवरी जन्मुनी.

जो पाडि धोंडा अशक्ता, बली त्यावरी पाय रोवी, चढे तो वरी.
निःसत्त्व गाई करंटाच गाणीं स्वताच्या स्थितीचीं, बहाणें करी.
हातीं विटा त्या, चुना तोच, भव्य स्वयें ताज त्यांचा कुणी तो करी;
कोणा न सावे कुटीही; भविष्या रचाया हवें सत्त्व, कारागिरी.

२१७. शुभं भूयात्

[जाति रुद्र]

आज नृपराज ये आर्त हाकेसरशि	दिव्यनिधि घरिं खरा येशि देवी घरा	ध्रु०
शून्य जग तुजविणें उगवतां तूं फुटे	विभव सारें सुनें जीवनाचा झरा !	१
येइं येईं म्हणुनि बाहिलें ती महा-	सोत्कंठ बहुजनीं लक्ष्मि आली घरा !	२
आज चिंतामणी परिस लाभे अहो	पाहिला लोचनीं भाग्य येईं करा.	३
देवि मांगल्य तूं काय आता उणें	सत्य तूं सौख्य तूं धन्य झाली घरा.	४
आज झालों कृती नव फळांही भरो	धन्य ही संसृती तव मळा नृपवरा !	५
दणदणो दुंदुभी अक्षता वर्षुनी	देव गाउनि नर्भीं प्रीति येवो भरा.	६

२१८. कोठे मुली जासि ?

उगवे निशाकांत न्हालें जगत् काय	झाल्या दिशा शांत क्षीराब्धि फेनांत ?	ध्रु०
या काळवेळेस नाचोन खिदळोन	निघतात वेताळ बेताल गातात !	१
बाई, शरीरास तो आवडे यांस	उन्मादकर वास येतील अंगांत !	२
गुंडाळुनी काम- मातींत रावोन	धंदे मुली लोक स्वगृहा परततात.	३
तरुवेलिच्या खालि टाकूनिया स्वैर	हें अंगणीं अंग रमतात निभ्रांत !	४
घालोनि चटयांस स्वच्छंद तंबाखु	हे अल्पसंतुष्ट पीतात खातात.	५
हीं पाखरें पाहिं चंचूपुटीं भक्ष्य	येतात घरट्यांस पिळांस नेतात.	६
तूं एकली मात्र या राक्षसी वेळिं	कोठे मुली जासि ? छाया विचरतात.	७

२१९. पुनः पुनः यावें

[अभंग]

धन्य झालों देवा केलें आगमन
 जाहलें पावन घर माझें
 भजनपूजन नामाचा गजर
 लाजले निर्जर देखोनिया
 दाही दिशां भरे आनंदीआनंद
 आनंदाचा कंद घरीं आला
 आणखी याहून स्वर्ग दुजा काय ?
 जेथे तुझे पाय तोची स्वर्ग !
 भाबड्या भावाची अज्ञानाची सेवा
 गोड केली देवा दयावंता
 आता गमनाची वेळ ये जवळ
 जीवा तळमळ लागलीसे
 पुनः पुनः यावें घ्यावा समाचार
 हेंच वारंवार विनवीं देवा !

२२०. तुझे चरण पाहिले

[राग भैरवी, ताल दादरा]

भाग्य उजळलें तुझे चरण पाहिले.

ध०

लागुनिया तुझे चरण
घर झालें हें पावन
इडापिडा जाति पळुन
हृदय विकसलें.

१

नामाचा तुझ्या गजर
लाजति मुनिवर निर्जर
आनंदें भरलें घर
नयन-फळ मिळे.

२

घडलें करिं तव पूजन
मुखें नामसंकीर्तन
दर्शनसुख घेति नयन
अंग हर्षलें.

३

करुणेचा तूं ठेवा
केली कशितरि सेवा
गोड करुनि परि देवा
सकळ घेतलें.

४

आता परि करिसि गमन
पुनः पुनः दे दर्शन
हेंचि विनविं शिर नमवुन
हात जोडिले.

५

कांहीं संस्कृत आणि हिंदी कविता

२२१. ॐ तत्सत्

ससर्ज यो विश्वमनंतमेतत्
व्याप्यानिलं वारि भुवं स्थितो यः
ज्ञेयो न जानाति तथापि सर्वं
ध्येयः स एकः प्रभुरद्वितीयः १

सुरः सुराणां च गुरुर्गुरूणां
प्रभुः प्रभूणां जगतां विधाता
छाया जगद्यस्य विभाति सर्व-
मवेहि पूज्यं तमनन्यमेकम् २

शक्यो वर्णयितुं कथं यदि यतो वाणी स्थिता कुंठिता
सादृश्यं न च येन गायति यथा वेदोऽस्ति कुत्रोपमा
जिज्ञासा यदि तस्य ते स्ववहितो भूत्वा मनो धारय
मुक्तः सन् भवसंभ्रमादवितथं ज्ञानं परं लप्स्यसे ३

२२२. राधा झूलत माधवसंग

[जाति पतितपावन, राग बिहाग]

राधा झूलत माधवसंग.	ध्रु०
जमुना-तट-तरु माझ रेशमी झूलो लाल सुरंग !	१
गगन बीच घन माधव, राधा बिजली लिपटी अंग.	२
गात गीत शृंगाररस भरो, झलकत नादतरंग.	३
माधवजीके अंगसंगसे जागे हृदयअनंग.	४
अंग अंग भये पुलकित मुखपे गेहेरे छाये रंग.	५
अर्धनिमीलित नयन मदभरे चितवन हरिमुखदंग.	६

२२३. अब तुम जयजयकार करो !

[जाति पतितपावन, राग कालिंगडा]

अब तुम जयजयकार करो ! रे !	ध्रु०
दुर्गम परवत आडो ठाडो, तामे द्वार परो !	१
द्वारे ठाडो बीर महात्मा, नेन सनेह भरो !	२
कमर बांध कलजुग ललकारो, डरपत भाग परो !	३
हाय पडी अब कलगुज-दलमो तासें कोन लरो ?	४
याहि काज नरसिंह पधारे हरनाकूस मरो.	५
याहि काज दशरथसुत जाये बंदर सरग चढो.	६
याहि काज वामन बटु आये बलि पाताल धरो.	७
वेहि पधारे मोहन प्यारे अब दुख दरद टरो !	८
आवो आवो अब सब भैया काहूसे न डरो !	९
मुसलमान, द्विज, सूद्र आव सब बाह पसार खडो !	१०

२२४. बिनती सुनो आज

[जाति मधुमधुरा, राग असावरी]

बिनती सुनो आज
 त्रिभुवनके महाराज !
 बेर भई टेर टेर बैठ गयो अब अवाज. ध्रु०

तुम गरीबके निवाज;
 गरिबनकी तुम्हे लाज,
 गरिबनपर पीर परे, और करे कोन काज ? १

परधर्मी होथ राज,
 धर्मी जनको समाज
 त्राहि त्राहि टेर रहों ! कवन दूसरो इलाज ? २

खावनको नहीं नाज,
 चीर न ढाकनकुं लाज,
 अबहू तो बचन सुमिर आव, अन्य काज त्याज. ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ऑगस्ट १९२३.]

REFBK-0021166

REFBK-0021166

२२५. शारदास्तोत्र

[जाति दिव्यांगना, राग बागेश्री]

जय शारदा देवि ! जय हो तुम्हारी !
स्वीकारिये मात प्रणती हमारी !

ध्रु०

हम पापघट, आप
घट में रहीं व्याप,
पापघ्न निष्पाप,
भवतापहारी !

१

हम मूर्त अज्ञान,
तुम ज्ञानकी खान.
तुम प्रान, जिमितान
वीणाविहारी !

२

हम तो असत् मूर्ति,
हम सत्य की स्फूर्ति !
लहरा रही ज्योति
तिमिरापहारी !

३

सौंदर्य--शिव--सत्य--
रसरूपसाहित्य,
तुमरो श्वसन नित्य,
नवमोदकारी !

४

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९३५]

काव्यारंभांची सूचि

[आंकडे पृष्ठांकांचे आहेत.]

अगाध निर्मळ अपार सुंदर	२३१	उगिच काय बुल्लुलाऽ,	... ५२
अगाध दुर्मिळ जनीं दिसे मज	१९०	उदार चंद्रा, तुला नमुनि मी	१७५
अजि पुनवेची शारद रात ...	१९४	उद्यांची काय कळे रे गती ? ...	१६४
अजुनि लागलेंचि दार	... ८६	उरला दिवस अल्प	... २६८
अता राहुं देईं नाम	... २७६	कडकड कडकड तडित्	... ४८
अनंता, तुझे गोल, तारे तुझे,	१२६	कधी भेटतां एकांतीं ती	... ११७
अत्र तुम जयजयकार करो !	२८३	कवणे मुलुखा जाशी गे तूं ?	१९५
अरुणनयन	... २३७	कशि लाज सोडिशी सारी	... २३६
अर्जीं ऐका हो सरकार	... २३५	कशि काळनागिणी वैरिण	... १८१
अशांचें कोण करिल तरि काय ?	२०३	कळा ज्या लागल्या जीवा	... १८२
अस्ताचलीं सूर्य,	... २७३	कळ्या-कळ्यांत विहार	... ८३
आज तो कुठे जिवाचा चोर ?	१७९	कां मज आज तुम्हीं बोलविलें ?	२४५
आज फिरुनि कां दारिं उगवलां ?	२५५	कां रे जाशी मज त्यजुनी ? ...	५०
आज नृपराज ये	... २७८	कांते, या जगतीं जरी मिरविती	४०
आठवती ते दिन अजुनी	... ९४	काय जमादार तुझा	... २७०
आनंदी आनंद मुलांनो	... १०१	कालाच्या चढुनी श्रमें वरिवरी	९५
आरती त्रिभुवन-जनकाची	... १६१	काळेभोर विशाल केस रुळती	११५
आला हाऽऽ दारिं उभा वसंत	२०६	किति फुगशि फुलशि	... २७२
आलें तुझ्या रे दारीं नृपा	... १२०	किति महामूर्ख तं शहाजहां !	१७७
आलि आलि दीप्तिशालि	... २६४	“ किति हृदय ओढिती हरिण ! ”	९२
आलिस काय खिडकींतून	... २६६	कुणास ठाउक कवणे रूपी	... १७९
आलों, थांबव शिंग दूता ! ...	१६९	कुणि असेल ग	... २५९
आव्हानशृंग तव तीव्र कसें	... १५४	कुणि कसें म्हणा, कुणि	... २१३
उखळांत दिलें शिर काय अता ?	१९९	कुणि कोडें माझे	... १३७
उगवे निशाकांत	... २७९	कुरणावरती वडाखालती	... ३८
उगिच कशाला पाहशि	... २४६	कुस्करूं नका हीं सुमनें !	... १

कृष्ण वस्त्र हैं भयद घेउनी ... १०	जगाच्या बागेंत ... १७२
केवि सरे रजनी ! ... २७२	जन खुळे म्हणति तर ... १३५
कोठे शांति, तुझा निवास ? ... १२८	जन पळभर म्हणतिल 'हायहाय' १७०
कोणिकडे जादुगरिणि ... २३५	जन म्हणति सावळी तुज ... १८३
कोवळीं फुलें वाळलीं ... १०७	जन्मा येउनिया कुशीं तव ... ११९
क्षण सुवर्णकण झाले रमणा, १५१	जय जय जननी देवि ! ... २२५
गहन विपिनिं करि गौरि ... २३२	जयतु जय भगवती ! ... २६९
गेली ज्योति विज्ञोनिया मग ९८	जय वाल्मीकी ! ... २३३
गे शपथ तुझी, मी वदें खरें १६०	जय शारदादेवि ! ... २८५
घट तिचा रिकामा झप्यावरी १९२	जाउनी तिला येथुनी दिवस १०९
घट भरा शिगोशिग ! भरा भरा १९१	जागशील जरी सुकुमारी, ... ७२
घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी ... १४२	जिवलगे, संगिं मम सारा ... ३८
घटोत्कच-माया पसरली ... ४५	जिवाचे लागेबांधे ... २५४
घन तमीं शुक्र बघ १५२	जीवनाध्वरिं पडे आज पूर्णाहुति २६१
घन पिता मम जो नटवी धरा २	जेव्हा लोचन हे तुझे विहरती २०६
घातली एकदा अता उडी ... १६२	जेव्हा हो अति तीव्र शीत, ... ६३
घाबरूं नको, बावरूं नको ! ... १६८	जे जो जो जो रे ! ... २०१
घुमव घुमव एकदा फिरनि तो ७६	ज्योत्स्नेने नभ व्यापिलें, ... ७
घेतला जोग ... २५०	झाली ती ओणवी २६८
चंद्राच्या गालावरी ... २५१	झाले जे कवि, बंद्य त्यां जन ६२
चंद्राच्या दीप्त पटांमधुनी १४५	झोपाळ्यावर बसूं ... २४९
चंद्राने गगना पयोधवलशा ... ४१	डुमडुमत डमरु ये ... १६३
चरण कधी का पाहिन आई ? २२९	डोळे हे जुलमी गडे, ... ६
चरणिं तुझ्या मज देई रे ... २२८	दतरुणा, जिवा अंत २६०
चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या, १३३	दतव नयनिं उजळले बाल-रवी १३६
चहुकडे ढगांच्या माळा ... २००	दतीनी सांजा सखे मिळाल्या, ५१
चिवचिव चिमणी छतांत ... १३	तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे ९३
चौघडा झडतो ... ७८	तुझ्या गळां ... १०८
छेड सखे, ... २६२	तुम्हि असें समजतां गुपित न २२१

तुम्हीं न यावें हो धन्वंतरि, २४७	निर्जनीं घोर या वर्नीं कोण तूं ८९
तुला न देइन माला ... २४८	निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन २२८
तं कवण जगांतिल ललना ... २०७	निष्ठुर किती पुरुषांची जात १९२
तूं ये गे, ये गे, ये ये ... २४०	पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला ... १८५
तूं हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची ११६	पंजरीं पाखरूं फडफडतें. ... १५७
तृणाचें पातें ... २१८	पहा हो कसा हा कारागीर २१५
तेची चिरंजीव जर्गीं जहाले... ५८	पाडवा उगवला नवा पुन्हा ८७
तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें ... १४८	पालतांतूनि येतां वरवर गगनीं ४७
त्या दारावरुनी कोण निघे?... १५८	पावलोपावलीं साउलि ही ... १५०
त्वेषाने घनघोर घर्घररवें ... ८२	पोशाख नवनवा मला दिला १६६
थांब जराशीं ... २१८	प्रभु तुज कवणेपरि ध्याऊं? १२२
दारिं उभा शरणागत ... २६६	प्रवाहपतिता काष्ठांसम हो ... १७६
दिनांतीं श्रमांतीं ... २४६	प्रीति ना वसे कधीहि ... ७३
दुनियेच्या भरल्या बाजारीं... २५८	प्रेम त्यावर होतं तर मग तुमचं ९९
दुंदुभी दुमदुमे भारी ... ६१	प्रेमोत्कर्ष मनें परस्पर जयीं १२७
दृष्ट हिला लागली, पडे कुणा... १८७	फस्त करी भक्षुनिया ... २३४
देशि मला तूं जरी तरी दे १९८	फेऱ्या दारावरी कुणी हा ... १८४
दैत्यशी छातिवर, ठेली ... १६७	बधुनि त्या मज होय कसेसें १४३
धन्य झालों देवा ... २८०	बिनती सुनो आज ... २८४
धुळीलाहि जाऊं मिळोनी सुखें २०५	भयचकित नमावें तुज रमणी १४६
नगर सुंदर एक महेश्वर ... १४	भाग्य उजळलें ... २८१
नटवर तो हर घ्यावा ... २४२	भोग कुणा सुटले जर्गिं या २३६
नदितिरीं उभी ती दाट तृणीं २१०	भोळा शंभु दिसे वरी ... २४१
नदीच्या शेजारीं ... १०४	मग विसर हवा तर हा क्षण गे ! १३९
नववधू प्रिया, मी वावरतें, १४९	मधु मागशि माझ्या सख्या, २३९
नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या, १२१	मधुमासामधि ब्रह्मर येतो ... ५५
नाही ज्या सुमनीं मधू ... ५४	मध्यरात्रिच्या निवांत समयीं रे ११३
निजल्या तान्ह्यावरी माउली १८१	मंदिरीं मना तव गान भरे... १५५
नितांत झाली शांत निशा ही १२९	मरणांत खरोखर जग जगतें १७३

माझे बांधुनि हातपाय ...	२४८
माझ्या अंगणांत ...	२५२
माझ्या दारावरनं ...	२५३
मावळत्या दिनकरा, ...	२६७
मिळे गे नयनां नयन जरी...	२०२
मी चालतां वाट ...	२७४
मुशाफिर आम्ही ...	६४
या क्षिप्राचमळा परस्पर कशा	१०३
यापरी असे जीवनऽसखे गे,	१६
या पाण्याच्या पायांसाठी	२१९
या प्रकाश-शिखरीं कुणिकडुनी	१५६
या भविष्याच्या दिव्य ...	२०४
या वेळीं माझ्या ये रमणा ...	१५९
येतां तुझ्या दारिं मी ...	२७५
ये ना हंस उडाला हाता ...	२०९
ये पहाटचा तारा गगनीं	२५७
योग हा वधुवरां ...	२४४
रतलें परपुरुषाशीं रे, मी ...	१९५
रवी जातां जातांच मंदिरातें	४३
राजराजेश्वरा हो दयाळा ! ...	१४०
रात्रीं शांत निवांत विश्व वश	११४
राधा झूलत माधवसंग ...	२८३
राऽसमंडल गोपीचंदन ...	१०५
रुणुणुणु ये, रुणुणुणु ये ...	२०८
रे मानसहंसा माझ्या ...	१२४
रे हिंदवांधवा, थांब या स्थळीं	२३८
रे हिऱ्या माझिया झळक घरीं	१४७
ललितलताकुंजीं स्मरमंजरि,	९६
वदन मदनरंगसदन ...	४९

वन्दन व्हावें हरि, मम जीवित	२३०
वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां	२१६
विमल या कलिका लतिकांवरी	६६
विरहीं मी बहुपरी मनोमय चित्रें	१८८
वेणूंत नादसम नित्य सखे,	८
शुक्राची मधु चांदणी लखलखे	९९
शैशव दिन जरि गेले निघुनी	८५
संसार-सतारीवरि तारा	१३८
सखये, या स्थानींऽवसावें वाटे	७४
सखिलोचनकासारीं ...	२६४
सखे, अगे ऊठ ! रवी उदेला	९
सजलीस जरी हें हृदय सखे,	८३
समज मानिनी, मान न करिं गे	२०९
ससर्ज यो विश्वमनन्तमेतत्	२८२
सहचरि, समजुनि बांध शिदोरी	२०३
सहज तुझी हाल-चाल	२१७
सांगुं कुणा गुज	२६३
सांगुं तुम्हांला किती दयाळा ?	१९६
सुरासुरांचा चुरा	२६५
स्वारिं वाइ केवि आलि !	२७१
सुफलित झालें गे सखि जीवित !	१७८
सोन्याची घेउनि करिं झारी	१५३
हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?	२३०
हळु हळु हळु वर वर नभिं	२४३
हातास ये जें,	२७७
हा श्रीविलासांत सदैव लोळे,	७९
हृदग सांग चोरिलें कशास	५३
हे मुरड नेत्र रागांत किं	८१

टीपा

[टीपांच्या आरंभीचा अंक कवितानुक्रमाचा आहे.]

भास्कररावांच्या कवितांचा आधार समाजाच्या अंतर्बाह्य अवलोकनावर आहे. कवितांना आधारभूत असे प्रत्यक्ष घडलेले प्रसंग फार कमी. स्त्री-पुरुषांच्या भावनांची हालचाल कोणास दिसत नाही? ती पाहून लागलेला चटका अशा काव्यनिर्मितीस कारणीभूत होतो. भास्कररावांच्या कल्पनांसारख्या कल्पना अन्य वाङ्मयसागरांत नसतील असै नाही. कारण वर्ण्य विषय व कवि एकाच जगांतील असल्यामुळे अशी सदृशता उत्पन्न होणे शक्य आहे.

रसिकांचा उपमर्द केल्यासारखे होईल म्हणून प्रथम टीपा देणार नव्हतो. परंतु जरूरच पडल्यास वाचकांस त्या उपयुक्त वाटतील या भरंवशाने कांहीं कवितांवर टीपा दिल्या आहेत.

—मायदेव

१. या कवितेंत कवीची रसिकांना विनंति आहे. म्हणूनच कालानुक्रमाने पहिली नसतांही ही कविता प्रारंभी दिली आहे. भास्करराव रतलाम येथे असतांना एक भाविक गृहस्थ एका परडींत स्वच्छ व तार्जीं फुले घेऊन चालला होता. गडबडीत दुर्दैवाने ती परडी सांडली व देवांच्या मस्तकीं वाहिल्या जाणाऱ्या सुमनांवर मार्तीत पडण्याचा प्रसंग आला. भास्कररावांनीं खिडकीतून हे दृश्य पाहिले व माझ्याही सुमनांची म्हणजे कवितांची अशी स्थिति होईल कीं काय, अशी शंका येऊन त्यांनीं ' कुस्करूं नका हीं सुमने ' ही कविता रतलामपासून उज्जैनला पोंचेपर्यंत आगगाडीतच लिहिली. जाति = जाई. बागेचे डोळे = फुले.

२. ताहन—तहान शब्दाबद्दल वापरला आहे. रूपभंगाचा दोष झाला आहे. निकुंज—लतागृह, वंश--वेळू. १८ व्या श्लोकांतील दुसऱ्या चरणांत वंशनिकुंजि 'असा पाठ पाहिजे.

३. दुर्दैवाने या कवितेचे दुसरें कडवें मिळालें नाही. मिळालें असतें तर बहार झाली असती. 'डोळे तुमचे जादुगिरी' अशी एक जुनी लावणी ऐकिवांत आहे.

४. चोख-स्वच्छ, शुभ्र. ३, ४, ५, ६, ७ या कविता १८९३ नंतरच्या असाव्या असे वाटते.

७. बांलपर्णी तांबे यांनी आपल्या कुटुंबांतील एका स्त्रीची अशी उडालेली तिरपीट पाहिली होती. त्याची स्मृति या कवितेस आधार आहे. कडीवर आणखी लोखंड घालून ठेवणें हा प्रियवस्तुमीलनावर तोडगा मानतात. (श्लोक ६). १६ व्या श्लोकांत तिसऱ्या चरणांत 'असे'च्या ठिकाणी 'असे' पाहिजे.

८. "बालांसाठीं जें गीत तें बालगीत. या प्रकारच्या गीतांत मुलांना रुचतील असे विषय असावे लागतात. खेळ, दांडगाई, भातुकली, चिऊकाऊ, बागुलबुवा असे प्रसंग यांत पाहिजेत. तात्पर्य, मुलांचें जेणेंकरून रंजन होईल अशीं हीं गीतें असलीं पाहिजेत. हें गीत या प्रकारचें आहे. मुलांस अद्भुत, हास्य, भयानक इत्यादि रस फार आवडतात. शृंगारहास्याचा संकर हाही मुलांचा फार आवडता रस आहे. 'आतां गडि फू दादाशीं' ही कविता या प्रकारचें उदाहरण आहे." तांबे यांनी मला पाठविलेल्या एका पत्रांतील उतारा.

९. हें छोटेखानी काव्य प्रख्यात आंग्लकवि Robert Browning याच्या Pied Piper चें रूपांतर आहे. हें प्रथम देवासचे श्रीमंत खासेरावसाहेब पवार यांस काव्याची अभिरुचि लागावी म्हणून त्यांच्याकरितां लिहिलें. (५७) डगणें-भिणें. 'मथे'--ही भास्कररावांची वडील मुलगी. हिचा विवाह पुढें खांडवा येथील वकील श्री. उमाकांत बालकृष्ण घाटे यांच्याशीं झाला.

१०. या कवितेंतील शेवटच्या कडव्यांतील कल्पनेप्रमाणें कांहीं कडवीं असलेलें तांबे यांचें एक असमग्र गीत उपलब्ध आहे. त्यांतील कांहीं ओळी पुढीलप्रमाणें आहेत :

हे भगवंता सदय अनंता । तूं भवनाविक राणा
अमुची चिंता तुज, तरि फुटतां । तारीं दीनोद्धरणा !
आदळतें हें भयकर वादळ । गगनीं वळवीं नयनां
कामनक्रदळ वेंचित निजबळ । सागरतळ दावोना-
पैलतिरावर तेज दिसे घर । अपुलें त्यावर फिरवीं नयना

१२. गुराख्याचे तोंडीं हें गाणें घातलें, म्हणजे प्रत्येक गुराख्याचे मनांत हे विचार येतात असें नव्हे. कल्पनेच्या साम्राज्यांत व अप्रत्यक्षाच्या वातावरणांत निसर्गाला धरून असा विहार हक्कानें करतां येतो.

१३. प्रतापगडाहून २३ ऑगस्ट १९२० या दिवशीं मला लिहिलेल्या पत्रांत तांबे म्हणतात कीं, 'माझीं सारीं प्रेमगीतें मला माझ्या पत्नीवरील प्रेमामुळेंच लिहितां आलीं. मीं जर प्रीतीचा आस्वाद घेतला नसता तर तिच्या अभावीं प्रीतीची एकही ओळ मला खरडतां आली नसती.' १३, १४, १७, २४, २८, २९ व ३९ या सर्व कविता भास्कररावांनीं आपल्या पत्नीच्या सहवासांतील प्रेमळ प्रसंगांना अनुलक्षून लिहिलेल्या आहेत.

१६. आंग्लार्डनें दिपून गेलेले स्वजन पाहून कवीनें हे विषादपूर्ण उद्गार काढले आहेत.

१९. 'वदन मदनकेलिभुवन' असें तांबे यांनीं प्रथम लिहिलें होतें.

२१. चक्रवाल-क्षितिज ७३ व्या कवितेंत ११ वी ओळ पहा.

२२. काष्ठ भी रहा उगा : "माझे घर स्मशानाप्रमाणें उदासवाणें असून मी तेथें जाळण्यासाठीं आणलेल्या निर्जीव लांकडाप्रमाणें आहे." तांबे यांचें पत्रांतील स्पष्टीकरण.

२४. केशवसुतांप्रमाणें तांबे यांनींही सुनीतें लिहिलीं. विचाराच्या आविष्करणास शार्दूलविक्रीडित त्यांना योग्य वाटलें व त्याच वृत्तांत त्यांनीं आपलीं सुनीतें लिहिलीं.

२५. तांबे यांचा मुलगा कमलाकर हा लहानपणींच निवर्तला. पंचमी-यात्रेंतील युवती = नागपंचमीच्या दिवशीं देवदर्शनाला जाणाऱ्या महिला.

२६. या सर्व कवितेंत दामयमकें साधलीं आहेत.

२७. यांतील ६ वें कडवें पूर्वीं नव्हतें. तें अगदीं अलीकडे लिहून घालण्यांत आलें. उत्कर्षत्रिंदु तर ७ व्या कडव्याचे शेवटीं आला आहे असें वाटतें.

२८. शेवटच्या दोन ओळी-तुझ्या हृदयाचें चित्र हातामध्ये घेऊन उभा असलेला प्रेमराजा तुझ्या डोळ्यांत दिसतो. त्या डोळ्यांना पाहून माझ्या हृदयांत काय होतें तें कसें सांगूं ?

२९. पीतां मी अपुलेंचि रक्त-मी मला दोषी लेखतांच. शेवटची ओळ-
अश्रु आले असतां तुझे डोळे जास्तच सुंदर दिसतात.

३०. “ या कवितेची मध्यवर्ती कल्पना Scott कृत O Brignall
Banks are wild and fair या कवितेवरून तर सुचली नसेल ? ”

—डॉ. माधवराव पटवर्धन.

३१. ही कविता भास्कररावांचे मित्र नारायणराव. दुबे यांचा तान्हा
मुलंगा वारला त्या वेळीं देवासहून लिहून त्यांस इंदोर येथें पाठविली होती.

(७) मग मुकाच मुकाच न पाहवे—शब्दहीन पाळणा पाहून हुंदका फुटतो.

(३०) ‘ धरिं ’ असें पाहिजे.

३२. ही कविता शारदा नाटक पाहून सुचली.

(७) मेघांवर दिसणारें इंद्रधनुष्य होऊं या. एकमेक = एकमेकांबरोबर.

३३. प्रीतीचा वास राजमंदिरापेक्षां गरिबांच्या झोंपडींत असतो हें
संस्थानी वातावरणांत वावरलेल्या माणसास तेव्हांच पटतें.

३४. १९०३ सालीं वकिलीचें काम घेतल्यावर भास्कररावांना
न्युमोनिआ झाला. नंतर ते प्रकृति सुधारण्यासाठीं पंचमढीला गेले. तेथील
सृष्टिशोभा पाहून ही कविता लिहिली आहे.

३५. भुलति दुष्टभावा-वाईट स्वभाव विसरून जातात. डुकाण्या करिती-
डरकाळ्या फोडतात, बड-मुलीचें नांव. अभक्ष्य--झाडाचा पाला वगैरे.
पुष्कळ गरिबांच्या नशिबीं असली ताटातूट दुष्काळांत येते. सुखांत दुःखाची
आठवण झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

३६. एका विधुराचे मुलाच्या लग्नप्रसंगीचे उद्गार. वरमाय--वधूपक्षा-
कडील लोकांनीं वरमायीचीं गाणीं म्हणावयाचीं असतात त्यांतील एकादें
गाणें. निधनगीती--हा Dirge शब्दासाठीं प्रतिशब्द बनवलेला दिसतो. पण
आपल्याकडे निधनाचे वेळीं अशी गीत म्हणण्याची पद्धत नाही. अवसेचे
पुतळे (१) अंधाराचे पुंजके, ढीग. (२) आश्विन व. ३० ला घरापुढें
यमाचा शेणाचा पुतळा करतात.

३७. तांबे यांच्या संबंध काव्यसंग्रहांत एवढीच कविता निर्यमक आहे.
ओपुनी--अर्पुनी.

३८. सळ येणें = गुडी पाडणें = भुंवया व डोळे यांचा विचार करतांना संकोच दिसणें. माळव्यांतील मराठींत हे भाषासंप्रदाय रूढ आहेत. हराम-अन्यायी, खोटा.

३९. वारू-हें तांबे यांच्या पत्नीचें माहेरचें नांव. पार्वती हें सासरचें नांव. या सुनीताप्रमाणें २४, २८, २९, ४९, ५१, ५२, ५५, ६२, ६३, ७२ व ७३ हीं सर्व सुनीतें तांबे यांस त्यांचे पत्नीचे सहवासांतच सुचलीं आहेत.

४०. ही कविता कविमित्र नारायणराव दुबे यांना उद्देशून आहे.

४१. पण नीट पहा गे आंत आपल्या हृदया-तूं आपल्या हृदया आंत नीट पहा. माझें हृदय तुला त्यांत मिळून गेलेलें आढळेल पाणी दुधांत मिसळलें तर तुम्हां बायकांना दूध नासावेंसैं वाटेल का ? आणि ही गोष्ट आम्हीं पुरुषांनीं का तुम्हां स्त्रियांना शिकवायची ?

४२ व ४३. या कविता बंगाली कवयित्री तोरु दत्त हिच्या बहिणीला उद्देशून लिहिलेल्या 'Though childhoods' days be past and gone या आणि 'Still Barred thy doors या दोन कवितांचीं रूपांतरें आहेत.

४४. उकाळा-उकळी.

४५. आंग्लकवि गोल्डस्मिथच्या 'Vicar of Wakefield' मधील 'Hermit' कवितेप्रमाणें यांतील मध्यवर्ति कल्पना आहे. ती वाचल्याचें भास्कररावांना आठवत नव्हतें.

४६. " तोरु दत्तच्या बट्ट काव्यांतील उताऱ्याचें हें भाषांतर आहे. मूळ 'Had they touched the heart ?' असें आहे. "

—प्रो. भवानीशंकर पंडित

४९. पुण्य करून हस्तगत केलेला स्वर्ग पापाच्या नुसत्या कल्पनेनें हातचा जातो, अशा तऱ्हेची प्रेमाची उदात्त कल्पना बाळगिणाऱ्या मलाही तुमचे डोळे लाल दिसताहेत तेव्हां काल कुठें होतात असें विचारतेस. किती रागीट व मत्सरी आहेस बरें तूं ?

५०. जयदेव कवीच्या रचनेची आठवण या कवितेनें होते. व्यतिरेक अलंकाराची सुंदर उदाहरणें या कवितेंत आहेत.

५१. हेंच तें सुनीत, कीं जें वाचून केशवसुतांनीं “ भास्करराव हे जिवंत वाणीचे निसर्गकवि आहेत ” असे सानंदोद्गार रहाळकरांजवळ काढले.

५३. ब्राउनिंगच्या संवादयुक्त नाट्यगीताप्रमाणें रचना करण्याचा भास्कररावांचा हा प्रथम प्रयत्न वाटतो. लपविलेल्या प्रेमाचे धागेदोरे दासीनें आपल्या खुसखुशीत विनोदानें उकळून दाखवले असल्यानें नाट्यगीत लांबलें असून कंटाळवाणें होत नाहीं.

५४. मुलांची सृष्टिशोभा पहाण्याची व नाचण्याजागडण्याची हौस यांत आणली आहे.

५५. क्षिप्रा-चंबळा संगम हा मध्य हिंदुस्थानांत जावरा संस्थानांत छिपवरा येथें आहे.

५६. हें शिशुगीत वाण्यास अनुलक्षून आहे. यांत भयानक रस असून तें मुलांना आवडतें.

५७. या कवितेंतील कडवीं समचरण नाहींत. ५० व्या कडव्यांतील मंडळाची कल्पना आंग्लवाङ्मयांतील संकेतानुसार आहे. रात्री पन्था फेर धरून नाचतात व त्यानें अशीं वर्तुळें पडतात हा तो संकेत.

५८. अजाण अर्भकाचा आईसाठीं हट्ट. ही कविता भास्कररावांच्या पहिल्या मुलाच्या हट्टावरून त्यांस सुचली. मुलाची आई हळदीकुंकवासाठीं गेली असतां मुलगा उठला व त्यानें हट्ट घेतला.

५९. आठव्या कवितेवरील टीप पहा. असला विनोद घोरोघरीं चालतो.

६१. १९०८ मध्ये कवीचा पहिला मुलगा निवर्तल्यावर ही कविता लिहिली आहे.

६२. गतकालाबद्दल मानवी मन नेहमीं असेंच आसासून पाहत असतें. मागील कविताही पहा.

६३. गुदरखेडा येथें हें एक दृश्य पाहून ही कविता सुचली. उणें अधिक याउपरी-स्वरूपभंगदोष.

६४. “ एका गृहस्थाचें मन एका स्त्रीवर बसलें. पण तिनें त्याला झिडकारलें. त्यावरून तो विदेशीं निघून गेला. पन्नास वर्षांनंतर परत येतो तो तिचीच नात गांवच्या वेशीशीं दत्त उभी.” ही गोष्ट भास्कररावांना एका युरोपियन अधि-

काव्याने अनुभवाची म्हणून सांगितली. ब्राऊनिंगचे अभ्यासामुळे या एकोक्तीला चांगलाच अवकाश मिळाला. 'आठवे'च्या ठिकाणी 'आठवे' असे रूप हवे.

६५. ह्या नाट्यगीताचे बोल एका विधवेच्या भावाचे आहेत. प्राणविहंग नाहीसा होताच तिच्यावर प्रेम करणारा तरुण अदृश्य होतो. सामाजिक कल्पना-बंधामुळे तिच्यावर प्रेम करणारा तरुण जवळपास असूनही हे फूळ कोमेजून जाते.

६६. पोटासाठी नोकरी करित असतांना लोकमान्य देशभक्ताची निंदा तोंडपुजेपणाने केली त्याबद्दलचा अनुताप यांत व्यक्त होतो आहे.

६७-७१. या कवितांवरून कवीची सान्ताकडून अनंताकडे दृष्टि वळली आहे असे वाटते.

७२. ही कविता ६५ व्या कवितेला प्रस्तावना म्हणून १० वर्षांनी लिहिली गेली.

७३. आत्मयज्ञ करणाऱ्या विधवेबद्दल सहानुभूति बाळगणारा तरुण गिरिगव्हरवासी होतो, त्याच्या मनांत कोणते प्रश्न, विचार व गूढे त्यास त्रस्त करित होती ते या कवितेत थोडक्यांत मांडले आहे. सिनेमांतरी—चित्रपटांत. हा शब्दप्रयोग इष्ट खास नाही.

७४. मागील प्रश्नांची उत्तरे त्याची त्यालाच सुचतात व ती मित्रासाठी तरुणमुखाने कवीने वदविली आहेत. ६५ व्या कवितेतील विधवेचे मरण, पुनर्विवाहप्रतिबंधक दुष्ट रूढीचा परिणाम. त्या वेळी जो 'दीनांचा कनवालु' नाहीसा झाला तोच गिरिमुखांतर्गत नष्ट सखा. त्याचा शोध मृत विधवेच्या भावास—ज्यास आपल्या बहिणीची मानसिक स्थिति आकलता आली नाही त्या दगडास—लागला. त्या नष्ट पुरुषाचा एक मित्र आपले मित्राबद्दल नेहमी चौकशी करित असे. त्यास त्या विधवेचा भाऊ एक प्रसंग पाहून गिरि-मुखापाशी घेऊन गेला आहे व ७३ व्या कवितेतील प्रश्नांची उत्तरे चौकशी करणाऱ्या मित्राला ऐकावयास मिळत आहेत.

७५. तत्त्वज्ञान थोर खरे, पण प्रणयही कमी थोर नाही.

७६. पाळ आपुली खिरे पळे = आपल्यातील मर्यादा अगर बंध क्षणांत नाहीसा होतो. आकृतीचा बांध गळे = आकृतीच्या आकाराचे बंधन नाहीसे ते. म्हणजे आपण एकरूप होतो.

७८. या कवितेंत दोन प्रणयी जीवांचा काव्यमय एकजीवीपणा व्यक्त केला आहे.

७९. संसार लांकडी यंत्राप्रमाणें वास्तविक निर्जीव पण त्यांतच आपल्या तारांचें प्रेमरणन करून मदनांनें अपूर्व जीवनसंगीत निर्माण केलें आहे.

८०. प्रणयी जीवांच्या मीलनक्षणाची महती सुचविली आहे.

८१. लोकमान्य टिळक कालवश झाले हें ऐकून हें शोकगीत लिहिलें.

८२. टेनिसनच्या Enoch Arden मधील पुढील ओळी पाहाः—

As a village girl

Who sets her pitcher underneath the spring,

Musing on him that used to fill it for her,

Hears and not hears, anlets it overflow.

८३. सामाजिक कृत्रिम दडपणाखाली सांपडलेलें विधवेचें मन यथें वर्णिलें आहे.

८४. प्रणयहतास आपलें मन लपवणें सोपें नाहीं.

८५. कवीची सर्व स्त्रीजातीबद्दलची अत्यंत उदार कल्पना यांत बिंबित होत आहे. ' उदात्तं वस्तुनः संपत् ' सर्व कविता उदात्त अलंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे.

८७. एक गोड दृश्य.

८८. आपली परमात्म्याच्या प्राप्तीविषयींची तळमळ किती दुबळी आहे व त्याच्याच प्रसादावांचून त्याची प्राप्ति कशी होणें नाहीं हें या कवितेंत सूचित केलें आहे.

८९. ही साउली म्हणजेच अज्ञान; ही कविता बुद्धिप्रधान असून त्यांत भास्कररावांचें धार्मिक मत दिसून येतें.

९०. पारखी—हा शब्द प्रो. मायदेवांसाठीं वापरला आहे.

९१. सत्यसाक्षात्काराचा हा प्रथम किरण आहे. नैराश्य, खिन्नता, भीति ही ज्याची त्याची स्वतःची निर्मिति. विश्वाच्या सत्य स्वरूपांत त्यांस अवकाश नाहीं. (राजकवि तांबे—१५१ पानावरील १-११-२० चें पत्र पाहा.)

९२. एके दिवशीं पहांटेस उषेचे सुवर्णमय रंग पाहून परमात्म्यानें आपले-

कडे अमृताचा घट भरून धाडला आहे. असें कवीला वाटलें. अशीं सृष्टीचीं सहजसुंदर वैभवं आपण किती तरी पाहतों, पण तीं तत्काल विसरतोही.

९४. स्वरोत्कट माधुर्य तर आहेच पण स्वरांनीं प्रकट न झालेलें माधुर्य अंवर्तीभंवतीं कितीतरी भरलें आहे. तें मूक असेल. तें शब्द, रस, रूप, वगैरेंनीं प्रकट होतें. पण पुष्कळ वेळां मनुष्य हें विसरतो व त्याच्या इंद्रियांस शमविणाऱ्या पदार्थांतलें तेवढें माधुर्य तो मान्य करतो. परंतु अशानें तो केवळ्या माधुर्यकुंभाला अंतरतो.

९५. परमात्माच वाटाड्या होऊन जीवात्म्याचा विकास करीत नाही काय ?

९६. आपल्या कृतींनीं सुखी होणाऱ्या रसिक मित्रास कृतज्ञतेनें कवि म्हणतो.

९७. गोंधळाचें घर म्हणजे सृष्टिसौंदर्याला व कलारहस्याला पारखें होऊन नाण्यांच्या नादांत नाचणाऱ्यांचें जग. —माधवराव पटवर्धन.

९८. असल्या कवितेस विराणी म्हणजे विरहिणीचे उद्गार म्हणतात. अशा तऱ्हेचे संतकवींचे किती तरी अभंग आहेत.

९९. कवीची सुखमय जीवनाची मीमांसा.

१००. सान्त आणि अनन्त म्हणजे प्रकृति आणि पुरुष होय. या तात्त्विक कवितेंत भास्कररावांचीं तत्त्वज्ञानविषयक मतें आलीं आहेत. त्या मतांवरील विश्वासाच्या दृढतेमुळे भावनेला कल्पनेनें आपल्या भव्य उदात्त दृष्टीचा लाभ दिला आहे.

१०२. जगांतील विषमता एकदांची नाहीशी व्हावी म्हणून कवि रुद्रास बोलावीत आहे.

१०३. जगावर प्रीति करण्याजोगीच परिस्थिति आहे, असें कवीचा आशावाद स्पष्ट ध्वनित करीत आहे.

१०४. कवीला त्याच्या अनुभवांत असे कितीतरी प्रसंग आले कीं, त्यामुळे असे उद्गार कृतज्ञतेनें काढणें त्याला अपरिहार्य वाटलें.

१०५. महाप्रस्थान म्हणजे जीवाचें जग सोडून निघणें. यावर कवीच्या एकंदर नऊ कविता आहेत. त्यांचा अनुक्रम पुढीलप्रमाणें व्यावा. (१०५, १३, १०७, १०८, १०६, १०९, ११०, ११२ व ११२). वरील सर्व कवितांबद्दल वि. स. खांडेकर यांनीं पुढील मार्मिक “उद्गार” काढले आहेत. —

“जीवनसागराला काळओहटी लागली असतांना त्याच्या आंत ओढणाऱ्या लाटांवर डौलानें नृत्य करणारी ही कलानौका पाहून मन चकित झाल्या-वांचून राहात नाही. ”

(१०५) कवीचें मन शारीरिक अस्वास्थ्यानें दुर्बल झालें असतां घाबरून जातें. त्या वेळची त्याची गांगरलेली स्थिति यांत प्रतिबिंबित झाली आहे. कवि आपले जीवास डोळ्यांस अमंगल पाणी न आणतां धीर धरण्यास सुचवीत आहे. (१३) यांत मृत्यूची हांक कवीच्या कानीं आदळते व साहजिकपणें तो घाबरतो. (१०७) या कवितेंत कवि देवदूतांस आपली येण्याची तयारी असल्याचें सांगतो. निकड कोणाला लावावयाची? जो तयार नसेल त्याला ना? मी तर तयारच आहे असें कवि सांगतो. (१०८) या कवितेंत कवि मनाला सांगत आहे कीं, जगाचें अडेल या दृष्टीनें तूं मरण्यास तयार नसावें या तुझ्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. जगाचें अडणार नाही. इतकेंत नव्हे तर जगाला तुझी पर्वाही नाही. अशा बेपर्वा जगाचा मोह धरायचा कशाला? तेव्हां हरिदूतास संमुख होणेंच योग्य असें कविमनास सुचवीत आहे. (१०६) मरण म्हणजे जीवाचें त्याच्याशीं युद्धच. युद्ध करावयाचें तर वीरवृत्तीनें लढण्यांत हांशील; तेंच कवि सुचवितो. (१०९) जग सोडतांना जगानें केलेल्या उपकारांविषयीं कवीचें हृदय कृतज्ञतेनें भरून जात आहे. (११०) कवीचें मनोधैर्य इतकें अढळ राहतें कीं, मरण हें जावनास आवश्यक आहे हेंही कटु सत्य तें सांगूं लागतें. (१११) शांतपणानें कवि जग सोडीत आहे. (११२) मरण म्हणजे गाडी बदलणेंच नव्हे का?

११३. शहाजहान बादशहानें आपल्या अमूर्त प्रेमाचें मूर्त प्रतीक म्हणून सुंदर ताजमहाल बांधविला, पण उपयुक्ततावाद्यांना त्याचें काय होय? ते त्याला एखाद्या बोरीबंदराहून, अगर सेसिल हॉटेलाहून अथवा प्रयोगशालेहूनही कमी लेखतील. कवितेंत उपयुक्ततावाद्यांवर ताशेरा आहे.

११४. तुझ्यामुळेंच विषवृक्षाला अमृतफळ आलें.

११५. विरहस्थिति सृष्टीसही नापसंत आहे, असें दिसतें.

११६. परमात्मा जर घरीं चालून आला तर तो कोणत्या थाटांत येईल व आला तर स्वागत तरी कसें करावचें?

११७. मीलनाची आतुरता गीतांत व्यक्त झाली आहे.

११८. या कवितेत त्रिभुवनजननीचें विश्वव्यापी प्रेम, कवीची कृतज्ञता व जननीस परितोष होता आहे किंवा नाही हें पहाण्याची बालवृत्ति उत्तम रीतीनें व्यक्त झाली आहे.

११९. ध्येय आणि परिस्थिति या दोहोंनीं ओढल्या जाणाऱ्या जीवाची ओढाताण यांत दृष्टोत्पत्तीस येते.

१२०. किती वेडे आपण, कीं बाह्य स्वरूपावरून अंतरंगाची कल्पना ठाम करतो.

१२१. या अद्भुतरम्य प्रेमगीतांत रजपूत वातावरण व्यक्त होत आहे. वधूस नेतांना रजपूत लोक घोडी वापरतात.

१२२. त्याच वातावरणाचें पूरक चित्र.

१२३. आपले तारुण्यातील दिवस विसरलेल्या वडील माणसांकडून रोग एक व निदान भलतेंच असें पुष्कळदां होतें, त्याचा हा नमुना आहे.

१२४. मूर्तापेक्षां अमूर्तांत मन जास्त रंगूं शकतें. प्रेमबद्ध जीवास तर हेच तरंग मानवतात.

१२६. द्वंद्वामुळें या सुखाच्या बागेत दुःखाचें तण सपाटून माजलेलें दिसतें. सौंदर्याच्या उपासनेसही किती मर्यादा आहेत. तेव्हां ही माया ईश्वरी अनुग्रहानेंच दूर झाली तर होईल. त्यासाठीं कवि प्रार्थना करीत आहे. खिळति = दृढ बसतात.

१२९. राजपुतान्यांत खेडेगांवांत असलीं गाणीं म्हणतात व फेर धरून नाचतात.

१३०-१३१ परमात्म्याशीं मीलनोत्सुक अशा आत्म्यास प्रश्न व त्याचें उत्तर.

१३२. नीरस-शुष्क.

१३३. पूर्ण प्रेमांतच जीवनाचें सार आहे हें सुचविलें आहे.

१३४. 'मोहनी' = महात्मा गांधीजींमध्ये.

१३९. एका निर्भय विरक्तास पाहून ही कविता सुचली आहे.

१४०. भावी भारताच्या उज्ज्वल स्वरूपाआड कोणी येऊं नये म्हणून हा इषारा आहे.

१४१. स्वार्थत्यागी महात्म्याची प्रतिज्ञा अशीच असेल नाही का ?

१४२. कर्मानुसार फल.

१४३. कवीचें पत्नीबद्दलचें निःसीम प्रेम.

१४४. ललत राग ऐकतांना एकदां तांबे यांच्या डोळ्यांपुढें जी काल्पनिक मूर्ति उभी झाली तिचें हें वर्णन आहे.

१४५. आपल्याच रांगत्या मुलावरून भास्कररावांना ही कविता सुचली.

१४७. 'आनंदकर्ते' वासुदेवराव आपटे यांचा मुलगा 'आनंद' हा वारला हें ऐकून ही कविता लिहिली आहे.

१४८-१४९. हीं दोन्ही विधवांबद्दलचीं कवनें आहेत. एक हाल होत असून जीव न देतां मुलांसाठीं आत्मघातापासून परावृत्त होते. दुसरी विचार, भक्ति व निश्चय यांनीं पुन्हां विवाहसूत्रानें बद्ध होते.

१५०. ईश्वर हा थोर कलावंत. त्याच्यापुढें मानवाला आपल्या उच्च कलेचा अभिमान बाळगतां येईल काय ?

१५१. १९२० च्या असहकारितेच्या वेळीं अशीच आशा कितीतरी जणांच्या मनांत पालवली होती.

१५२. भास्कररावांच्या प्रेमगीतांतील अत्युत्तम असें हें भावगीत आहे.

१५४. 'व्यर्थीं अधिकचि अर्थ वसे । तो त्यांस दिसे । ज्यां म्हणति पिसे.' तृणाच्या पात्यामागची ही सत्ता कितीजणांच्या प्रत्ययास येते ?

१५६. कवितेचा पाल्हाळ कंटाळवाणा वाटतो.

१५७. हें गीतसुद्धां बांधेसूद नाहीं.

१५८, १५९, १६०, १६१, १६२. भास्कररावांचा ईश्वरावरचा विश्वास व त्यांची भक्ति हीं गीतें व्यक्त करतात.

१६३. भगवंत हा खरा कलावंत व खरा कवि होय. त्याच्याच अनुग्रहाची आकांक्षा यांत व्यक्त केली आहे.

१६४. तक्रार अगदीं खरी आहे. तशीच विनोदीही आहे, म्हणून तिरस्कार उत्पन्न करीत नाहीं.

१६५. वाल्मीकि व बाण या दोन कवींबद्दल भास्कररावांना विशेष प्रेम व आदर वाटे. Birth of the Muse आणि महाश्वेतेचें निवासस्थान असे दोन निबंध या दोन कवींच्या गौरवार्थ त्यांनीं लिहिले होते. दुर्दैवानें दोन्ही गहाळ झाले आहेत.

१६६. धान्यराशि—धान्याचे ढीग; अनुस्वार अर्थातच चुकून पडला आहे. साम्राज्यवाद्याचें लढणें, कळवळा शांतीच्या गप्पा, न्यायाचा आव, विश्वबंधुता, निरिच्छता व धार्मिकता सर्व खोटी !

१६८. जगांतील वैषम्याचें मंडन कसें करावयाचें हें कवीला तरी समजत नाही.

१६९. रविराजाच्याहि नजरेस पडूं नये म्हणून मीं जें जें लपवितें त्याचा तूं चारचौघांत निःसंकोच उच्चार करतोस. हें कसें बरें तूं करतोस ?

१७१. अरुणोपम, विमलदृश्य व प्रस्फुटयौवन तरुणीला उद्देशून.

१७२. झांशीच्या राणीचें स्मारक ग्वाल्हेरचे किल्ल्याखालीं बांधलें आहे. त्यावर खोदण्यासाठीं प्रस्तुत कविता रचली.

१७३. आपल्या प्रतिभेचा दीप आतां म्लान होतो आहे असें कवीसच वाटतां वाटतां कितीतरी प्रकाश त्यानें पाजळला आहे.

१७४. परमेश्वरी कृपेला ही हांक मारली असावी असें वाटतें.

१७५. स्त्रिया अबला नसून प्रबळा आहेत.

१७६. सुनेरी (हिं.)—सोनेरी.

१७७. ग्वाल्हेरच्या राजकुमारीचे विवाहप्रसंगीं ही कविता लिहिली होती.

१८१. लुसलुसलें—टवटवीत, तजेलदार. दिवाणें-वेडें. मंजरी—मोहर, तुरा.

१८२. 'सरें'च्या ऐवजीं 'सरे' असें पाहिजे.

१८३. तिसऱ्या ओळीचे आरंभीं अवतरणचिन्ह चुकून पडलें आहे. इतका अवखळ शृंगार तांबे यांच्या कवितेंत अन्यत्र नाही. बेला—बेलिया, मोगऱ्याचा एक प्रकार, चमेली.

१८४. हे कान्त, या अफाट संसारांत अरक्षित अशी मला एकटीला टाकून दिलीत व या बुरसटलेल्या विचारांच्या लोकांचाही जर तुझ्याविरुद्ध अपवाद उठला तर तूं मला जन्माची मुकशील अशी वरतीं धमकी देतां. अशा भीषण परिस्थितींत माझी कशी धडगत लागणार कुणास ठाऊक ?

१८६. कवणपार्शी—कुणाच्या पाशांत सांपडून. जोग—संन्यास.

१८८. खंत—हुरहूर. प्याले—पेले.

१९०. बाळपणीं शब्द दिला असला तरी प्रौढपणीं विपरीत प्रसंगानें अन्य ठिकाणीं संसार करीत असलेली ही स्त्री बाळपणच्या संवगड्यास

गतेतिहास विसरण्यास विनवीत आहे. कां रे उकरीसी कूस--वैगुण्य अगर लबाडी चव्हाठ्यावर कशाला आणतोस ?

१९१. " उगवलां आज फिरनि कां दारिं " असें छापावयास पाहिजे. पांचव्या व सहाव्या कडव्यांत अनुत्तम पतीचे उद्गार आहेत.

१९२. निसुरडा-चुकलामाकला. निर्लज्ज अर्थ घेतला तर खालच्या ओळीकडे तो वृद्धाला वाईट कल्पून लावला पाहिजे. पण ही ओढाताणच. रात्र जांभया देते = अजून रात्र संपली नाही. पुष्करिणी--कमळें असलेलें तळें.

१९३. निहारीं--पारीं. वाण्यावरील वरात--तांळमेळ नसलेली गोष्ट.

१९४. आपल्या चिमण्या मैनाराणीसारखाच, तिचा पुढें होणारा जिवलग चिमणा राघू आज कोठेंतरी वाढत असेल याबद्दल एका मातेचें मनोराज्य.

१९५. सहाव्या, सातव्या व आठव्या कडव्यांत व्यतिरेक अलंकाराची मौज आहे.

१९६. आलापु--आलापो. सवनभूमि--यज्ञभूमि.

१९८. यांतील ध्रुवपद नीट नाही व यमकेंहि चांगलीं नाहीत.

२०२. दुसऱ्या कडव्यांत वाईट यतिभंग.

२०३. धरि पाठीवर शरा--तोंड वळवतांच वाग्वाण पाठीवर टाकलाच म्हणून समजावें.

२०५. अत्यंत मनोहर गीत.

२०७. वारुणी-मद्य. वारुणीभक्तांनीं केलेली आपल्या दैवताची स्तुति.

२०८. रोकटोक-अडवणें, प्रतिबंध. सही-खरा. नेक-विश्वासू.

२११. संध्याकाळ होणार का नाही आहे ? अधीरता उत्तम ध्वनित केली आहे.

२१२. झगरा-निखाऱ्याचा ढीग.

२१५ उडाण-उड्डाण.

२१७. ग्वाल्हेरनरेशांच्या विवाहमंगलप्रसंगीं ही कविता लिहिली.

२१८. पिळांस-अपप्रयोग.

प रि शि ष्ट

कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांची प्रस्तावना

(पहिली आवृत्ति)

कविवर्य भास्कर रामचन्द्र ताम्बे यांचा जन्म ग्वाल्हेर संस्थानांत मुगावली येथे ख्रिस्तशके १८७४ या वर्षी कार्तिक वद्य षष्ठीस झाला. त्यांच्या कौमार-कालांतच त्यांचे वडील वारले. परंतु त्यांचे मामा बळवन्तराव डोंगरे आणि गुरुजी काशीनाथपन्त लेले यांच्या सक्रिय सहानुभूतीमुळे ताम्बे हे १८९३ मध्ये अलाहाबाद विश्वविद्यालयाची प्रवेश-परीक्षा उत्तरेन पहिल्या वर्गांत आले. त्यांचे वडील बन्धु गोपाळराव हे त्या वेळीं बी. ए. च्या वर्गांत होते. त्यांना शिक्षण पुढे चालवितां यावे म्हणून भास्कररावांना आपले शिक्षण थाम्बेवावे लागले. याच वर्षी काशीनाथपन्त लेले भास्कररावांना घेऊन महाराष्ट्रांत आले आणि त्यांनी त्यांना मुम्बई, पुणे आणि इतर कांही स्थळे दाखविलीं. भास्कररावांचा विवाह १८९६ मध्ये रतलाम येथील त्र्यम्बकराव जावडेकर यांची मुलगी वारूबाई हिच्याशी झाला. ती त्यांना ' रम्याकृतीची अधिदेवता ' च भेटली; आणि त्या सौभाग्यवतीने पतीचे जिवित खरो-खरीच ' सुफलित ' करून टाकिले आहे. भास्कररावांना लहानपणापासूनच कविता रचण्याचा नाद असे. काशीनाथपन्त लेले यांनी आपल्या शिष्याची कवित्वशक्ति ओळखून तिच्या जोपासनेसाठी शक्य ते परिश्रम घेतले, आणि ताम्बे हे महाराष्ट्रांत अग्रेसर कवि म्हणून प्रसिद्ध झालेले पहावयाला ते गुणज्ञ आणि वत्सल गुरुजी राहिले हे सुदैव होय. पुढे भास्कररावांनी निर-निराळ्या ठिकाणी मोठमोठ्या पदांवर कामे केलीं. या त्यांच्या आयुष्यांत त्यांची अनेक स्थित्यन्तरे झालीं, आणि आतां ते ग्वाल्हेर येथे शिक्षण-खात्यांतून सेवानिवृत्त होऊन राजकवि म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यांत आली आहे. कचेरीच्या कामामुळे काव्याकडे लक्ष द्यायला त्यांना रिकामा वेळ मिळत नव्हता; आणि पूर्वी लिहिलेल्या कवितांपैकी कित्येक गहाळ झाल्या होत्या, अशा स्थितींत १९१७-१८ मध्ये महाराष्ट्रांतून, पुण्यांतून त्यांच्या कवितांची विचारपूस झाली. प्रो० मायदेव यांनी चिकाटीने परिश्रम करून ताम्बे यांच्या कविता ठिकठिकाणांहून मिळवून १९२० च्या डिसेम्बर

मासांत त्या प्रकाशित केल्या; आणि नावीन्याचा नादी ग्राहक असा जो विद्यार्थिवर्ग, त्या वर्गापुढे आपल्या गोड स्वराने त्या म्हणूनहि दाखविल्या, याच्या थोडें आधी भास्कररावांच्या घरी चोरी होऊन इतक्या वर्षांच्या कष्टश्रमानें जी थोडीफार पुञ्जी त्यांनी मिळविली होती ती सारी चोरीस गेली. सुवर्ण-धनाची हानि यशोधनाने भरून निघत नाही, पण आता त्यांना भराभर प्रसिद्धि मिळू लागली; आणि या वेळीं त्यांच्या काव्यलतेलाहि नवीन भर येऊं लागला.* १९२६ च्या नाताळांत इन्दूर येथे भरलेल्या मध्यभारतीय

* ता० २४ सप्टेंबर १९२० या दिवशीं प्रो० मायदेव यांना लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, “कशी कोणास ठाऊक पण गेल्या कांही दिवसांत माझी कविता एकाएकी जागृत झाली आहे. एक शम्भर कविता प्रतिदिवशीं माझ्या मनांत उद्भवतात आणि तितक्या कशा तरी निःशब्दपणें अन्तर्हित होतात. कांही अगदी थोड्याच शब्दरूपाने व्यक्त होतात ! श्रेष्ठ कविता या गम्भीरतम दुःखाप्रमाणे निःशब्द असतात असें जें म्हटलें आहे, तें खरें आहे.”

[I do'nt know how, but the Muse has suddenly been awake during the last few days, and a hundred poems rise up in my mind every day and a hundred are hushed up any how; only a few become expressed in words ! It is truly said, “ The greatest poems are silent, silent as deepest grief. ”]

ता० १० ऑक्टोबर १९२० ला प्रतापगढाहून प्रो० मायदेव यांना लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, “ या अलीकडील कविता (जन खुळे०, प्रणयप्रभा दत्यादि) या माझ्या सर्व लिखाणांत मताने परिपक्व, विचाराने गम्भीर, भावनेने उत्कृष्ट आणि कलादृष्ट्या उदात्त आहेत असें मला वाटतें.”

[“ But I think these laterday poems (जन खुळे०, प्रणयप्रभा etc.) are the ripest in judgment, deepest in thought, intensest in felling and noblest in art, in all my writings. ”]

मराठी कविसम्मेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आलें. १९२७ मध्ये त्यांच्या नवीन कवितांचा भाग श्री० दि. गं. केळकर यांनी प्रकाशित केला, परन्तु प्रकाशनानंतरचें कार्य राहून गेल्यामुळे हा भाग उत्कृष्ट असूनहि याचा बोलबाला झाला नाही. तथापि याच भागांतील कवितांच्या प्रभावाने ताम्बे यांना विद्यमान कवींत पहिलें स्थान सहज मिळालें. १९३२ च्या डिसेम्बर मासिी कोल्हापूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य सम्मेलनांत ताम्बे कविसम्मेलनाचे अध्यक्ष झाले, आणि ता० २७ नोवेम्बर १९३४ या दिवशीं जेव्हा त्यांच्या वयाला साठ वर्षे पुरीं झालीं तेव्हा नगरोनगरीं त्यांचा जयजयकार झाला !

ताम्बे यांच्या कवितांचे दोन संग्रह प्रकाशित आहेत; आणि कांही नवीन कविता निरनिराळ्या मासिकांतून प्रकाशित झाल्या आहेत. या साऱ्या कवितांची मी एक हस्तलिखित प्रत सिद्ध केली. नन्तर कै० कवि श्रीनिवास रामचन्द्र बोबडे यांच्याकडील ताम्बे यांच्या कवितांची वही मिळाली. “ आठवती ते दिन अजुनी ” आणि “ ललने, चल चलं लवलाही ” या कविता बोबड्यांच्या वहीवरून घेतल्या आहेत. प्रो. मायदेव यांना तांब्यांनी वेळोवेळीं आपल्या कवितांच्या ज्या प्रती पाठविल्या होत्या त्या त्या पत्र-व्यवहारासङ्गे पहायाला मिळाल्या; आणि वर, भास्कररावजींच्याकडे एक दोन ज्या जुन्या फाटक्या वह्या आहेत त्याहि मी पाहून टाकिल्या. “ रे हिऱ्या माझिया झळक घरीं ” ही कविता दोन्ही ठिकाणीं आढळली. ती या सङ्ग्रहांत प्रथमच प्रकाशित करण्यांत येत आहे. याव्यतिरिक्त अन्य साधनसामग्री उपलब्ध झाली नाही. पण सर्व उपलब्ध हस्तलिखितें पाहून माझ्या हस्तलिखितांवर पाठभेदांची नोन्द मी करून घेतली.

एखाद्या कवीची कविता त्याच्या जिवन्तपणीं दुसऱ्याने सम्पादून प्रकाशित करण्याचें कार्य वाटतें तितकें सुकर नाही. दिवंगत कवीच्या कविता सम्पादून प्रसिद्ध झाल्या तर हस्तलिखितांचा शोध करून, तीं ताडून पाहून, विश्व-सनीयतेच्या दृष्टीने त्यांचा क्रम लावून, मूळ निश्चित करून पाठभेद दिले की मुख्य कार्य संपतें. हें काम विकट आणि किचकट असलें तरी सम्पादकाला तें करितांना एक प्रकारचें स्वातन्त्र्य असतें. व्यक्तिशः त्यांचा आणि

कवीचा सम्बन्ध येऊन घर्षण होण्याची भीति मुळीच नसते. कल्पना लढवून त्यांतल्या त्यांत जो अर्थ लागू पडेल तो बसवितां येतो. सम्पादकाचें कार्य कित्ती बिनचूक झालें आहे आणि त्याने लाविलेला अर्थ योग्य आहे की नाही इत्यादि गोष्टींची परीक्षा लोक कित्तीहि कठोरपणाने करोत, कवि स्वतः मत द्यायला येण्याचा संभव नसतो. परन्तु सम्पादकाला कोणतीहि सुधारणा सुचविण्याचा अधिकार असला तरी कवि दिवङ्गत असल्यामुळे त्याला ती सुधारणा कृतींत आणण्याची सन्धि मिळूं शकत नाही.

विद्यमान, सुप्रसिद्ध पण प्रकाशनाविषयी उदासीन अशा कवीची कविता दुसऱ्याने सम्पादून प्रकाशित करण्याचें काम हें वर साङ्गितलेल्या कामाइतकेंच बिकट असतें, आणि वर अतिशय हळवें असतें. उपलब्ध हस्तलिखितें नि मुद्रितें पाहून मूळ निश्चित केल्यानंतरहि त्याला कवीची मान्यता व्यावी लागते; परन्तु पाठशुद्धीला नि अर्थनिश्चयाला कवीचेंच साह्य मिळण्याचा संभव असतो. कवीचेंच असें साह्य मिळण्याचा संभव दिसतांच अल्पायासाने दूर होऊं शकणारे बहिरंगाचे दोष तरी दूर करून घ्यावेत अशी इच्छा होते. कोठे छन्दोभङ्ग झालेले असतात तर कोठे मात्रा न्यूनाधिक झालेल्या असतात. कोठे कडवीं समचरणक दिसत नाहीत. चरण लिहिलेले असून गळून गेलेले असण्याचा संभव असतो तर ते मुळी रचलेलेच नसण्याचाहि संभव असतो. कोठे कडव्यांचा क्रम योग्य आणि परिणामकारक वाटत नाही; तर कोठे पुनरुक्तीचा दोष टळावा वा सङ्क्षेपाने उत्कटता वाढावी म्हणून एखादें कडवें गाळून टाकण्यासारखें असतें. कोठे व्याकरणदोष राहून जातो तर कोठे वर्णनांत मध्येच थोडी विसङ्गति वा अस्वाभाविकता आढळते. कोठे कविता समजत नाही तर कोठे कवीचा अभिप्रेत अर्थ असतो एक आणि वाचक करतात दुसराच असेंहि होतें. आणि कवि हा इतका उदासीन असतो की त्याची कविता आहे तशीच कोणी छापून काढिली तर तो यत्किञ्चित् चिन्ता करीत नाही. परन्तु कविकीर्तीच्या दृष्टीने सम्पादकाला तसें करणें इष्ट वाटत नाही, तीं शङ्कास्थळें कवीच्या दृष्टीस आणून कवीकडूनच तेथे शक्य ती सुधारणा करून घेण्याचें बिकट आणि हळवें काम हें सम्पादकाला कर्तव्यच वाटतें. सुधारणा करायची म्हटली म्हणजे दोष दाखविण्याचें अप्रिय काम

केल्याविना गत्यन्तर नसतें; आणि सुधारणा ही कवीला बहुशः सुचत असली तरी काचित् प्रसंगी सुचवावीहि लागते. कवीची उदासीनता वा सहनशीलता ही मर्यादितच असायची; त्याचें आपल्या कृतीविषयीचें ममत्व केव्हां प्रकटेल याचा नेम नसतो. आणि पुन्हा कवीची सहनशील सहकारिता मिळाली तरी जी प्रगति होऊं शकते. तिने सम्पादकाचें समाधान होतेंच असें नाही.

तथापि या दिशेने प्रयत्न करून पहायचाच असा मी निश्चय केला; कारण नुसतें सङ्कलनमुद्रण काय कोणीहि केलें असतें. मीं आधी शङ्कास्थलें दाखवून देणारें एक सविस्तर पत्र ताम्बे यांस लिहून त्यांत माझी अपेक्षा स्पष्ट मांडली. “यांत काय विचारतां हो आणि अनुमति कसली मागतां? माझा तुमच्यावर पूर्ण विश्वास आहे.” अशा आशयाचें अत्यन्त अनुकूल उत्तर ताम्बे यांच्याकडून आलें. तरी नुसत्या विश्वासाने आणि पत्रव्यवहाराने किती काम होणार? कांही गोष्टींच्या निर्णयासाठीं सम्भाषणाची, विचारविनिमयाची अत्यन्त आवश्यकता आहे असें पाहून मी ग्वाल्हेरास गेलों. तेथे ताम्बे यांना हस्त-लिखित वाचून दाखवून शङ्कास्थलांची पूर्ण चर्चा करून प्रत्येक गोष्टीचा निर्णय मीं ताम्बे यांच्याकडूनच करवून घेतला. हें कार्य तडीस नेण्यास त्यांनीं अभिजात लीनतेने आणि सहनशील सहकारितेने जें साह्य केलें त्याचे आभार मीं कसे म्हणून मानावेत? असो. त्यांच्या त्या वेळच्या सम्मतीवरहि न थाम्बतां या ग्रन्थाचीं कर्चीं मुद्रितें हींहि त्यांच्या दृष्टीखालीं घालवून आणविलीं. त्यांच्या मुद्रणाचें कार्य चालू असतांना नव्या नव्या शङ्का सुचत त्या त्या स्थळीं पत्रव्यवहार करून ताम्बे यांचें मत मीं घेतलें. कित्येकदा कर्च्या मुद्रितांवर त्यांनीं शुद्धि केली तेथे तेथे ती करून घेण्यांत आली. चर्चा होऊन जो पाठ त्यांनींच निश्चित केला तो फिरवून पुन्हा पहिला पाठ ठेवा असें त्यांच्याकडूनच लिहून आलें तेव्हा तेव्हा कर्च्या मुद्रितांवर पुन्हा जुना पाठ घातला. तेव्हा आता हा छापील ग्रन्थ अधिकृत आणि विश्वसनीय आहे असें निःशङ्कपणें समजावें. तसा तो आहे म्हणूनच पाठभेद देण्याचा प्रश्न उपस्थित होत नाही.

पहिल्या भागातील ‘सायङ्काळ’ ही कविता, दोन्ही भागांत न आलेली परन्तु ‘काव्यरत्नावलि’ मासिकाच्या जुन्या अङ्कांतून शोधून काढून प्रो. भवानी-

शङ्कर पण्डित यांनी पुनः प्रकाशित केलेली ' जाईचीं फुलें ' ही कविता आणि इतर कांही किरकोळ नि प्रासंगिक कविता यांचें हस्तलिखित सिद्ध असूनहि त्या या ग्रंथांतून ताम्बे यांच्या साङ्गण्यावरून गाळल्या आहेत. कवितेची उत्कटता वाढावी म्हणून तीन-चार कवितांतून ताम्बे यांनी कांही चरण गाळून टाकिले आहेत; उलटपक्षीं छापील प्रतींतून गळालेले कांही चरण त्यांना स्थळें दाखवितांच आठवले ये या सङ्ग्रहांत घालण्यांत आले आहेत.

कवितांचे मथळे निश्चित करतांनाहि मी काचितच अधिकार गाजविला असेल. ताम्बे आपल्या कवितांना मथळे बहुशः देत नाहीत. वाचलेली कविता नांव ऐकतांक्षणीं ध्यानांत यावी असा तिला सूचक मथळा पाहिजे. असा आखूड सुटसुटीत मथळा जेथे सुचेना तेथे प्रथमचरणांतील वा ध्रुवपदांतील आरम्भीचा आवश्यक तेवढा भाग मथळा म्हणून दिला आहे.

पहिली आणि शेवटली कविता वगळल्यास उर्वरित कविता रचना-कालाच्या अनुक्रमाने दिल्या आहेत. निरनिराळीं हस्तलिखितें आणि पत्रव्यवहार ताडून पाहून ज्या तारखांच्याविषयी शङ्का राहिली नाही त्या तर दिल्याच आहेत; परन्तु नेमका काल जेथे सापडत नाही तेथे कविता अमुक कवितेच्या आधी लिहिली का तमुक कवितेच्या नंतर लिहिली असे शोधक प्रश्न ताम्बे यांना विचारून लेखनकाल शक्य तितका जवळ जवळ निश्चित केला आहे. तथापि त्यांत चूक असण्याचा संभव आहे; आणि हें दाखविण्या-करिता त्या कालापुढे प्रश्नचिन्ह घातलें आहे. कवितेचें संस्करण असें ताम्बे काचितच करितात. आणि जरी ही आवृत्ति सिद्ध करतांना ' कळा ज्या लागल्या जीवा ', ' त्या दारावरुनी कोण निघे ? ', ' किति महामूर्ख तूं शहाजहां ' इत्यादि चारपांच कवितांत सागाहून फेरफार करण्यांत आले असले तरी त्या कवितांच्या अन्तरङ्गांत कांही अन्तर पडलेलें नाही. तेव्हा कवितांचा कालानुक्रमें अभ्यास केल्यास कवीच्या मनावर कोणत्या वेळीं कोणकोणत्या विषयांची पकड होती हेंहि कळेल आणि भाषाशैलींत कांही सङ्क्रमण झालें असल्यास तेंहि समजेल. ताम्बे यांच्या कवितांचा अभ्यास करितांना कालानुक्रमाला महत्त्व आहे, कारण ताम्बे यांच्या या भावकविता म्हणजे जीवन-लहरी आहेत.

आपल्या एका पत्रांत ताम्बे म्हणतात,^१ “ माझ्या कवितेचा हा एक विशेष आहे की, तिची वाढ माझ्या जीवनाच्या सङ्गतीने झाली आहे. मी पन्धरा वर्षांचा होईपर्यन्त ती शिशूप्रमाणे बोलबोल बोलले. माझ्या नवयौवनाच्या काळांत ती कामुक झाली; आणि खरोखर त्या वेळच्या कांही कविता मी जाळून टाकिल्या. विवाहानंतर ती एक प्रेमांतच गुडगून गेली. पुढे माझीं मुलें सभोवतीं दिसूं लागतांच तिने मुलांचीं गाणीं गायिलीं, मृत्यु जेव्हा माझ्या दाराशीं आला, आणि मुलांना घेऊन गेला तेव्हा ती कविता चिन्ताक्रान्त आणि उदासवाणी झाली. ‘ मध्यरात्रीच्या निवान्त समयीं रे माझ्या हृदया ’ ‘ पोरकीं बाळें ’ आणि इतर कांही कविता या तेव्हा स्फुरल्या. जीवितांतील वस्तुस्थितीची आणि माझ्या मनाची सङ्गति जुळल्यावर पुन्हा एकदा प्रेम-कवितेचें पीक आलें. या कवितांचा सूर अधिक गम्भीर आणि यांचें स्वरूप अधिक व्यापक आहे.....आता, फुललेल्या गुलाबाच्या पाकळ्या गळून पडाव्यात तसे माझ्या भोवतीचे साहित्यिक गळून पडल्यावर; अशक्तता, क्लेश आणि रोग ही ताझ्या शरिरांत ठाणें देऊन बसल्यावर आणि झन्झा-वाताच्या झपाट्यांत गावलेल्या होडग्याप्रमाणे माझा संसार इतस्ततः फेकला गेल्यावर, माझे डोळे जर इहलोकच्या सीमेपलीकडे दूरस्थ प्रदेशाकडे, त्या परम भवितव्याकडे लागले तर त्यांत आश्चर्यकारक असें काय आहे? दिक्कालांच्या सीमांच्या पलीकडे दूर दूर असलेल्या त्या रम्याद्भुत मोहन-लोकांतील घण्टांचा कर्णत्कार मला आतां ऐकूं येत आहे.....”

[“.....It is a remarkable feature of my poetry, it has grown with my life. It babbled like a child when I was below fifteen. It was licencscious in my early youth and I actually burned some of those pieces. It dwelt upon love after wedding till children sprang up

१. प्रो. मायदेव यांना ग्वाल्हेराहून ता. २४ एप्रिल १९३३ ला लिहिलेलें पत्र. इंग्रजी पत्राच्या इतरत्र दिलेल्या भाषान्तराप्रमाणें हेंहि भाषान्तर माझे आहे.

round me. Then it sang of children. It become moody and pathetic when death visited my doors carrying away children. Then came out ' मध्यरात्रिच्या निवांत समर्थी रे माझ्या हृदया ' and the Orphans etc. Reconciliation to the realities of life brought in a fresh crop of love poetry, deeper in note and more universal in character Now, when literary persons have dropped round me like petals of a blown rose, when disease and distress and debility have established their quarters in me; when like a canoe caught in a whirl of storm my family affairs are tossed hither and thither, is it wonder that my eyes should dwell upon the distant skirts of Life Beyond (upon) the Great To Be ? I almost hear the mellow tinkling of far away bells of a magic romantic world, far and far away beyond the bourne of time and space. ”]

प्रो० मायदेव यांना प्रतापगढाहून ता० २८ सप्टेंबर १९२० या दिवशी लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, “ माझ्या कवितांचा आधार येथून तेथपावेतो समाजाच्या अन्तर्बाह्य अवलोकनावर आहे. त्यांच्या बुडाशी प्रत्यक्ष प्रसङ्ग असे फारच कमी; व इतर काव्यांचा आधार तर अगदीच कमी. जेथे आहे तेथे आपणास स्पष्ट कळविलेच आहे . . . आता, माणसाचे डोळे सारखेच असतात त्यामुळे समान भावना भिन्न हृदयांत उद्भवतील ही गोष्ट सामान्य आहे. या दृष्टीने माझी कृति आपण इतर काव्यांशी तोलून पाहिली तर एवढ्या मोठ्या काव्यसागरांत माझ्या कवितांशी कोठेहि साम्य मिळणार नाही. अशी हमी कोणी द्यावी ? असें साम्य सापडल्यास मला मौज वाटेल ”

अशी साम्यस्थळें दाखवून दिल्यास ताम्बे यांना स्वतःला फार मौज वाटेल असें त्यांनीच आश्वासन दिले आहे म्हणून ग्रंथाच्या शेवटी टीपांत साम्यस्थळें दाखविण्याचें मी धाडस केले आहे. हा साम्यस्थळांचा प्रश्नहि

आता डावलून जातां येणार नाही. ताम्बे यांचे मामेभाऊ विसूभाऊ डोंगरे यांनी टागोरांचा ' The Gardener ' हा कवितासंग्रह आणि तांबे यांची कविता यांतील कांही साम्यस्थळें प्रतिभा मासिकांतून दाखविल्यापासून ताम्बे यांचे कांही भक्त गडबडले आहेत. परन्तु स्वतः ताम्बे गडबडले नाहीत, आणि खरोखरच गडबडून जाण्याचें कांहीच कारण नाही. तीं साम्यस्थळें पाहतां एवढेंच दिसतें की, ताम्बे तत्सदृश मनःस्थितीत असतांना ' दी गार्डनर ' हें पुस्तक ताम्बे यांच्या हातीं पडलें, आणि तें त्यांनी अत्यन्त समरसून वाचिलें. मनुष्य जेव्हा वाचन करितो तेव्हा कांही शब्दप्रयोग, कांही वर्णिलेलीं दृश्यें, कांही निरन्वय कल्पना हीं मनांत खोल ठसतात, अगदी अज्ञात मनांत जाऊन बसतात; आणि लेखनाच्या वेळीं न कळत वर उसळून नवनिर्मित सृष्टींत अकल्पित स्थानें पटकावतात.

हा प्रकार अत्यन्त प्रतिभाशाली लेखकांच्या लिखाणांतहि घडतो. अनुभविलेल्या गोष्टीहि अशा रीतीने वाङ्मयांत उमटतात पण त्या उमगत नाहीत. परन्तु वाचलेल्या गोष्टी शाब्दिक साम्यामुळे उमगतात; तथापि तेवढ्याने कृतीची स्वतन्त्रता, निर्मितीची नवीनता ही नष्ट होत नाही, हीं साम्यस्थळें शाब्दिकच असतात; त्यांच्या मुळाशीं सहेतुक योजना दिसत नाही. रूपान्तरांत प्रज्ञेची जाणतेपणीं होणारी क्रिया असते; परंतु पृथगात्म स्वतंत्र कृति ही प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अनुभूतीपासूनच होत असली तरी प्रतिभेच्या गूढ, न कळत होणाऱ्या संयोजनेने होते. एका कवितेंतील कांहीं शब्द वा कल्पना हीं भलत्याच कवितेंत अगदी एकजीवपणे मिळून गेलेलीं दिसतात याचें कारण प्रतिभेची गूढ संयोजना हेंच होय. एखादी वाङ्मयकृति पूर्वीच्या वाङ्मयकृतीसारखी आहे अशी शक्यता आल्यास दोन्ही कृति एकामागून एक वाचून पहाव्यात; आणि मग जर पाठीमागील कृति प्रभावी आणि पृथगात्म वाटली तर ती स्वतंत्र आहे असें म्हणायला कांही प्रत्यवाय नसावा. शेक्सपिअर-फिज्जेरल्डसारखे कवि धडधडीत दुसऱ्याची कृति रूपान्तरायला घेतात; पण प्रतिभेचा प्रभावच असा असतो की, दिसायला साम्य दिसूनहि वस्तुतः कांहीं नवीनच निर्माण होतें. पितळ असतें त्याचें सोनें होतें; जड असतें तें सचेतन होतें. प्रतिभेचा परीस हा असा आहे. तेव्हा या दिसणाऱ्या शब्दसाम्यांना भिण्याचें कारण नाही. ' चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या ' आणि ' राजराजेश्वरा हो दयाळा ' या दोनच ताम्बे

यांच्या कविता रूपान्तरित वाटतात. तेथेहि, कांही तरी लिहिलेंच पाहिजे आणि स्वतन्त्र स्फूर्ति तर होत नाही; तेव्हा अमुक एक कवितेचें सोयीचें असें रूपान्तर करून कार्यभाग साधावा असा विचार तांम्बे यांच्या मनांत आला नसेल.

पुन्हा शाब्दिक साम्याच्या बळावर अमुक एक गोष्ट तमुक एका गोष्टी-वरून घेतली, असें म्हणण्यांत चूक होण्याचा सम्भव असतो. तांम्बे यांनी 'दी गार्डनर' हा कवितासङ्ग्रह वाचला होता अेवढ्यावरूनच जर कोणी म्हणेल की,

“ I try to weave a wreath all the morning, but the flowers slip and they drop out. You sit there watching me in secret through the corner of your prying eyes. Ask those eyes, darkly planning mischief, whose fault it was. ” (G 39)

या कवितेचें, “ डोळे हे जुलमि गडे ” हें रूपान्तर आहे तर तो चाङ्गलाच फसेल; कारण दी गार्डनर प्रथम प्रसिद्ध झालें १९१३ मध्ये आणि तांम्बे यांची कविता १८९१ च्या सुमारास झालेली, म्हणजे रवीन्द्रनाथ प्रसिद्धिच पावले नव्हते तेव्हाची आहे. तेव्हा साम्यस्थळें गावतील तितकीं घावीत; पण मत पूर्ण विचारान्तींच ठरविलें पाहिजे.

कविसम्मेलनाचे जे दोनदा अध्यक्ष झाले त्यांच्या कवितेचा परिचय करून देण्याची आवश्यकता आता तादृश राहिली नाही. त्यांच्यापेक्षा वीस वर्षांनी लहान अशा माझ्यासारख्याने तो परिचय करून देण्याचा आव आणून पाहिल्या भागाचे प्रस्तावनालेखक वासुदेव बळवन्त पटवर्धन आणि दुसऱ्या भागाचे प्रस्तावनालेखक रावमहाशय नरसिंह चिन्तामण केळकर यांच्या पङ्क्तीस बसण्याचा मान घ्यावा हें अनुचित होईल. बरें, तांम्बे यांच्या समग्र कवितेचें समीक्षण करूं म्हटलें तर प्रस्तावना हें समीक्षणार्थें स्थळ नव्हे. त्यांतून तांम्बे यांच्या कवितांची चर्चा ज्या निबन्धांतून आली आहे अशा निबन्धांचा एक उपयुक्त सङ्ग्रह ग्वाल्हेर येथील, तांम्बेवाढदिवसमण्डळाने प्रकाशित केला आहे. जिज्ञासूंच्यासाठीं त्या ग्रन्थाकडे अङ्गुलिनिर्देश केला की

माझे संपादकीय कर्तव्य संपले. ताम्बे यांच्यासारख्या प्रभावी पण प्रसिद्धि-पराङ्मुख अशा कवीच्या कवितांचा एक अधिकृत विश्वसनीय सङ्ग्रह नीट संपादून रसिक अभ्यासकांना उपलब्ध करून द्यावा या एकाच हेतूने मी हे कार्य हातीं घेतले. कार्य करण्याचा म्हणून जो आनंद असतो तो मी अनुभविलाच. आता कवीच्या एकसष्टाव्या वाढदिवशी हा ग्रंथ रसिक वाचकांच्या सेवेशी प्रविष्ट केल्यावर कवीस सन्तोष झाला आणि वाचकांचे समाधान झाले. की माझ्या श्रमांचे सार्थक झाले. खरोखर परिश्रमा-व्यतिरिक्त माझे असे या ग्रंथांत काय आहे ?

“ फोडिले भाण्डार,
धन्याचा हा माल,
मी तंव हमाल
भार वाही ”—

डेक्कन जिमखाना, पुणे ४
ता. ८ नोव्हेंबर १९३५. }

माधवराव पटवर्धन

प्रा. वा. गो. मायदेव, एम्. ए. यांची प्रस्तावना

(तिसरी आवृत्ति)

श्री. भास्कर रामचंद्र तांबे यांचें मूळ गाव खेटकुई. हें गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत आहे. तांबे यांचे पूर्वज पेशवाईत गोविंदपंत बुंदेल्यांबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत गेले. त्यांच्या कामगिरीबद्दल बुंदेलखंडांतील कुठोण हा गांव त्यांना जहागीर म्हणून मिळाला. झांशी खालसा, झाली त्या वेळेस या गांवावरही गदा आली; तथापि त्यांतला कांहीं भाग तांबेकुळांत अद्याप चालत आहे.

भास्कररावांचे आज्ञे गंगाधरशास्त्री तांबे हे एक प्रसिद्ध शास्त्री व वैद्य होते. यांना चार मुलगे. पहिले रामचंद्रराव, दुसरे लखुभय्या, तिसरे मुकुंदराव व चौथे बाळकृष्णपंत. यांपैकी रामचंद्रराव यांचे द्वितीय चिरंजीव भास्करराव होत. भास्कररावांस तीन भाऊ व दोघी बहिणी. भास्कररावांचे मातामह कै. बळवंत रामकृष्ण डोंगरे हे देवास येथें फडगिशीच्या कामावर होते. त्यांना विलक्षण विद्याभिरुचि होती. विद्याभिरुचि व निःस्पृहपणा हे गुण भास्कररावांत यांच्यामुळेंच उतरले. भास्कररावांची आजी मथुबाई डोंगरे यांचा मुख्य गुण प्रेमळपणा हाही तांब्यांच्या काव्यांत अत्यंत उत्कट रीतीने उतरलेला दिसून येतो.

भास्कररावांचा जन्म मुगावली मुक्कामी इ. स. १८७४ त नोव्हेंबर महिन्यांत २७ तारखेस झाला. भास्कररावांचें प्राथमिक शिक्षण झांशी व मुगावली येथें घूळपाटीवरूनच झालें. सन १८८५ मध्ये इंग्रज सरकारने झांशी आपल्याकडे घेतली. त्यामुळें झांशीची सुभायत भांडेर मुक्कामी गेली व भास्कररावांच्या वडिलांस भांडेर येथें जावें लागलें. या वेळीं भास्करराव ११-१२ वर्षांचे असतील. परंतु या वेळेपर्यंत भास्कररावांनीं पांडवप्रताप, रामविजय वगैरे ग्रंथांची बरीच पारायणें केलीं होती. तुळशीदासकृत रामायण हिंदीत आहे, तेंही त्यांचें अनेक वेळां वाचून बरेंचसें पाठही झालें होतें. भांडेर मुक्कामी दुर्यम शिक्षणाची सोय नसल्यामुळें १८८८ सालीं भास्करराव आपल्या

आजोळीं देवास येथें गेले. पण भास्करराव देवास येथें जाऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच रामचंद्रपंत वारले. हें पाहून डोंगरे यांनीं भास्कररावांकडून कांहीं फारशीचा व कांहीं कायद्याचा अभ्यास करून व्यावयाचें ठरविलें व हायस्कूल-मधून काढून उजैन येथें पाठविलें. परंतु थोडे महिने झाले नाहीत तों भास्करराव इंग्रजी शिकण्याचें मनांत ठरवून घरांत न सांगतांच एके दिवशीं उजैनहून निघाले, व देवासला काशीनाथ भास्कर लेले मास्तर यांचेकडे दत्त म्हणून उभे राहिले व आपली इंग्रजी शिकण्याची तीव्र मनीषा त्यांनीं त्यांचे-जवळ बोलून दाखविली. लेले मास्तरांनींही भास्कररावांच्या मनाची आंच लक्षांत घेऊन बळवंतराव डोंगरे यांस भास्कररावांस तेंच शिक्षण देण्यास सांगितलें व अशा रीतीनें त्यांच्या दुय्यम शिक्षणास देवास हायस्कूलमध्ये खरा आरंभ झाला.

भास्कररावांच्या जीवनक्रमांत अनुकूल विकास घडवून आणणारे कुणी असतील तर ते रा काशीनाथपंत लेले हेच होत. भास्करराव लहानपणीं फार हूड होते, बुद्धिमान् होते. परंतु त्या हूडपणाला जरब लावून व बुद्धीला सारखा नवीन नवीन ज्ञानाचा पुरवठा करून लेलेमास्तरांनीं चांगलें वळण लाविलें. भास्कररावांना शाळेंत असल्यापासूनच इंग्रजी पुस्तकांतील कवितांचें भाषांतर करमणुकीखातर करण्याचा नाद असे. असाच एक चोळामोळा केलेला कागद लेलेमास्तरांचे हातीं पडला व त्यावर

अहा मतिगती खुटे तव कृती परी नाकळे
बघूनि अशि ही स्थिती दुरभिमान देवा गळे

या दोन ओळी त्यांना दिसल्या. त्या भास्कररावांनीं आपणच लिहिल्याचें लेलेमास्तरांस सांगितलें. तें ऐकून त्यांना मोठें कौतुक वाटलें. या बालभास्कराचें हें काव्यतेज पाहून लेलेमास्तरांनीं त्यांस कांहीं तरी कारणानें काव्यविषयक व इतर चांगलीं पुस्तकें देण्याचा सपाटा चालविला व प्रत्यक्ष साहित्यशास्त्राचा अभ्यास करून घेण्यासाठीं बळवंतराव कमळाकर यांचा मराठी रसप्रबोध, आणि ध्वन्यालोक हे ग्रंथ भास्कररावांकडून वाचून घेतले.

१८९३ त भास्कररावांचे थोरले बंधु गोपाळराव हे कॉलेजमध्ये बी. ए. च्या वर्गांत शिकत होते. त्या वर्षीच भास्करराव अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक परीक्षा पहिल्या श्रेणींत पास झाले.

१८९३ तच भास्कररावांस काशीनाथपंत लेले यांनीं पुण्यास, मुंबईस व इतर ठिकाणीं नेलें. तेथील शाळा, किल्ले, लेणीं व इतर सृष्टिसौंदर्यांचे प्रदेश त्यांच्या नजरेस आणले.

इंदूर येथें कॉलेजमध्ये भास्कररावांनीं नांव घातलें, पण गोपाळराव व भास्करराव या दोघांचाहि कॉलेजचा खर्च घरांतून करणें जड जाणार असल्यामुळें भास्कररावांना आपलें उच्च शिक्षणाचें ध्येय बाजूस सारावें लागलें. त्यामुळें ते कांहीं काळ उदास व खिन्न होते. परंतु त्यांचे आजीचे ध्यानांत हें आल्यावांचून राहिलें नाहीं. मधूबाई डोंगरे यांनीं भास्कररावांना लगेच जवळ बोलावून शिक्षणाचे अभावीं त्यांना कांहीं कमी पडणार नाहीं असें सांगितलें, व संसारांतील सुखदुःखें विद्येवर अवलंबून नसून दैवाधीन असतात अशी समजूत घालून भास्कररावांना त्यांनीं उल्हसित केलें.

भास्कररावांस धाकटे बंधु दोन. सर्वांत धाकटे इंदुरास रेव्हिन्यू खात्यांत नोकरीस लागले. दुसरे गणपतराव बलभीमबुवा नांवाच्या सत्पुरुषांचे अनुयायी होऊन हरिगुणचिंतनांत राहून संसार चालवीत. भास्कररावांना परमार्थप्रवण करण्यांत या बलभीमबुवांचा सहवास थोडासा कारणीभूत झाला.

भास्कररावांना नोकरी करावी लागणार हें पाहतांच लेलेमास्तरांनीं त्यास आपल्या हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून ठेवून घेतलें. १८९४ त भास्कररावांना देवासचे राजपुत्र खासेराव पवार यांचे शिक्षकाची जागा मिळाली. शिक्षणास उपयोगी अशा ग्रंथांची माहिती लेलेमास्तरांकडून मिळतांच त्या माहितीचा भास्कररावांनीं भरपूर उपयोग केला. आपल्यावर टाकलेल्या जबाबदारीसाठीं त्यांनीं वाचन केलें, व प्रत्यक्ष कांहीं लिहूनहि पाहिलें. या प्रयोगांतच 'चिंचिंचि चिमणी छतांत' हें सुंदर शिशुगीत उदयास आलें. आंग्लकवि Browning याच्या Pied Piper चें रूपांतर त्यांनीं याच काळांत केलें. या वेळीं त्यांना इतर वाचन करण्यासहि पुष्कळ वेळ मिळत असे. या वेळच्या त्यांच्या विविध विषयांवरच्या वाचनांत ठराविक असा क्रम नव्हता, परंतु त्यांत विविधता बरीच होती. पुष्कळशा इंग्रजी ग्रंथकारांचा त्यांनीं असा परिचय करून घेतला. रामभाऊ वैद्य नांवाच्या मित्राबरोबर संस्कृत नाटकांचेही पुनर्वाचन त्यांचेकडून या काळांतच झालें.

भास्कररावांचा विवाह रतलाम येथील त्र्यंबकराव जावडेकर यांची कन्या वारूबाई हिचेबरोबर १८९६ साली झाला. या विवाहामुळे भास्कररावांच्या जीवनक्रमांत ओलावा उत्पन्न होऊन त्यांचे जीवित प्रेममय व सुखमय झाले. करारी, निःस्पृह, व हूड स्वभावाच्या भास्कररावांसारख्या वृक्षाला या प्रेमळ वल्लीचा विळखा नसता तर हा वृक्ष कदाचित् नीरस, शुष्क व जीर्ण झाला असता, यांत संदेह नाही. या सुमारास भास्कररावांनी बऱ्याच शृंगारिक कविता लिहिल्या होत्या. त्यांनाच त्या उत्तान वाटल्यामुळे त्यांनी आपले हे सर्व लिखाण भस्मसात् केले. या अग्निदिव्यांतून बचावलेले असे 'डोळे हे जुलमि गडे' एवढेच एक गीत आज उपलब्ध आहे. शितावरून भाताची परीक्षा करावयाची झाल्यास या सर्व कविता भास्कररांना जितक्या उत्तान वाटल्या तितक्या त्या असतीलच असे वाटत नाही.

१८९७-१९०० पर्यंतची भास्कररावांची सांपत्तिक स्थिति बेताचीच होती, व त्या काळचे स्मृतिचिन्ह म्हणून 'जिवलगे संगिं मम सारा । दुःखाचा मात्र पसारा ॥' हे एक करुण प्रेमगीत आज आपणांस पहावयास सांपडते.

१९०० साली खासेराव मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले व त्यांची उच्च शिक्षणासाठी इंदुरास रवानगी झाली. त्यांचेबरोबर त्यांचे पालक म्हणून भास्कररावांनाहि इंदुरास जावे लागले. धार संस्थानच्या इंदूरच्या कोठीची व्यवस्था पहाण्याचेही काम या वेळेस त्यांना मिळाले. या सुमारासच त्यांचा निरनिराळ्या साहित्यप्रेमी मंडळीशी मैत्रीचा योग आला व त्यांचा त्यांच्या काव्यवल्लीला बहर येण्यास फार उपयोग झाला.

या वेळी कांहीं कौटुंबिक प्रसंगाने भास्कररावांना उमरावतीस जावे लागले व रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी या त्या वेळच्या मोठ्या साहित्यिकांशी त्यांची ओळख झाली. इंदुरास नारायणराव दुबे, रा. न. शं. रहाळकर व मित्रमंडळी त्यांचेभोवती नेहमी असत. त्यांच्याशी भास्कररावांच्या साहित्यविषयक चर्चा चालत. कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या मंडळींना कित्येक आंग्लकवींचे ग्रंथ परीक्षेस नेमलेले असत. त्यासंबंधी कांहीं वेळां त्यांना वाचन करावे लागे. वाङ्मय-प्रेमामुळे भास्कररावांनी त्याच काळांत बायरन्, शेली, कीट्स, वर्डस्वर्थ, कोलरिज व विशेषतः टेनिसन व ब्राउनिंग चांगले वाचले. या वेळी इंग्रजी साहित्य-

मर्मज्ञ व तत्त्वज्ञानी यांचेहि ग्रंथ वाचण्याची त्यांना संधि मिळाली. वरील मंत्रीचा, चर्चेचा व वाचनाचा तांबे यांस चांगला फायदा झाला आणि त्याचा त्यांनी नीट उपयोग करून घेतला असें म्हटलें तर वावगें होणार नाहीं. कारण याच १९०२-०३ च्या काळांत त्यांनीं निरनिराळे लेखनप्रयोग करून आपली काव्यशक्ति व कल्पनाशक्ति कसास लावून पाहिली. केवळ १९०२ च्या मेपासूस १९०३ च्या ऑगस्टपर्यंत त्यांच्या ४० कविता आहेत.

भास्कररावांच्या काव्यवल्लीच्या या पहिल्या बहराकडे नजर टाकल्यास त्यांचे कवितांवर संस्कृत वातावरणाची बरीच छाया होती असें म्हटलें तर चूक होणार नाहीं. शब्द-योजना, वृत्ते, संकेत, शैली या सर्व बाबतींत त्यांचेकडून भवभूति, जगन्नाथ व जयदेव वगैरेंचें अनुकरण न कळत होत असे. परंतु याच काळांत इंग्रजी भाषेंतील अद्भुतरम्य, मोकळें व स्वातंत्र्याचें वारें त्यांना मानवूं लागलें होतें याचें प्रत्यंतर येतें. स्कॉटच्या अद्भुतरम्य, कथात्मक व शाहिरी वाङ्मयावरून त्यांना रजपूत लोकांतील व मराठेशाहींतील मर्दपणा व शृंगार आठवला. त्याचीच सुंदर प्रचीति आपणांस 'बिजली जशि चमके स्वारी', 'राजकन्या व दासी' आणि 'मुशाफिर आम्ही' या कवितांतून आढळते.

श्रीयुत भास्कररावांना १९०३ सालीं इंदूर येथेंच सीनिअर देवासचे वकील म्हणून काम पहावें लागलें. संस्थानी वातावरणाचा हीनसपणा त्यांचे ध्यानीं तर सारखाच होता. परंतु पोटाकडे लक्ष देऊन त्याविरुद्ध बोलण्याची सोय नव्हती. अशा परिस्थितींत शुद्ध, मोकळ्या, स्वतंत्र वातावरणांत राहण्याची त्यांचे मनांत किती उत्सुकता होती याचो कल्पना आपणांस या वेळच्या त्यांच्या 'प्रीतीचा वास' या कवितेवरून येते. १९०४ मध्ये ते आजारी पडून पचमढीस गेले होते. तेथील रम्य वनश्रीनें मराठी वाङ्मयाला एका सुंदर कवितेची देणगी मिळवून दिली. 'सख्ये या स्थानीं वसावें वाटे दिनरजनी' ही कविता थोडी लांब झाली आहे हें खरें, परंतु भास्कररावांच्या आशा, आवडी व आकांक्षा कोणत्या होत्या आणि त्यांच्या मनाची बैठक प्रथमपासूनच कशी प्रेमळ, शुचि व धैर्यपूर्ण होती याची सुंदर कल्पना हें गीत वाचलें असतां तेव्हांच येते.

१९०२ ते १९०८ या सालांत त्यांनीं कित्येक इंग्रजी कवि अभ्यासिले होते. त्यांची Sonnets त्यांनीं वाचलीं होती. सुनीतांबद्दल महाराष्ट्रांत केशव-

सुत प्रयोग करून पहात होते. सुनीताची अपूर्वता भास्कररावांचे लक्षांत येतांच त्यांनीही प्रथम कांहीं श्लोकवजा कवनें लिहिलीं व नंतर सुनीताची रचना करून पाहिली. त्यांच्या सर्व सुनीतांत ' गेली ज्योति विज्ञोनिया ' हें सुनीत लिहून त्यांनीं असामान्य यश मिळविलें. असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, केशवसुतांसारख्या कवीनें हें सुनीत पाहून मान डोलविली.

या काळांतली त्यांची ' ललने चलुं चल लवलाही ' या नांवाची एक कविता आहे. संस्कृतांतील संक्रेत घेऊन त्यांवर आधारलेलें हें पदलालित्यपूर्ण प्रेमगीत कुणालाही आवडेल असें आहे.

१९०७ सालीं भास्करराव जळगांवीं कविसंमेलनास हजर राहिले होते. त्या वेळीं महाजनी, टिळक, चंद्रशेखर, विनायक व ठोमरे ही मंडळी त्यांस भेटली. त्याच संमेलनांत ठोमरे यांचा बालकवि म्हणून सन्मान झाला. त्या वेळीं कांहीं बालगीतें ऐकून कीं स्वतंत्रपणें कुणाला ठाऊक, भास्कररावांनीं ' तर मग गट्टी कोणार्शी', ' आईकडे न्या', ' शिशुवंचन' वगैरे कविता लिहिल्या. त्यांतलि ' तर मग गट्टी कोणार्शी ' हें कवन प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांना इतकें आवडलें होतें कीं, अशा तऱ्हेचीं शिशुगीतेंच भास्करराव लिहिते तरी त्यांचें मराठी कवींतील स्थान अढळ झालें असतें असे उद्गार त्यांनीं काढले.

१९०८ सालीं भास्कररावांची इंदूर येथील नोकरी सुटली व त्यांना १९०९ त गुदरखेडा येथें नोकरी मिळाली. हें ठिकाण इंदूरपासून जवळच असल्यामुळे साहित्यप्रेमी मंडळींची त्यांचेकडे ये-जा चालू असे. गुदरखेड्यास असतांना एका युरोपियन अविकान्यानें आपली एक प्रेमकहाणी भास्कररावांना सांगितली. ती ऐकून भास्कररावांचे मनाला चटका लागला व ब्राउनिंगचे वाचनानें एकोक्तीसारख्या रचनेला हा प्रसंग उत्तम आहे असें ध्यानांत येऊन त्यांनीं ' तूं हुबेहुब साउली त्याच मूर्तिची ' हें सुंदर नाट्यगीत लिहिलें.

१९१० त भास्कररावांची आनंदकर्ते आपटे व लोकशिक्षणकार जांभेकर यांची ओळख झाली. येथपावेतो भास्करराव निरनिराळ्या प्रकारचें लेखन करून पहात होते. त्यांनीं शिशुगीतें, एकोक्ति, द्वंद्वगीतें, सुनीतें व इतर प्रकारचीं भावगीतेंही लिहून पाहिलीं, परंतु त्यांचें त्यांनाच त्यांत अपूर्व यश आलें आहे असें वाटत नव्हतें.

गुदरखेडा येथील काम चोख रीतीने बजावल्यामुळे मध्य हिंदुस्थानांतील पोलिटिकल एजंट मिस्टर जार्डिनसाहेब यांची भास्कररावांवर मर्जी बसली व त्यांनीच १९११ साली पिप्लोदा येथील जहागिरदारास चांगल्या दिवाणाची जरूर आहे असे ऐकतांच भास्कररावांचे नांव सुचविले. लगेच भास्कररावांना पिप्लोदाच्या जहागिरींत दिवाण म्हणून काम करण्याचा प्रसंग आला. पुढे १९१५ साली ते प्रतापगढ येथे सुपरिंटेंडेंट ऑफ पोलीस या हुद्द्यावर रुजू झाले. नंतर फर्स्ट क्लास जज म्हणून त्यांची तेथेच नेमणूक झाली. पिप्लोदास असतांना व नंतर दोन वर्षे समानधर्मीय मित्र न मिळाल्यामुळे म्हणा अगर अंगावर पडलेल्या नवीन कामामुळे म्हणा, १९१७ पर्यंत त्यांचे हातून काव्यरचना झाली नाही मध्यंतरी त्यांच्या कवितांची वही कुणी रसिकाने त्यांचेकडून नेली व परत आणून दिली नाही. त्यामुळे आपल्या काव्याबद्दल ते उदास झाले की काय न कळे. कारण १९११ ते १९१७ पर्यंतची त्यांची एकही कविता उपलब्ध नाही.

या वेळीं महाराष्ट्रांत पुण्यास प्रो. कर्वे यांनी काढलेल्या महिलाविद्यापीठांत मराठीतून उच्च शिक्षण देण्याच्या प्रयोगास प्रारंभ झाला होता. पाठशाळेंतील प्रथम व द्वितीय वर्षास मराठीच्या अभ्यासासाठीं अभिनव काव्यमालेचीं पुस्तके नेमलीं होती. या निमित्ताने अर्वाचीन मराठी कवितेच्या अभ्यासाला उत्तेजन दिले जात होते. त्या वेळीं भास्कररावांच्या कवितांचे परिशीलन करून त्यांच्या कांहीं कवितांच्या स्पष्टीकरणार्थ त्यांचेबरोबर माझा पत्रव्यवहार सुरू झाला.

आपण महाराष्ट्रापासून इतके दूर असलों तरी आपल्याबद्दल, आपल्या कवितांबद्दल व त्यांच्या निर्मितीबद्दल इतरत्र औत्सुक्य आहे हें पाहून; मला वाटते, त्यांची प्रतिभा पुन्हां जागी होऊं लागली. पुढे त्यांच्या कवितांची एक वहीच मला इंदूरचे रा. माकोडे यांचेकडून मिळाली व त्यांतील कवितांबद्दल आम्हां दोघांत चर्चा सुरू झाली. याचा फायदा भास्कररावांना झाला तो हा की, त्यांच्या कवितांवर होत असलेली टीका त्यांचे कानांवर जाऊं लागली. या सुमारास त्यांनीं संगीताचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास सुरू केला होता व त्यामुळे संगितानुकूल रचना करण्याकडे त्यांचे लक्ष वेधले. प्रदीर्घ नसलेली व रागदारींतील चालीचीं बांधेसूद भावगीतें ते या वेळपासून लिहू लागले.

आजपर्यंत त्यांनीं लिहिलेल्या त्यांच्या ७५ कविता माझ्याजवळ जमल्या होत्या. त्या नीट छापल्या तर मराठी कवितेच्या अभ्यासाची थोडी सोय

होईल. या हेतूनें मी मुद्दास प्रतापगढ येथें त्यांचेकडे गेलों. कवितेंतील पाठ त्यांना दाखवून ते मुक्रर करून घेतले. चरित्र व टीपाहि त्यांना दाखविल्या-
नंतर या ७५ कवितांचा संग्रह मी १९२० मध्ये छापला.

या सुमारास त्यांचीं कवनें मी खासगी बैठकींतून, सभांतून व संमेलनांतून म्हणून दाखवीत होतों. १९२० सालीं भास्कररावांनीं प्रतापगढची नोकरी सोडली व ते पुण्यास आले. त्या वेळीं त्यांच्या कवितेनें लोकांचे मनांत कशी आवड उत्पन्न केली आहे हें त्यांनीं पाहिलें. महाराष्ट्रांतील किती तरी विद्वान् रसिक त्या वेळेस त्यांचेभंवतीं त्यांचें काव्य ऐकण्यास आतुरतेनें रुंजी घालून बसत.

काव्यलेखन हें कवि केवळ ग्रंथाभ्यासानेंच शिकतो असें वाटत नाहीं. 'आपरितोषात् विदुषां न साधुमन्ये प्रयोगविज्ञानम्'. आपण लिहिलेले काव्य आपल्याला पटलें म्हणजे झालें असें म्हणतां येणार नाहीं. त्याचा प्रत्यय भास्कररावांसहि आला असल्यास नवल काय ? या त्यांच्या पुण्याकडच्या फेरींत त्यांना रसिकांस आपल्या कोणत्या कविता आवडतात, त्या कशामुळे पटतात, त्या रागदारीनें कशा झुलवतात, त्या प्रदीर्घ असल्यास कशी रसदानि करितात, त्या संस्कृतप्रचुर असल्यास कशा बिचकवतात वा गूढ असल्यास कशा गोंधळवतात याचा अनुभव भास्कररावांना आला. लहान-मोठे, स्त्री-पुरुष, अशिक्षित-शिक्षित, सर्व प्रकारचे श्रोते त्यांना मोठ्या प्रमाणांत मिळाले व त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट प्रतीत होणाऱ्या भावप्रतिबिंबावरून त्यांना एक प्रकारची सुस्पष्ट शिवकण मिळाली असें म्हटलें तर वावगें होणार नाहीं.

पुण्याहून ते इंदुरास पांचले तोंच त्यांना अजमेर मुक्कामीं राजपुत्रांचे पालक नेमल्याचा हुकूम त्याचे हातीं पडला. म्हणून ते अजमेर येथें गेले. तेथें आणखी प्रो. भवानीशंकर पंडित, श्री. यशवंतराव कुलकर्णी यांच्यासारख्या रसिक व प्रेमळ स्नेह्यांचा त्यांस लाभ झाला. तेथें गेल्यावर त्यांनीं उपनिषदांचें वाचन सुरू केलें होतें व आपल्या मित्रमंडळींत त्यांवर तें प्रवचनेंही करीत असत. रवींद्रनाथांसारख्या समान धर्म्यांचें ग्रंथहि त्यांना याच वेळीं वाचावयास मिळाले. भावगीतांचें मर्म त्यांचे गळीं नीट उतरून भावगीतें कशीं लिहिलीं पाहिजेत, याचा त्यांना नीट उलगडा झाला होता. परंतु या वेळींच त्यांना जिवावरच्या दुखण्यानें गांठलें व त्यायोगें ते कांहीं काळ गडबडलेही. पण जात्याच धीर

वृत्तीचे असल्यामुळे याही प्रसंगाचा त्यांना विचारवंताप्रमाणे उपयोग करून आपल्या धैर्यशाली मनाची बैठक निरनिराळ्या संगीतानुकूल भावगीतांनी व्यक्त केली. या विषयांवरची त्यांची ही भावगीते अत्यंत हृदयस्पर्शी, गंभीर व उदात्त अशी आहेत.

भास्कररावांच्या प्रतिभेला खरा बहर १९२० पासून १९२३ सालापर्यंत आलेला दिसेल. या काळांतच त्यांनी सुंदर भावगीते, नाट्यगीते, शिशुगीते व सुनीतेही लिहिलेली सांपडतील. भावगीतांची रचना रसरशीत भावनेने कशी भासून टाकावी, कल्पनासौंदर्याने कशी नटवावी, वैचक शब्दांनी कशी अर्थपूर्ण करावी, व सोप्या संगीतमय चालींनी कशी श्रुतिमधुर करावी हे त्यांनी या काळातील कवितांच्या लेखनाने दृढ केले. भास्कररावांनी लहानपणापासून खूप गाणे ऐकले होते; परंतु संगीताचा १९१८च्या सुमारास शास्त्रशुद्ध अभ्यास केल्यानंतर लिहिलेल्या चालीपुढे भावनानुकूल संगीत रागही ते देऊ लागले.

अजमेर येथे दोन वर्षे काम केल्यानंतर तांबे यांची बदली शिवापूर बडोदा येथे त्या मांडलिक संस्थानचे सुपरिंटेंडंट म्हणून झाली. त्या कामांतही भास्करराव यशस्वी ठरले. १९२६ साली त्यांची ग्वाल्हेरचे शिक्षणखात्यांत रजिस्ट्रार ऑफ एक्झॅमिनेशन्स म्हणून नेमणूक झाली. पहिला भाग छापल्यावर या वेळपावेतो भास्कररावांनी लिहिलेल्या आणखी ७५ कविता माझेकडे आल्या. रा. दिनकर गंगाधर केळकर हे संपादक लाभल्यामुळे या भागाचे प्रकाशनही १९२७ साली करता आले. मध्यभारतीय कविसंमेलनाचे अध्यक्षस्थानही त्यांना या वेळी लाभले. पुढे १९३२ साली कोल्हापूर येथे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरले त्यांत भरलेल्या कविसंमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांस देण्यांत आले. ग्वाल्हेरच्या तांबे वाढदिवसमंडळाने “तांबे : व्यक्ति आणि कला” हा ग्रंथ १९३५ त प्रसिद्ध केला. १९३६ साली डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे संपादकत्वाखाली तांबे यांची समग्र कविता पहिल्या प्रथम छापली गेली. त्या वेळी महाराष्ट्रभर तांबे यांचा गौरव करण्यांत आला. १९३७ साली ते सेवानिवृत्त झाले. सेवानिवृत्त होऊ पूर्वी ग्वाल्हेरभूपतींनी त्यांना ‘राजकवि’ ही पदवी व १०० रुपयांची १९३७ नेमणूक करून दिली. सेवानिवृत्त झाल्यावर ते आपल्या वडील मुलाकडे ग्वाल्हेर येथे राहिले. दम्याचा विकार त्यांना प्रथमपासूनच होता व त्यांतच त्यांचा ७ डिसेंबर १९४१ रोजी अंत झाला.

आज त्यांच्यामार्गे त्यांच्या पत्नी, चार मुलगे व तीन मुली हयात आहेत

तांबे यांच्या काव्यसंग्रहाकडे नजर टाकण्यापूर्वी तांबे यांचीच काव्यासंबंधी काय कल्पना होती हे पाहणे अनुचित होणार नाही. काव्य अल्पाक्षर व बह्वर्थप्रतिपादक असावे ही त्यांची कल्पना. काव्यनिर्मितीत रस-निष्पत्ति झाली की त्यांना इतर गोष्टींची पर्वा नसे. रसनिष्पत्ति उत्तम होत असतांना शब्द व वृत्ते आपोआप निर्दोष सुचतात असे त्यांचे मत. बरे, त्यांतूनही दोष राहिले तर रसिकाने त्यांचे स्तोम माजवू नये व आपली रसिकता हीन करू नये असे त्यांना वाटे. रस निर्माण करतांना कवीने तो जितक्या कलात्मक रीतीने निर्माण करता येईल तितका करावा. परंतु रसाचा प्राण भावना असल्यामुळे ती जितकी उत्कट करता येईल तितकी केली पाहिजे हाच त्यांचा दंडक, आणि याकडेच लक्ष देऊन त्यांनी आपली बहुतेक कविता लिहिली आहे. वृत्त, छंद, मात्रा, यमक वगैरे बाह्य गोष्टी काव्याला उपकारक हे त्यांस मान्य, परंतु त्यांचा अवास्तव बडेजाव मानण्यास ते तयार नसत. अशी त्यांची काव्याकडे पाहण्याची दृष्टि असल्यामुळे कांहीं मित्रमंडळींनी त्यांना एखादा ऱ्हस्वदीर्घाचा च्युतिदोष दाखविला तर ते म्हणत “ जाऊं द्या हो. ”

कविता परिश्रमपूर्वक निर्दोष करावी याचे त्यांना एकंदरीत वावडेच ! माल बनला तो बनला. म्हणूनच साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांच्या काव्यांत राहून गेलेले अनेक दोष दाखविता येतील. कुठे चुकीची यमके आहेत, कुठे मात्रांचे न्यूनाधिक्य आहे; कुठे शब्दांचे रूपभंग आहेत तर कुठे निरर्थक पादपूरणार्थके पडली आहेत. कुठे चरण पुरेसे नाहीत तर कुठे सारखी कडवी नाहीत. परंतु या संग्रहाचा साकल्याने ज्या वेळेस आपण विचार करू लागतो त्या वेळेस या अल्प हिणकसाबरोबर आढळणारे सुवर्णाचे प्रमाण पण मोठे आहे हे तेव्हाच ध्यानांत येते.

उत्कट व रसरशीत भावना, आटपशीर व बांधेसूद रचना, आणि समुचित व समर्पक शब्दयोजना ही भावगीताची प्रमुख अंगे होत. या तीनही अंगांवर नजर ठेवून ज्या वेळेस आपण त्यांच्या भावगीतांकडे पाहू लागतो त्या वेळेस त्यांतील असामान्यता आपल्या लक्षांत आल्यावांचून रहात नाही. भावगीतांत उत्कट रसरशीत भावना असावी हे खरे, पण ती ज्या

विषयासंबंधी व्यक्त केली गेली आहे त्यांची यार्दी जर लक्षांत घेतली तर रसिकांच्या ध्यानांत ही गोष्ट तेव्हांच येईल, कीं भास्कररावांच्या नजरेंत सामान्य विषय भरतातच; परंतु झांशीवाली, लोकमान्य, वाल्मीकि, स्फूर्ति, मेनकावतरण, भैरव, रुद्र, अनंत अशांसारखे विषय त्यांच्या प्रतिभेला जास्त मानवतात. आधुनिक कवींच्या कवितांच्या विषयांकडे नजर टाकल्यास आपणांस असें आढळून येईल कीं, ते विषय बहुधा लौकिक, व्यावहारिक व सामान्य असे असतात. परंतु भास्कररावांचे मनांत जे विषय पाहून, वेड लागून, मनांत उत्कट गाणें होई ते विषय बहुधा असामान्य असत. प्रेमाचें मूल्य पटवून देण्यासाठीं त्यांची किती तरी कविता खर्ची पडली आहे. त्या भावनेचा उदय, विकास व लय होते वेळीं किती अद्भुत, मनोहर व रोमहर्षी स्वरूपें प्रत्ययास येतात याचा विस्तीर्ण व विविध पात्रान्वित असा चित्रपट भास्कररावांखेरीज कोणत्याही आधुनिक कवींच्या कवितेंत नाही. त्यांच्या कांहीं कवितांत बाह्य सौंदर्य वर्णिलेले आहे, नाही असें नाही; परंतु शब्दातीत रमणीयत्व व्यक्त करण्यासाठीं त्यांचे शब्द झटत असतात. त्यांचें प्रेम अद्यावत् नाही असा आक्षेप आहे. परंतु कोणत्याही देशकालानें अविच्छिन्न न होणाऱ्या प्रेमाचें त्यांनीं (८५, ८६, ८९, १२०, १२४, १२५, १४३, १४६, १५६) केलेले वर्णन पहावें म्हणजे हाही आक्षेप फोल वाटेल.

आणखी दोन महत्त्वाच्या विषयांवरच्या कवितांमुळें भास्कररावांच्या कवि-तेला अनन्यसाधारण स्थान आहे. भास्कररावांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फारच समंजसपणाचा आहे. त्यांना आयुष्यांत बेताचें शिक्षण मिळालें, परंतु प्राच्य आणि पाश्चात्य कवि यांच्या कृतींत मनसुराद अवगाहन करतां आलें. पैसे फार मिळाले नाहींत, परंतु संसाराला कांहीं कमी पडलें नाही. संकटें आलीं, त्यांतून लगेच पार पडतां आलें. लोकांचे संसारांत कांहीं न कांहीं उणें दिसावें, परंतु यांना मात्र अपूर्व शक्तिसंयोग लाभून सर्व सुकर झालें. कीर्ति मिळाली. या सर्व गोष्टींमुळें त्यांचा परमेश्वरावर अढळ विश्वास बसला. त्यांच्याच दयेनें हें सारें जुळून येत आहे असें त्यांना वाटत असे. कृतज्ञतेनें त्यांचें हृदय नेहमीं भरून येई. संकटांनीं ते डगमगून जात नसत. त्यांचा आशावाद पक्का, खंघीर व निर्भय असा होता. हा त्यांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आधुनिक मराठी काव्यांत अपूर्व आहे. कमीजास्त प्रमाणांत कविजनांत काय अगर अन्यजनांत

काय, आपल्याला गुण, बुद्धि बल, योग्यता यांच्या अनुरूप पैसा, अधिकार व मान मिळत नाही अशी सगळ्यांची तक्रार ! या उलट आपल्याला अपेक्षेबाहेर नीट वागविल्याबद्दल कृतज्ञ राहून जीवित सुफलित झाल्याबद्दल हा कवि आनंद मानतो हे पाहून कवीची अनन्यसाधारणता वाचकांच्या लक्षांत येते.

जन्म आणि मरण हीं दोन गूढ मानवी मनाला स्तिमित करून सोडणारी आहेत. जन्मामुळे सुखाला आंचवण्याजोगे कांहीं घडल्याचा प्रयत्न येत नसल्यामुळे त्याबद्दल मानवाला एवढे गूढ अगर भीति वाटत नाही. मृत्यूबद्दल मात्र त्याला भीति वाटते. कारण आयुष्यांत जो कांहीं बरा वाईट अनुभव आहे, आनंद आहे, तो मृत्यूबरोबर कायमचा नाहीसा होणार असल्यामुळे त्याच्या कल्पनेबरोबर उरांत धसका घेणारे लोक किती तरी आढळतात. परंतु याही गंभीर विषयाबद्दल नुसती चर्चाच नव्हे तर मनाची तयारी करून प्रस्थान-कालीन मनाच्या निरनिराळ्या अवस्थांची चित्रे, सावकाश, संथ व निर्भय रीतीने भास्कररावांनी काढली आहेत. आधुनिक कवितेंत या शत्रूने उडविलेल्या दाणादाणीचीं करुण चित्रे बरीच रंगविलीं गेलीं आहेत. परंतु या शत्रूशीं मुकाबला घेऊन, त्याच्याशीं दोन हात करून, लढाईत वीराप्रमाणे विजय संपादून, सानंद व हर्षनिर्भर तऱ्हेने निरोप घेण्याची करामत भास्कररावांनीच साधली आहे. हे पाहून वाचकास त्यांचेविषयी आदर वाढू लागला तर त्यांत आश्चर्य नाही.

या संग्रहांत भास्कररावांच्या २२४ कविता छापल्या आहेत. त्यांत भावगीताच्या सर्व कसोट्यांना उतरणारी ५१५० तरी भावगीते खास आहेत.

भास्कररावांच्या गूढगुंजनात्मक कवितांबद्दल बऱ्याच भ्रामक समजुती रूढ आहेत. तत्त्वज्ञान आणि गूढ प्रांत यांच्या मर्यादा अत्यंत निकट आहेत. किंबहुना एकाची मर्यादा कुठे संपते व दुसऱ्याची कुठे सुरू होते हे सांगणे कठीण आहे. भास्कररावांची तत्त्वज्ञानाची बैठक श्रुतिस्मृतिपुराणांतील मतप्रणालींहून भिन्न अतएव स्वतंत्र आहे असे वाटत नाही. त्यांच्या कवितांचे सर्व वातावरणच हिंदु मनाचे आहे. परमेश्वर, अवतार, पूज्य ग्रंथ, धर्म, नीति, संचित, पाप व पुण्य यासंबंधींच्या हिंदु कल्पनांनी त्यांची कविता नटली आहे. त्यांचा परमेश्वरावर विश्वास होता. जीव-शिव, प्रकृति-पुरुष, माया-ज्ञान, सगुण-निर्गुण व द्वैत-अद्वैत या हिंदुस्थानांत सर्वत्र मान्य असलेल्या हिंदु तात्त्विक कल्पनांचेच ते

अनुयायी होते. जगाची उत्पत्ति, विकास व लय यासंबंधींच्याही त्यांच्या कल्पना रूढ कल्पनांहून भिन्न नव्हत्या. त्याच त्यांनी आपल्या शब्दांत सुंदर रीतीने प्रकट करून दाखविल्या आहेत. जीवाने शिव होण्याची आशा बाळगणे, सान्ताने अनन्ताची ओढ बाळगणे, वा प्रकृतीने पुरुषाची आठवण ठेवून आळवण, आराधना, अनुनय करणे या आपल्याकडीलच कल्पना त्यांनी मांडल्या आहेत. त्यांत सुफीपंथाचा पुसटसुद्धां वास नाही. सुफीपंथांत भक्त कांही वेळां परमेश्वराला आपली प्रिया समजतो व तिचा अनुनय करतो. तशा तऱ्हेची एकही कविता भास्कररावांच्या कवितांत आढळत नाही. तेव्हां त्यांचे कवितांत कांही गूढगुंजन आहे असें मला वाटत नाही

पंचवीस वर्षांपूर्वी ही कवने प्रसिद्ध करतांना या सुमनांचा गंध सर्वत्र दरवळेल अशी आशा मी व्यक्त केली होती. ती आशा खरी ठरली आहे; इतकेंच नव्हे तर भास्कररावांच्या या काव्यवल्लीची जोपासना महाराष्ट्रांत घरोघर केली जात आहे हें पाहिलें म्हणजे मनाला हर्ष झाल्यावांचून रहात नाही.

मुंबई, ता. १ डिसेंबर १९४५.

वा. गो. मायदेव

